

Dirk Barrez

Ik wil niet sterven aan globalisering

Over leven in de 21ste eeuw

Inhoud

Inleiding

Honderd jaar later... en veel ingewikkelder

1 Hoe behouden we de aarde?

Ons kwetsbare ruimteschip

Broeikaseffect

Wat weten we? - Is opwarming dan zo erg? - Wat nu?

Massavernietigingswapens

Het risico van kernenergie : kernwapens - Ongeziene

vernietigingskracht - De kernwapens zijn niet verdwenen -

Kernwapens raken verspreid - Nog lang geen kernontwapening -

Chemische en biologische wapens

Het tweede risico van kernenergie - de belofte van schone energie

Moet er nog aarde zijn?

De teloorgang van bossen, visgronden, weiden - De vernietiging van
landbouwland - Biologische rijkdom

2 Hoe behouden we de mens?

Spelen met onze erfelijkheid - komt er een nieuwe mens?

Een andere mens? Een andere soort? - Patent op genen? -

Wat is er tegen klonen?

Ziekten, een blijvende plaag

3 Hoe behouden we dieren en planten?

Biodiversiteit kan ons leven redden

Genetische erosie - Biodiversiteit beschermen

De biotechnologie: een vloek voor biodiversiteit?

Patenten - Genetisch gewijzigd voedsel

4 Kan de mens leven?

Kan de mens ademen? - de strijd voor zuivere lucht

Ziekmakende lucht - Wintersmog en zomersmog - Zure regen - Het 'ozongat' - Luchtverontreiniging zonder grenzen - Het kan soms al anders

Water is schaars - de strijd voor water

Zonder gaat het niet - Om water is het te doen - Vechten voor water - Watervervuiling - Hoofd boven water houden

De strijd voor voedsel - kunnen tien miljard mensen eten?

Grenzen aan de landbouwgroei? - Wat schaft de biotechnologiepot? - Ook buiten de landbouw rommelt het - Gerommel in de voedselketen - Dreigt er voedseltekort? - Genoeg is niet voor iedereen genoeg - De vloek van grootgrondbezit - Hongersnood en democratie - Honger en geweld - Honger: een menselijk fenomeen - Voedselhulp als doekje voor het bloeden

Waar halen we onze (andere) energie?

De kost van mateloze energiehonger - De herontdekte deugd van de spaarzaamheid - Zijn er alternatieven?

...en waar halen we onze grondstoffen?

Grondstoffen hergebruiken - Waar blijven we anders met ons afval?

Waar kunnen we wonen? - overvolle steden en verloren grote ruimten

Overvolle steden - Op zoek naar werk - Een historisch keerpunt - Een opeenhoping van problemen - De kunst van stedenbouw verleerd? - Allebei verliezers: stad en platteland - Onmetelijk lege ruimten

Te veel volk?

Van vergrijzing en tienerlanden - Dreigt er overbevolking? - Te veel mensen kan voor problemen zorgen - Nieuwe trendbreuk - Is Malthus terug? - De keerzijde - Geboortebeperving, hoe dan wel?

Gezondheid voor iedereen?

Armoede maakt ziek - Armoede geeft ziekten vrij spel - Een kwestie van inkomen, minder van geneeskunde - Beschavingsziekten - Hospitaalgeneeskunde en basisgezondheidszorg - Tussen markt en overheid - Goedkope geneesmiddelen voor de armen : discussie over patentrecht - Geneesmiddelen maken niet alleen gezond - Verslavingen

5 Economie, draaischijf voor onze behoeften en ambities

Genoeg versus nooit genoeg

Wat, hoe en voor wie?

Over het 'wat' - Over het 'hoe' - Over het 'voor wie' - Tussen markt en staat - Geld als economische sleutel

De verhandeling van rijkdom en armoede

Verslechterende ruilvoeten - Schuldenbergen - Geen alternatief - Al vijfhonderd jaar 'globalisering' - Ecologische schuld : keerzijde van globalisering

Piramides, kathedralen, vliegdekschepen of iets anders?

Het economisch surplus - Wat te doen met het economisch surplus?

Economie onder vuur

Slechte meetlat - De huidige dominante economie als enige norm? -
Grenzen aan winstbejag en concurrentie – Geld op hol

- 6 (Heel) rijk en (heel) arm - het verdelingsvraagstuk
Vierenzeventig maal armer - Groeiende inkomensongelijkheid -
Rijkdom en begeerte - Rijkdom en politieke macht
- 7 Kan ieder mens leven? Inkomen en werk voor iedereen
Het ontwikkelingsvraagstuk – Reële economische prestaties verdienen
erkenning - Natuurlijke groei - Wie beheert de natuur? - Landverdeling
- De economie van het dagelijks ‘brood’ - Verstandige
industrialisering - Dienstbare technologie - Echte handel – Het belang
van regionale en lokale markten – Verzoen de economie met het
sociale - Duurzame economie - Arbeid - Volledige werkgelegenheid -
Basisinkomen - De afwezige overheid - De afwezige politici
- 8 Mag ieder mens leven?
Economie als scharnier tussen materie en cultuur - De betrachtting van
een beter leven - De menselijke rechten en vrijheden - Onterechte
kritiek - Een grote en terechte ambitie
- 9 Kunnen we samenleven? Over oorlog en vrede
Een wereld van geweld
Een wereld waar de wapens spreken - De bloedigste eeuw - Van
soldaten en burgers - Gedaan met de traditionele oorlog? - Worden
staten verstandiger?

Hoe raken we de oorlog kwijt?

Gezamenlijke vredeshandhaving: voorspel - Gezamenlijke
vredeshandhaving: van Koeweit tot Kosovo - Internationale
politiemacht - Een permanente VN-politiemacht - Regionale
organisaties - Nog een lange weg te gaan - Bewapening of
ontwapening - Bestrijding wapenhandel - Wapenproductie - Oorlog en
geweld voorkomen - Er is meer geweld dan wapengekletter

10 Kunnen we democratisch samenleven?

Over democratisering als garantie van de vrije samenleving

Waarom democratie?

Mensen zijn gelijk - Mensen zijn vrij - Mensen erkennen elkaar als
mensen

Strijd voor zelfbeschikking

Democratie van dorpsrepubliek tot wereldburgerschap?

Wereldburgers - Dorpsrepubliek

Nood aan publieke goederen

Groeiend internationaal rechtsgevoel

Internationaal recht

Crisis en beperkingen van de democratie

Politiek afhaken kan zo zijn redenen hebben

Nog meer democratisering

Emancipatie van vrouwen - Democratisering op het werk - Inspraak of participatie - Inspraak in de school, thuis en elders - Emancipatie van minderheden - Maatschappelijk middenveld vol leven - De verwende burger - Uitsluiting

11 Nieuwe en oude bedreigingen voor vrede en democratie

Extreem-nationalisme

Het soevereine volk - Donkere schaduwzijden - Wanneer ideologieën opdrogen - Nationalisme in de Balkan - Eigen volk eerst - Europees nationalisme

Fundamentalisme

Een oud zeer - Scheiding van kerk en staat - Islam en democratie

Nooit meer dictatuur?

12 Waar is de mens thuis?

Over vluchtelingenstromen en migratie

Op de vlucht

Officiële vluchtelingen - Interne vluchtelingen - Ecologische vluchtelingen - Voorlopige stand - Economische vluchtelingen

Migratie

Naar de stad - Naar de vetpotten van het Noorden - Wat beweegt mensen? - Europa: van emigratie naar immigratiecontinent - Veelkleurige samenleving... - ...niet zonder problemen - Bange blanke mens - Wat nu?

13 Cultuur en globalisering

De zin van cultuur

Culturen bedreigd - Mensen bedreigd - Cultuur en ontwikkeling - Cultuur is taai - Multiculturele wereld - Pluralisme - Culturele identiteit - De wraak van de geschiedenis

De Verlichting: een vloek of een zegen?

Dialogeren over grenzen heen van plaats, van cultuur, van tijd - Cultuurrelativisme

14 Kennis voor iedereen? Over onderwijs, wetenschap en techniek

Basisvaardigheden - Leerplicht - Meer scholing - Het belang van scholing - Paradox: routinejobs voor hooggeschoolden - De jacht op kennis - De kenniskloof - Informatiekloof - Informatieruis - Kruipen we in onze schulp? - Oogkleppen voor iedereen? - Hoe bekijken we de wereld?

Tijdsbeleving en wereldbeeld

Verschillende wereldbeelden

Besluit

Honderd jaar later... Op weg naar een leefbare wereld?

Lectuurlijst

Vandaag wordt er in onze contreien veel minder gelachen dan vroeger.

Van geschreven teksten mag men soms veronderstellen dat er ook over is nagedacht.
(Johan Maltego)

Nooit meer rustig slapen
(een ander titelvoorstel voor dit boek)

Voorwoord

Het grootste deel van 1999 heb ik gesleuteld aan dit boek. Het verschijnt net op het ogenblik dat betogers in Seattle de straten innemen om de vertegenwoordigers van Wereldhandelsorganisatie duidelijk te maken dat zij een andere economie en een andere wereld willen. Dat zovelen met dezelfde vragen over de problemen van onze wereld zitten, dat is voor mij een verademing. Dat het tij eindelijk aan het keren is en er weer ruimte komt om de huidige globalisering te bediscussiëren, inclusief het falen van onze economie, dat is een opluchting.

‘Ik wil niet sterven aan de XX^{ste} eeuw’ heeft zijn weg naar veel lezeressen gevonden, in Vlaanderen en ook in Nederland, als ‘eerste Nederlandstalige boek over globalisering’. Een tweede leven kreeg dit boek op het internet, en zo is het ontdekt door heel wat jongeren.

De opkomst van de antiglobaliseringsbeweging creëert ook een zusje voor dit boek. ‘De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre’ zoomt in op hoe deze beweging omgaat met de grote wereldproblemen en op de antwoorden die zij formuleert.

Stilaan dringt zich ook een actualisering op van ‘Ik wil niet sterven aan de XX^{ste} eeuw’. Gegevens verouderen immers, nieuwe gebeurtenissen en evoluties vragen om aandacht. Hier en daar vereisen zij ook een bewerking van dit boek. En we kiezen voor een licht aangepaste titel ‘Ik wil niet sterven aan globalisering’.

Inleiding

H o n d e r d j a a r l a t e r ... e n v e e l i n g e w i k k e l d e r

Laten we even kijken naar het leven van onze grootouders of overgrootouders, aan het begin van de twintigste eeuw. Een winternacht, ijsbloemen op de ramen, veel dekens en een warmwaterkruik om de koude te trotseren. 's Morgens kolen in de kachel in die ene verwarmde ruimte, water halen aan de pomp verderop in het straatje. Brood en aardappelen moeten de honger stillen, verder wat groenten, soms

een beetje vlees. Veel kinderen sterven aan diarree, longontsteking of ondervoeding. Voor kleding en school is er weinig of geen geld. Wie werk heeft, klopt lange dagen en wordt slecht betaald. De gemiddelde levensverwachting is vijftig jaar.

Hoe hard is onze wereld honderd jaar later wel niet veranderd. De thermostaat zorgt ervoor dat het huis verwarmd is waar we willen, een simpele handbeweging en er is licht, warm water, het eten warmt op, er is muziek, of beeld. Voedsel is er in overvloed, kinderen die sterven zijn een uitzonderlijk drama. Fiets, auto, trein en vliegtuig brengen ons naar waar we willen. Er is telefoon, computer, de diepvriesmaaltijd, de pil, nucleaire geneeskunde, betaalde vakantie, Internet en nog zoveel meer. U kent de dingen die uw leven makkelijker, veiliger of aangenamer maken. De winkelstraten puilen uit van artikelen, en de meesten moeten niet echt op een euro kijken. Op zestig of vijfenzeventig jaar begint een nieuw leven.

We hebben het nog nooit zo goed gehad, iets wat makkelijk vergeten wordt. Voor velen lijkt het of al die rijkdom en luxe er altijd geweest zijn, en ze vinden het in elk geval vanzelfsprekend.

Die ideale, bijna gelukzalige wereld, waar alles wat de mens kan verlangen bijna binnen handbereik is – een wereld die de rijkelijk geïllustreerde tijdschriften en Amerikaanse televisieseries uitademen – is maar één beeld van onze wereld. Want de wereld mag dan overal veranderd zijn gedurende de twintigste eeuw, de resultaten zijn heel verschillend. Onze wereld biedt vandaag ontelbaar veel realiteiten. Daarnaast kijken is waarlijk een verrassende én verwarrende oefening.

Elke dag opnieuw werpen Dirk-Jan, Ineke, Dig en zovele andere bewoners van de randstad zich in het verkeer op de autosnelwegen naar Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag om zich telkens in files vast te rijden, in totaal tientallen kilometerslange slierten bijna lege auto's – Juan en Evita schuiven aan voor de Italiaanse ambassade, hun laatste vluchtweg nu de Argentijnse welvaartstaat is weggespoeld; goed vijftig jaar geleden waren de Argentijnen rijker dan de Fransen, vandaag is de helft onder de armoededrempel gezakt – de machtigste president is verkozen met het geld van de grote energiebedrijven en dient hun belangen – menselijke bommen die exploderen op volle markten, uiteengereten lichamen, bloedende, stervende mensen, ingewanden die uitpuilen, tanks die huizen platwalsen, soldaten die een weerloos kind neerschieten, in het Midden-Oosten hebben mensen het wel heel moeilijk om samen te leven – de bank legt beslag op de eigendommen van de familie Carter uit Kansas, in het dorp van de Ba's liggen de velden er voor het vijfde achtereenvolgende jaar schraal bij, sinds de crisis in het suikerriet is er voor de familie Rigal geen werk meer op de plantages en blijft de grond er braak liggen, overal ter wereld belanden boeren in de marginaliteit – sinds misschien wel een miljoen Ruandezen aan stukken zijn gehakt lijkt Centraal-Afrika helemaal een regio in ontbinding; alles moet wijken voor brute macht, wapens doen hun smerige werk en rovers uit Oeganda, Zimbabwe, Angola of Ruanda pikken het goud, de diamanten en de andere schatten uit het rijke Kongo – Bill Gates en kompanen blijven halsstarrig ontkennen dat Microsoft een monopolist is: nochtans wordt van geen enkel ander bedrijf aanvaard dat het negentig procent van de markt

in handen heeft – Awa, Carlo, Kamala, Modibo, Riri en nog vijfendertigduizend kinderen sterven die dag, zoals elke dag, maar telkens anderen – thuis, in honderden miljoenen huizen, staat de televisie aan, een aanhoudende stroom van versplinterde informatie en spelletjes – dorpelingen zien hun huizen en velden voorgoed verdwijnen in het stuwmeer van een nieuwe reuzenstuwdam, en nergens is nog plaats voor hen – vliegtuigen vol kerosine én vol mensen vliegen de tweelingtorens van Manhattan binnen, het symbool van het financiële en economische hart van de wereld gaat volledig onderuit - het kind van Wang ligt de hele tijd te hoesten, zijn oogjes tranen voortdurend en al drie dagen komt hij niet meer uit bed; de dokter zegt dat hij er niets aan kan doen en maakt een hoofdbeweging naar buiten waar alweer vuile smog hangt die al dagenlang geen straaltje zonlicht doorlaat – Miguel hangend onder een Mexicaanse trein, Majid verstopt in een Spaanse vrachtwagen, of Ferit aan boord van een gammele Cypriotische schuit: door Midden-Amerika, West- en Noord-Afrika en West-Azië trekken mensen noordwaarts, op zoek naar een beter leven – de miljardensteun die Rusland uit de economische crisis moet helpen komt grotendeels terecht in de zakken van machthebbers die meer maffioos zijn dan leidinggevend – in Bangladesh vertoeft de familie Khan alweer bijna een week op het dak van hun schamele woning; het land is nog maar eens overstroomd en het water wil niet wegtrekken – op een Europees reclamebedrijf vallen de medewerkers als vliegen: Peter en Cathérine liggen in het ziekenhuis, Peter met een darmperforatie, Cathérine met onverklaarbaar hoge bloeddruk, John en Kristel zitten thuis met een depressie, en Lena blijft thuis om te zorgen voor haar depressieve kind; Kristof, een niet zo anonieme alcoholist, is hervallen en opgenomen voor ontwenning, al een maand ontbreekt Greta, die voor kanker behandeld wordt, en twee maanden geleden deed Filip een geslaagde zelfmoordpoging – in Oost-Afrika gaat Ngugu naar de markt in de stad, drie dagen verder, op de schouder zijn kalasjnikov, want het buurvolk is niet zo vriendelijk.

Momentopnames uit een voortrazende wereld, van mensen die op hetzelfde ogenblik in heel verschillende verhalen gewikkeld zijn. Over wat die mensen beweegt of drijft, over wat ze verlangen, lief hebben, ambiëren of vrezen, weten we verder weinig of niets.

Het is de enorme gelijktijdigheid van wat zich zo veelzijdig tussen en met mensen afspeelt, die met verstomming slaat. En waar één zekerheid uit te puren valt: de wereld die de mensen creëren is van een nooit geziene complexiteit. De wereld is met andere woorden ingewikkelder dan ooit.

Het vervelende gevolg van die ingewikkelde wereld kennen we ook wel. De mens¹ ziet zich geconfronteerd met veel meer en heel verschillende problemen, dan haar lief is. Dit boek wil een reis maken langs de vele moeilijkheden die het menselijke leven nu ontmoet, moeilijkheden die vrijwel allemaal door de mens zelf zijn veroorzaakt. Mag ik u, die net is beginnen te lezen, een goede reis wensen, en een behouden thuiskomst?

1 Niemand twijfelt eraan dat de mens vrouwelijk of mannelijk kan zijn. Toch heb ik geen zin om telkens het omslachtige en remmende ‘hij/zij’, ‘zijn/haar’ of ‘hem/haar’ te gebruiken. In dit boek zullen alleen de woorden ‘zij’ en ‘haar’ worden gebruikt: omdat er geen dwingende reden is om het steeds bij ‘hij’, ‘zijn’ en ‘hem’ te houden; omdat vrouwen de meerderheid uitmaken van de mensheid; en, alhoewel dit boek helemaal geen voorspellend karakter wil hebben, omdat het volgende millennium veel meer dat van de vrouw zal zijn.

1 Hoe behouden we de aarde?

De mens is een wel heel actief wezen. Zij heeft zich zeer succesrijk voortgeplant en gebruikt zowat alles wat haar onder handen komt om haar leven in te richten, zowel dieren als planten als de miljoenen jaren opgespaarde rijkdommen in de aardbodem; zelfs haar medemensen, haar soortgenoten, zijn daarbij niet veilig voor haar.

Voor de jongste eeuwen is de mens bij haar opmars zo gulzig te werk gegaan dat zij zich in de problemen dreigt te werken. Want de aarde zelf, die zo gastvrij levensruimte biedt aan de mens, dreigt het moeilijk te krijgen.

O n s k w e t s b a r e r u i m t e s c h i p

Pas tijdens de jongste decennia is de mens zich ervan bewust geworden dat de planeet waarop zij leeft veel minder stabiel is dan al de tijd ervoor is gedacht.

Probleem nummer één is onze aarde. Ons leefmilieu is het ecosysteem aarde, een fragiel samenspel van de continenten, de oceanen en de atmosfeer of dampkring.

Onze planeet is zeer speciaal: niet te ver van en niet te dicht bij de zon, dus niet te warm of te koud, in bezit van een beschermende atmosfeer met veel zuurstof en in hoge mate met water overdekt. Die combinatie maakt leven mogelijk. Onze zon, waaraan we zoveel te danken hebben, is nog goed voor ruim vijf miljard jaar, waarbij ze wel langzaam feller zal schijnen. Maar daar moeten we ons dus niet meteen zorgen over maken.

Terug naar de aarde. Kleine wijzigingen in het fragiele ecosysteem van onze planeet kunnen grote gevolgen hebben. Zo is vastgesteld dat de temperatuur soms op enkele tientallen jaren tijd bruusk steeg of daalde. Deze veranderingen waren sterker op grote afstand van de evenaar, en bedroegen in één geval wel tien graden. In die periode, tienduizend jaar en langer geleden, liepen er al wat mensen rond op aarde, maar die wisselende temperaturen waren niet aan hen te wijten. Dat kregen ze toen nog niet voor elkaar. Hun worsteling met dier en de onmiddellijke natuur slorpte bijna al hun energie op.

Vandaag ziet de werkelijkheid er heel anders uit.

Broeikas effect

Het is nu gemiddeld ruim een halve graad warmer dan rond 1900, de zeven warmste jaren werden opgetekend in de voorbije twaalf jaar, in Europa vallen de bladeren tien dagen later dan twintig jaar geleden, het zeewater komt zo'n tien tot vijftwintig centimeter hoger dan een eeuw geleden, en al honderd vijftig jaar trekken de gletsjers zich in bijna de hele wereld terug – in de Alpen zijn ze zelfs de helft kleiner geworden.

Het natuurlijk broeikas effect zorgt ervoor dat de atmosfeer rond de aarde opwarmt en dat we kunnen genieten van een gemiddelde temperatuur van +15 graden Celsius, in plaats van voortdurend in de vrieskou te zitten.

Wanneer de mens extra broeikasgassen zoals CO₂ in de atmosfeer brengt, riskeert zij het klimaat te veranderen en een minder vriendelijke aarde voort te brengen.

Er is nu dertig procent meer CO₂ in de atmosfeer dan honderd jaar geleden. Dat is niet verwonderlijk, want de wereld brengt nu ruim vier keer meer CO₂ in de lucht dan vijftig jaar geleden.

Regen en andere neerslag lijken zich niet aan de oude patronen te houden. 2001 is in onze streken het natste jaar sinds de metingen zijn begonnen. En meer stormen doet het ook al, dat illustreren de vele wervelstormen zoals Mitch, die in de herfst van 1998 vernietigend door Centraal-Amerika raasde. Allemaal fenomenen die zich op natuurlijke wijze kunnen voordoen, allemaal evenzeer fenomenen die passen bij een versterkt broeikas effect, de door de mens veroorzaakte opwarming van de atmosfeer. Ze bewijzen niet dat er inderdaad zo'n versterkt broeikas effect is, maar ze spreken het zeker niet tegen...

Sinds de mens het vuur ontdekte, heeft zij niet opgehouden dat te laten branden. Eerst gebruikt zij het hout – halve en hele bossen heeft de mens opgestookt. Wanneer hout de menselijke energiehonger onvoldoende kan stillen, stort zij zich ook op steenkool en wat later op olie en gas. In de twintigste eeuw explodeert het verbruik in de industriële landen, tot wel honderd keer meer dan wat op het Afrikaanse of Zuid-Aziatische platteland wordt verstoekt.

Al dat branden brengt meer CO₂ of koolstofdioxide in de lucht, in de atmosfeer. Heel wat wetenschappers vrezen nu dat die toename van – vooral – CO₂ en van andere broeikasgassen zoals methaan, cfk's en lachgas, zal leiden tot de opwarming van de atmosfeer en de oceanen, en vervolgens tot klimaatverandering. Anderen lachen die hypothese weg of argumenteren dat het niet zo'n vaart loopt of minimaliseren de mogelijke gevolgen.

Wat weten we?

Goede raad is dikwijls duur in zulke omstandigheden. Maar de juiste vraag is niet 'wat te geloven?' maar wel 'wat weten we?'. Meer dan tweeduizend deskundigen, die sinds 1988 in opdracht van de Verenigde Naties klimaatverandering bestuderen, raakten het eind 1995 eens over een aantal dingen. Zo beklemtonen zij dat vooral de mens met zijn industrie, energieproductie en transport de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer heeft verhoogd. En ze voegen eraan toe dat de hogere temperatuur op aarde, gemiddeld ruim een halve graad meer sinds 1900, onmogelijk van natuurlijke oorsprong kan zijn.

Daarmee is natuurlijk niet voluit gezegd dat de mens met meer broeikasgassen de temperatuur op aarde de hoogte injaagt. Sommige wetenschappers verwerpen de stelling dat de mens hier voor iets tussen zit, en wijten de temperatuursverhoging aan veranderingen in de zonneactiviteit.

Nochtans tonen steeds meer bevindingen aan dat er maar weinig andere aannemelijke mogelijkheden meer zijn dan menselijke activiteit om de warmere aarde te verklaren, en dat de mens dus bezig is het klimaat te veranderen.

Vijf jaar later heeft hetzelfde Intergouvernementele Panel inzake Klimaatverandering daar nog meer aanwijzingen voor gevonden.

Is opwarming dan zo erg?

Is dat dan een probleem? We kunnen er toch ons voordeel bij doen als het wat warmer wordt, of niet?

Juist omdat ons ecosysteem zo fragiel is, is het uitkijken geblazen voor de mens en doet zij er goed aan de gevolgen van een versterkt broeikaseffect niet weg te lachen. Want als dat effect volop gaat spelen, dreigen de gevolgen ervan zeer groot te worden en elkaar zelfs te versterken. Om maar één voorbeeld te geven: hogere temperaturen zouden het poolijs kunnen doen smelten. Nu reflecteren die poolkappen nog heel veel zonlicht, als ze kleiner worden of verdwijnen, bereikt er nog meer zonnewarmte de aarde, met nog hogere temperaturen tot gevolg. Wie doordenkt, riskeert het spookbeeld van een onleefbare aarde te zien.

Maar laten we ons beperken tot risico's waarvan vrij algemeen aanvaard wordt dat ze horen bij het versterkte broeikaseffect. De deskundigen voorspellen een ongeziene klimaatverandering met zware wereldwijde gevolgen. De aarde zal nog verder opwarmen, de schattingen variëren van anderhalve tot zes graden erbij aan het eind van de eenentwintigste eeuw – vijf jaar tevoren schatte men de stijging nog maar op één tot drieëneenhalve graad. Het zeewater zal in die periode eveneens verder stijgen met gemiddeld zowat een halve meter, en zal uitgestrekte en dichtbevolkte vruchtbare gebieden bedreigen of zelfs overstromen. Klimaatzones zullen snel opschuiven en het is maar de vraag of plant en dier zich tijdig kunnen aanpassen. We krijgen meer woestijn, op lagere breedtegraden zal het minder regenen en op hogere breedtegraden, zoals in onze streken, valt er meer neerslag. Het natuurgeweld zal toenemen en ook al heeft de mens leren leven met natuurrampen, meer wervelstormen of overstromingen moeten doorstaan zal geen pretje zijn.

De slotsom is dat de aardbewoners een veel minder leefbare – en in het slechtste geval een onleefbare – aarde overhouden aan het versterkte broeikaseffect en de klimaatverandering.

Wat nu?

Wanneer we er niet zeker van kunnen zijn dat dit alles zich níét zal voordoen, is er slechts één antwoord mogelijk om te voorkomen dat het ooit zover komt, dat van de voorzichtigheid. Omdat het lot van de mens in de voorzienbare tijd onverbrekkelijk verbonden is aan het ecosysteem aarde, haar ruimteschip, kan zij het risico niet lopen van het versterkte broeikaseffect en de klimaatverandering. We moeten met ons allen de uitstoot van broeikasgassen en vooral CO_2 snel en drastisch beperken. Zoniet geven we ons over aan risicogedrag dat veel weg heeft van Russische roulette. In feite is er al geschoten en is de moderne industriële economie onze rokende revolver.

De bewustwording van dat risico is vrij snel redelijk ver doorgedrongen. Op de wereldtop voor milieu en ontwikkeling in Rio de Janeiro in 1992, komt er een reactie op de waarschuwingen van de deskundigen: het raamverdrag van de Verenigde Naties inzake klimaatverandering wordt goedgekeurd. Dat verdrag wil de hoeveelheid broeikasgassen in de atmosfeer stabiliseren op een zodanig niveau dat de mens geen gevaarlijke klimaatverandering meer veroorzaakt.

De meeste landen hebben dit verdrag ondertekend. Het verplicht de industrielanden om hun CO_2 -uitstoot tegen het jaar 2000 te verminderen tot het niveau van 1990.

Daarmee is echter al het goede nieuws verteld. Want van de vermindering komt in de praktijk niet al te veel in huis. Vandaag is het daarenboven duidelijk dat het uitstootniveau van 1990 nog veel te groot is om een gevaarlijke klimaatverandering in de eenentwintigste eeuw te vermijden.

Na Rio de Janeiro in 1992 is er vanaf 1995 elk jaar een zogenaamde wereldklimaatconferentie gehouden. Zo blijft het broeikaseffect wel op de politieke agenda staan maar veel tastbare resultaten zijn er niet, ook niet van het akkoord dat in 1997 in het Japanse Kyoto werd bereikt. Het protocol van Kyoto, waarmee 38 industrielanden verplicht zijn om de uitstoot van CO_2 , methaan, lachgas en andere broeikasgassen te verminderen met ruim vijf procent ten opzichte van de uitstoot in 1990 – en dat tegen het jaar 2012 –, zal geen redding brengen. Dat protocol riskeert ruim onvoldoende te blijken en zal de opwarming van de aarde zelfs niet vertragen, onder meer omdat industrialiserende landen zoals China en India voor een immense stijging van de CO_2 -uitstoot zullen zorgen.

Voordat we met een beschuldigende vinger wijzen naar bijvoorbeeld China, even nog deze droge maar veelzeggende cijfers. In de meeste industrielanden is de uitstoot sinds 1990 nog sterk gestegen, zodat ze meestal geen vijf procent maar tussen de vijftien en de twintig procent zouden moeten verminderen. Een vijfde van de mensen, zij die wonen in die rijke landen, zijn nu verantwoordelijk voor bijna tweederde van de CO_2 -uitstoot. Wanneer je ook hun industrieel verleden meerekent, is hun aandeel in die vervuiling nog merkkelijk groter. China produceert per inwoner in 1999 nog altijd elf keer minder CO_2 dan de Verenigde Staten, acht keer minder

dan Nederland en zeven keer minder dan België. Even waar is natuurlijk dat de armere landen vier vijfden van de wereldbevolking tellen, dat ze – terecht – hun povere inkomen willen verhogen, dat ze daardoor een forse energiehonger ontwikkelen, en dat ze die jammer genoeg voor een groot deel stillen met heel vervuilende steenkool.

Bijkomend probleem is dat de nieuwe Amerikaanse regering in 2001 Kyoto afwijst en dat de gevoerde politiek er tot meer en niet minder CO₂-uitstoot zal leiden. De Europese Unie slaagt er gelukkig in om de andere industrielanden wel aan boord van Kyoto te houden. Het principe dat het broeikas effect tegengegaan moet worden blijft daarbij overeind. Maar het Protocol zelf lijkt meer en meer op een lege doos doordat allerlei achterpoortjes zoals koolstofkredieten en lozingsrechten de industrielanden tot steeds minder verplichten.

Maar zelfs indien de wereld de CO₂-uitstoot effectief weet te stabiliseren op het huidige niveau, vertraagt dat alleen maar de opwarming en de klimaatverandering.

Die opwarming komt er in elk geval. Dus resten ons de vragen welke klimaatverandering daarvan komt, hoe snel die er aankomt en of en hoe gevaarlijk die wel mag zijn.

Het enige valabele antwoord op het versterkte broeikas effect en de risico's ervan is een aanzienlijke vermindering van CO₂ in de atmosfeer, en de rechte weg daar naartoe is de CO₂-productie drastisch te verlagen. Het spreekt dan vanzelf dat vooral de industriële samenlevingen, in de eerste plaats de oude maar ook de nieuwe industrielanden, hun energieverbruik stevig zullen moeten aanpakken om het versterkte broeikas effect te vermijden.

Tegenstanders van zo'n resolute aanpak schuiven naar voren dat we daarmee onze economie om zeep dreigen te helpen. Als ze gelijk zouden hebben, staan we voor een dilemma: ofwel een gevaarlijke klimaatverandering tegengaan, ofwel onze economie redden?

Maar ze hoeven geen gelijk te krijgen. Want eigenlijk zou het al even vanzelfsprekend moeten zijn dat we van een drastisch verminderde CO₂-uitstoot niet noodzakelijk armer moeten worden en op 'rampzalige wijze' moeten inleveren. Meer daarover is te lezen in het hoofdstuk over energie.

M a s s a v e r n i e t i g i n g s w a p e n s

Het risico van kernenergie : kernwapens

Op onze wereld zijn er nog steeds een kleine vijftienduizend langeafstandskernwapens in gereedheid. En vooral in Rusland liggen er nog enkele tienduizenden afgedankte kernwapens. Indien ze ooit gebruikt zouden worden in een totale kernoorlog, zou dat leiden tot een onherkenbaar verminkte aarde, waar de overlevenden de ongelukkigen zullen zijn: de immense explosies gevolgd door dagenlange vuurstormen, alles gehuld in zware radioactieve straling, zorgen voor miljoenen lijken in ontbinding en totale verwoesting; een wereld bijna zonder voedsel en met besmet water waar de brandende zon vrij spel krijgt omdat de

beschermende ozonlaag is aangetast. Door de radioactieve straling kunnen allerlei ziekten voluit hun gang gaan en zullen er snel nieuwe kwalen opduiken. Nog lang na het vallen van de bommen zal er overal op aarde zogenaamde fall-out neerkomen, radioactief afval dat eerst met de zogenaamde paddestoelwolk hoog in de stratosfeer is beland. Generaties lang zullen we geconfronteerd worden met genetische afwijkingen – dat is zeker – en we riskeren desastreuze klimaatveranderingen – dat is zeer waarschijnlijk.

Ongeziene vernietigingskracht

Een groot gevaar voor de aarde schuilt in de energie die vrijkomt bij de splitsing van atomen. De mens ontdekt de ontzagwekkende kracht van die kernenergie in de twintigste eeuw. Lang duurt het niet om er een eerste toepassing voor te bedenken. Het toeval wil dat wat later de Tweede Wereldoorlog woedt, wat het onderzoek flink vooruithelpt. Op 6 augustus 1945 laten de Verenigde Staten een kernwapen vallen op de Japanse stad Hiroshima. De gevolgen zijn verschrikkelijk: bijna honderdduizend doden, zevenendertigduizend gewonden, twee derde van de gebouwen verwoest of zwaar beschadigd. Velen zullen de schadelijke gevolgen van de radioactieve straling in hun verdere leven ondervinden.

Toch zijn de kernexplosies in Hiroshima en drie dagen later in Nagasaki nog maar een kleine afspiegeling van de totale bedreiging die kernwapens vormen voor de aarde. Na het kernwapen op basis van kernsplijting kwam de nog veel sterkere waterstofbom, die op kernfusie berust, en weer later de neutronenbom, die vooral straling voortbrengt. Vooral de nucleaire supermachten, de Verenigde Staten en de Sovjetunie, produceren tienduizenden kernwapens waarmee ze elkaar voortdurend bedreigen. Op 27 oktober 1962 gebeurt tijdens de Cuba rakettencrisis ei zo na het ondenkbare, bijna lanceert een Sovjet duikboot een kernraket. Nooit was een totale kernoorlog zo dichtbij. In de jaren vijftig en zestig voegen ook Groot-Brittannië, Frankrijk en China – samen met de vs en de Sovjetunie de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties – zich bij het rijtje kernmogendheden. Zij beschikken elk over enkele honderden kerntuigen. Die totale vernietigingskracht is ruim voldoende om de wereld zoals we die kennen weg te vagen en ontzettend zwaar te beschadigen. Volgens veel wetenschappers kunnen zoveel kernwapens de wereld zelfs een aantal keren vernietigen, de zogenaamde overkill.

De kernwapens zijn niet verdwenen

Door het einde van de Koude Oorlog neemt de nucleaire dreiging af. Duizenden kernwapens zijn ontmanteld, maar enkele tienduizenden zijn dat nog steeds niet. In de Europese hoofdsteden lopen er echter geen honderdduizenden betogers meer tegen de kernwapens, zoals in de jaren tachtig. Zo is er opnieuw een gevoel van veiligheid gegroeid, zij het een vals gevoel. Want het risico van een nucleair conflict is blijven bestaan.

Nog altijd voorzien militaire strategen van de grote kernmogendheden het gebruik van kernwapens in bepaalde omstandigheden. Zowel de Verenigde Staten

als Rusland, dat het nucleaire arsenaal van de Sovjetunie erfde, houden voortdurend kernwapens in alarmtoestand. Beide landen kunnen deze massavernietigingswapens na enkele minuten lanceren. Ze staan dus voortdurend klaar om te vuren, met alle risico's die dat meebrengt op ongelukken door misverstanden, zoals in begin 1995. Op 25 januari van dat jaar was er groot nucleair alarm in Moskou nadat er voor de kust van Noorwegen een raket was gelanceerd; een Amerikaanse raket, dachten de Russen. Voor de allereerste maal is toen de nucleaire koffer gebruiksklaar gemaakt. Slechts twee minuten voor president Jeltsin de fatale duw op de knop zou geven, en zo een kernoorlog zou starten, bleek de raket van Rusland weg te vliegen. Later werd duidelijk dat de Noorse informatie over de lancering van hun onderzoeksraket was zoekgeraakt.

De Verenigde Staten en de NAVO blijven ook zweren bij hun recht om eventueel als eerste kernwapens in te zetten. Vroeger verantwoordden ze dat door te wijzen op de overmacht aan conventionele wapens van de Sovjetunie en haar Oost-Europese bondgenoten van het Warschaupact. Die overmacht is er intussen niet langer en het Warschaupact bestaat zelfs niet meer.

In januari 2000 beslist ook Rusland dat het gebruik van kernwapens - desnoods als eerste - moet kunnen bij een militair conflict. Tevoren kon dat enkel ingeval er gevaar was voor het bestaan zelf van Rusland.

Kernwapens raken verspreid

Ook de proliferatie of verspreiding van kernwapens naar steeds meer landen verhoogt bijna voortdurend de kans dat ze ooit ingezet zullen worden. Al in 1974 deed India een eerste kernproef. In 1998 maakten eerst India, meteen gevolgd door Pakistan, met een reeks kernproeven overduidelijk dat ze allebei tot de club van kernwapenlanden behoren, wat de wereld eigenlijk al veel langer wist. India en Pakistan vochten al verscheidene oorlogen uit en regelmatig stijgt de spanning tussen beide landen. Zo lijken ze in mei-juni 2002 echt op de rand van een kernconflict te balanceren.

Ook Israël rekent men tot die club van kernwapenlanden. Nog een veertigtal andere landen zou met kans op succes kunnen ambiëren om kernwapens aan te maken. En daar zitten heel wat crisisgevoelige landen bij, denk maar aan Turkije, Algerije, Egypte, Brazilië, Argentinië, Iran, beide Korea's, Taiwan, Zuid-Afrika en tot voor kort ook Irak, maar de Golfoorlog en regelmatige bombardementen hebben het potentieel daar zeker aangetast.

We mogen zelfs niet meer uitsluiten dat kernwapens in handen vallen of aangemaakt worden door groepen die aan elke overheidscontrole ontsnappen. De desintegratie van het Russische leger is daarbij kopzorg nummer één. Want daarmee riskeren zowel nucleaire kennis als nucleair materiaal verkocht te raken op de illegale wapenmarkt.

Met het verstrijken van de tijd en met de verspreiding van kernwapens over steeds meer actoren, lopen we ook meer kans op ongelukken, al was het maar omdat een losgeslagen en dolgedraaide duikbootbemanning tot actie overgaat.

Nog lang geen kernontwapening

De ontwikkeling en het gebruik van het kernwapen stuiten al heel vroeg op kritiek en tegenstand. Er is talloze malen vergaderd over kernwapens maar zonder veel harde resultaten.

Het belangrijkste is wellicht het non-proliferatieverdrag van 1 juli 1968, dat vooral de verdere verspreiding van kernwapens wilde voorkomen en in werking trad in 1970. Dit verdrag is niet belangrijk omdat het zo succesvol zou zijn, want dat is het niet, maar wel om wat er in artikel 6 is overeengekomen. Daar staat namelijk dat er onderhandelingen moeten komen die binnen redelijke termijn tot algemene nucleaire ontwapening leiden. Ruim vijftientig jaar later zijn de kernmachten nog altijd niet aan die onderhandelingen begonnen.

Dat is een ontoelaatbare situatie, oordeelt ook het Internationaal Gerechtshof in Den Haag op 8 juli 1996. Volgens het hof zijn de kernwapenlanden daartoe verplicht en komen landen die daarover niet onderhandelen – en dat zijn ze dus allemaal – hun internationale verplichtingen niet na. Het hof oordeelt daarenboven dat het dreigen met en het gebruik van kernwapens onverenigbaar zijn met het internationaal recht, het humanitair recht en het oorlogsrecht. Een overheid die de ontwikkeling, aanmaak of opslag van kernwapens toelaat is met andere woorden schuldig aan oorlogsmisdaden.

Ook al is het non-proliferatieverdrag in 1995 definitief verlengd, in de praktijk is er nog niets terechtgekomen van die algemene nucleaire ontwapening. Er is blijkbaar meer nodig dan de pleidooien voor ernstige stappen naar een kernwapenvrije wereld – eind 1996 van meer dan zestig voormalige generaals, en begin 1998 zelfs van heel wat voormalige regeringsleiders, waaronder Jimmy Carter, Michail Gorbatsjov en Helmut Schmidt.

Bij de evaluatie van het verdrag in mei 2000 uiten alle honderdzevenentachtig ondertekenaars wel hun vast voornemen om de kernwapens te vernietigen. Maar over een concrete datum daarvoor is met geen woord gerept.

Veel concreter is het ontwapeningsakkoord van 24 mei 2002 tussen de Verenigde Staten en Rusland die dan respectievelijk ruim zesduizend en ruim zeventuizend langeafstandskernwapens bezitten. In 2012 mogen ze elk nog maximaal tweeduizend tweehonderd van die wapens hebben. Opmerkelijk is dat dit akkoord er kwam ondanks de plannen van de VS om een raketterschild te bouwen dat vijandelijke raketten kan vernietigen. Dat is nochtans verboden door een verdrag uit 1972 en vooral Rusland en China zien dit niet graag gebeuren. Het zou een nieuwe impuls voor de kernbepapening kunnen zijn.

De enige lichtpuntjes zijn de beperkte ontmanteling van de kernwapenarsenalen in de Verenigde Staten en Rusland, en het kernstopverdrag van 1996, dat alle kernproeven verbiedt. Het is evenwel twijfelachtig of dat verdrag ook echt van kracht zal worden omdat het door alle vierenveertig mogelijke kernwapenlanden geratificeerd moet worden.

Alles bij elkaar zijn dat doekjes voor het bloeden omdat de kernwapens volgens de letter, en zeker de geest, van het non-proliferatieverdrag al lang de wereld uit moesten zijn. Maar bij het begin van de eenentwintigste eeuw vecht de wereld nog altijd even hard met deze zware nucleaire erfenis.

Chemische en biologische wapens

Op 22 april 1915, tijdens de Eerste Wereldoorlog, doet het Duitse leger nabij Ieper een grote chloorgasaanval. Vele soldaten, totaal verrast, sterven een verschrikkelijke dood. Zo start de moderne chemische oorlogvoering. Alleen al in de Eerste Wereldoorlog treffen gassen zoals chloor- en mosterdgas meer dan een miljoen mensen. Ze kosten het leven aan wel eenennegentigduizend mensen.

In Tokio pleegt de religieuze sekte van de opperste waarheid 'Aum Shinrikyo' op 20 maart 1995 een aanslag in een metrostation. Hun moordwapen is het zenuwgas sarin. Er sterven twaalf mensen en vijfduizend moeten er naar een ziekenhuis.

Op kerstavond 1998 valt de politie binnen in een warenhuis in Californië. Tweehonderd aanwezigen moeten zich onmiddellijk uitkleden en zich laten afwassen. Een man had de politie gebeld met de dreigende mededeling dat hij de dodelijke miltvuurbacterie had verspreid in het warenhuis... Gelukkig ging het om een loos dreigement.

Samen met de kernwapens of atoomwapens, vormen de biologische en de chemische wapens de zogenaamde massavernietigingswapens of abc-wapens. Er zijn chemische wapens die mensen 'tijdelijk buiten gevecht stellen'. Het meest bekend is traangas, vroeger ook niesgas. Maar het meest afschrikwekkend zijn de dodelijke zenuwgassen. Die moeten hier onze aandacht trekken omdat ze kunnen uitgroeien tot massavernietigingswapen. Er zijn een heleboel van dergelijke dodelijke gassen, zoals sarin en tabun, die het zenuwstelsel verstoren, mosterdgas, dat op de huid verschrikkelijke blaren veroorzaakt en bij inademing de longen kapot maakt, blauwzuur, chloorcyaan of het verstikkende fosgeen.

Om de risico's voor de gebruikers te beperken vond men in de jaren zeventig de zogenaamde binaire chemische wapens uit. Twee relatief onschuldige stoffen worden in zo'n binair wapen afzonderlijk gehouden tot het afvuren ze samenbrengt.

Chemische wapens zijn veel goedkoper dan kernwapens, waardoor ze zich ook makkelijker verspreiden over de wereld. Ze zijn onder meer gebruikt in de jarenlange oorlog tussen Iran en Irak, in de jaren tachtig. En het regime van Saddam Hoessein heeft op 16 maart 1988 gifgas gebruikt tegen de Koerden in Noord-Irak, in het stadje Halabja. Dat kostte het leven aan ongeveer vijfduizend mensen.

De mens kreeg al vlug in de gaten dat het gebruik van chemische wapens niet zo gezond was en oorlogvoering wel heel risicovol maakte. Onderhandelingen leidden in 1925 tot het protocol van Genève, dat het eerste gebruik van chemische wapens verbood. Maar daarmee was men natuurlijk nog niet van die wapens af, ze bleven voorradig. Pas in 1993 ondertekenen honderd vijftwintig landen een conventie die zowel de productie, het bezit, het gebruik als de verkoop van chemische wapens volledig verbiedt. Dat is een forse stap vooruit, maar het is geen sluitende garantie dat sommige landen of politieke of terroristische groeperingen geen misbruik zullen maken van chemische wapens.

Biologische wapens zijn veelzijdig, waarbij vooral gedacht moet worden aan de verspreiding van bacteriën en virussen zoals miltvuur, pest, pokken, hersenvliesontsteking of zelfs griep. Ook allerlei natuurlijke giften kunnen aangewend worden als biologisch wapen.

Erg praktisch zijn deze wapens niet. Hun werking is vrij onvoorspelbaar en laat daarenboven een tijdje op zich wachten. De militairen waren er dan ook geen felle verdedigers van. Zo kwam er vrij vlug, in 1972, een biologische wapenconventie die de ontwikkeling, de productie, de opslag en het gebruik van biologische wapens verbiedt. Jammer genoeg is er geen controlesysteem voorzien.

Biologische wapens zijn ook veel goedkoper dan kernwapens en er is relatief weinig kennis voor nodig. Het zijn echter niet de staten of de politiek gemotiveerde gewelddadige organisaties die snel naar het biologische wapen zullen grijpen. Het grootste gevaar zit bij individuen die wat biologische kennis bezitten en vooral gestoord genoeg zijn om de dood van veel mensen te ambiëren. Wie dan weet dan honderd kilo miltvuurbacterie uitgestrooid boven een grote stad vrij snel zo'n drie miljoen mensen kan doden, begrijpt makkelijk dat heel wat overheden zich zorgen maken over bioterrorisme.

H e t t w e e d e r i s i c o v a n k e r n e n e r g i e - d e b e l o f t e v a n s c h o n e e n e r g i e

Eind april 1986 en de eerste dagen van mei drijven er grote radioactieve wolken over Europa. De eersten die onraad ruiken zijn de Zweden, die een onverklaarbaar hoge radioactiviteit meten. Pas na enige tijd geeft de Sovjetunie toe dat er zich op 26 april een ongeluk heeft voorgedaan in één van de vier kerncentrales in Tsjernobyl, een kleine honderd kilometer ten noorden van Kiev. Er is een zware ontploffing geweest in de reactor, gevolgd door nog meer ontploffingen en een hevige brand. Die stuurt de vrijgekomen radioactiviteit hoog de lucht in. Al vlug blijkt het de grootste kernramp uit de geschiedenis te zijn. Eenendertig mensen sterven aan de explosie en tweehonderd achttien bezwijken aan een directe overdosis straling, soms bijna onmiddellijk, anderen na enkele weken.

De gevaarlijke wolken uit Tsjernobyl bereiken grote delen van de toenmalige Sovjetunie maar ook Zweden, Midden-Europa, West-Europa en Groot-Brittannië, duizenden kilometer verder. Enkele landen waarschuwen hun bevolking terecht voor mogelijke radioactieve besmetting, andere zwijgen of stellen hun bevolking ten onrechte gerust, zelfs met medewerking van de media. Hoeveel kankerdoden Tsjernobyl op langere termijn heeft veroorzaakt zal grotendeels onbekend blijven. Zeker is dat er in Wit-Rusland en Oekraïne bij kinderen nu zesendertig keer meer schildklierkanker opduikt dan voor de ramp, in de provincie Gomel zelfs honderd keer meer. Voor andere kankers is het nog afwachten. Maar tot honderden kilometers van Tsjernobyl komen erfelijke mutaties in het DNA tweemaal zo veel voor als normaal. Velen hebben te weinig witte bloedcellen en riskeren dus meer

infecties en kanker op te lopen. Gedragsstoornissen en emotionele problemen teisteren talloze mensen.

Sommigen zien een keerzijde aan de zelfvernietiging die de kernenergie voor de mensheid kan meebrengen. Dat is de andere toepassing van kernenergie. Die belooft ons ‘schone’ energie: kernenergie draagt inderdaad niet bij tot het broeikas-effect en dat is onmiskenbaar een groot voordeel. Ook moet erkend worden dat de nucleaire industrie – zolang er niet al te veel fout loopt – minder mensen ziek maakt en doet sterven dan de winning en verbranding van steenkool, olie, gas en hout.

Toch zijn er gegronde redenen voor kritiek, ja zelfs om kernenergie af te wijzen. In de eerste plaats is er een probleem van veiligheid en gezondheid. Kernenergie en radioactieve straling gaan onverbrekelijk samen en die straling kan gevaarlijk zijn voor mens en milieu. Te hoge stralingsdoses leiden tot meer kankersterfte. Al in 1957 ontsnapt er radioactiviteit in de kerncentrale van Sellafield in Groot-Brittannië. De bijna-ramp in 1979 nabij het Amerikaanse Harrisburg en vooral de kernramp in 1986 in Tsjernobyl schudden de wereld wakker. Het is nu overduidelijk dat ernstige nucleaire ongelukken niet uit te sluiten vallen. In 1999 herinnert een zwaar ongeluk in de Japanse kernfabriek van Tokaimura daar opnieuw aan. Net als in Harrisburg bevindt men zich op de rand van een grote nucleaire catastrofe.

Er is nog een tweede veiligheidsprobleem. Men spreekt van het vreedzame gebruik van kernenergie, maar wat er uit kerncentrales komt kan wel dienen als grondstof om kernwapens mee te maken. De verspreiding van kernenergie en kerncentrales brengt bijna onvermijdelijk ook de verdere verspreiding van kernwapens mee. In een conflictrijke wereld is dit geen gelukkige evolutie.

Ten derde is er het nucleaire afvalprobleem, en dat is misschien wel het meest zwaarwegend. Kernenergie produceert radioactief afval in aanzienlijke hoeveelheden. Bij het zogenaamde licht radioactieve afval duurt het enkele tientallen jaren voor het stralingsgevaar is geweken. Dit afval moet dus decennialang veilig opgeborgen blijven. Dat is al bij al nog overzichtelijk. Maar bij sterk radioactief afval duurt het stralingsgevaar duizenden jaren. Dat is helemaal niet meer overzichtelijk, en het scheidt een ethisch probleem omdat niets of niemand de generaties na ons, tot in het jaar 4000 en zelfs later, kan garanderen dat dit radioactieve afval al die tijd in ‘veilige’ omstandigheden weggeborgen zal blijven. Veronderstel even dat de oude Grieken of de Romeinen ons met dergelijk afval hadden opgezadeld: welk onheil zou daar in de sindsdien verlopen millennia niet mee gepaard hebben kunnen gaan?

Voor wie toch met kernenergie zou willen doorgaan, zijn er nog meer problemen. Zo zijn de uraniumreserves op onze wereld te beperkt om volop deze energiekartaal te kunnen spelen. En die reserves zijn net als olie heel ongelijkmatig verspreid over de wereld.

Ook al hebben velen het daar heel moeilijk mee, de enig mogelijke conclusie is dat de mens kernenergie moet afwijzen. De risico's van kernenergie en vooral het bijna eeuwigdurende afvalprobleem maken dat zij er geen recht op heeft.

Moet er nog aarde zijn?

Wie na een hevige regenbui door de heuvelachtige Brabantse leemstreek rijdt, zal merken hoe de wegen op vele plaatsen geelbruin kleuren door de modder die van de velden stroomt. Meer dan eens is die modderbrij op de weg ettelijke centimeters dik.

De moderne landbouw van na de Tweede Wereldoorlog brengt elk jaar opnieuw met zich mee dat er in vele Europese leemstreken per hectare tot wel honderd ton uitermate vruchtbare landbouwgrond wegspoelt, een laagje van een halve centimeter dik. Deze erosie lijkt verdacht sterk op agrarische zelfmoord, want de vruchtbare bovenlaag is slechts enkele tientallen centimeter dik. Grote delen van de Verenigde Staten, Rusland, China, India, Afrika en Australië verkeren in soortgelijke situaties.

De woestijnen veroveren elk jaar zo'n zes miljoen hectare, dat is anderhalve maal Nederland of tweemaal België. Elk jaar opnieuw verliezen we vrijwel tien miljoen hectare woudoppervlakte. Overbevising leidt tot mindere opbrengsten, de bestanden van steeds meer vissoorten stuiken ineen. Halverwege de jaren zeventig was de volwassen haring bijna verdwenen, wat een vangstverbod noodzakelijk maakte.

De teloorgang van bossen, visgronden, weiden

De mens bedreigt niet alleen het ecosysteem aarde, maar evenzeer – al langer dan vandaag en in steeds sneller tempo – de kleinere ecosystemen waarvan zij evenwel volledig afhankelijk is om te (over)leven.

De jongste decennia hebben velen gewaarschuwd tegen de kaalslag van talrijke bosgebieden. Toch raast het kappen en afbranden maar door, met ontbossing als resultaat. Elk jaar verdwijnt bijna één procent van het tropische regenwoud. En daar waar men de bosgronden wil laten bestaan, gebeurt de ontginning te dikwijls op ondoordachte wijze.

Sleepnetten veroorzaken op de oceaانبodem nog veel meer verwoesting dan de motorzaag in het tropisch oerwoud. Na de doortocht van zo'n vissersboot zijn de sponsachtigen en de schelpdieren vrijwel verdwenen voor minstens enkele tientallen jaren. Daarmee raakt de hele voedselketen ontwricht en daalt wellicht ook de hoeveelheid consumptievis.

De kabeljauwvoorraad in de Noordzee blijft slinken. Nu al mogen onze vissers er veel minder van vangen. Sommige biologen vrezen zelfs dat nog verder vissen op kabeljauw hem tot een bedreigde diersoort kan maken.

Nog erger vergaat het onze visgronden, zowel in de oceanen als in zoet water. De vraag naar vis overtreft al vele jaren wat oceanen, zeeën, meren en rivieren ons

kunnen leveren. Op vele plaatsen is er overbevissing, gaat het visbestand achteruit of is er zelfs geen vis meer.

Minder bekend, maar al even spectaculair, is het lot van de vele weidegronden op onze aardbol. Zowat driekwart van het grasland heeft aan kwaliteit verloren door overbegrazing, er graast met andere woorden meer vee dan deze gebieden kunnen (ver)dragen. Grote delen veranderen in woestijn of lopen de kans woestijn te worden.

De vernietiging van landbouwland

Willen we overleven, dan moeten we kunnen rekenen op ons landbouwland. Maar ook daar valt de schade amper te overzien. We gooien onze vruchtbare aarde met bakken tegelijk weg: we laten haar eroderen, verstuiven, ‘verwoestijnen’; we irrigeren haar kapot en laten haar verzilten; we putten haar uit of overbemesten haar; we zetten haar onder water met reuzenstuwdammen en dumpen er ons huishoudelijk en industrieel afval; we vergiften haar met pesticiden, herbiciden en zware metalen. De misbruiken zijn eindeloos. En dan is er nog verzuring, en ook nog die bedenkelijke neiging om vruchtbaar land te bedekken met hopen asfalt, om er huizen op te zetten, tuinen van te maken, onze industrieën in te planten en golfvelden aan te leggen.

Het hoeft dus niemand te verbazen dat de graanoogsten nog amper stijgen en in de meeste jaren onvoldoende zijn om de wereldbevolkingsgroei bij te houden. Dat is een schrikwekkende evolutie, zeker voor wie beseft dat de vis- en weidegronden aan hun limiet zitten en niet meer kunnen opleveren dan ze nu al doen, of voorlopig nog doen. Of de wereld de steeds talrijker mensen nog kan voeden, is een vraag die verderop in dit boek een antwoord krijgt.

Biologische rijkdom

*Als we de milieuvernietiging op onze aarde niet ernstig aanpakken, verliezen we over dertig jaar zeventig procent van de natuurlijke rijkdommen op het land.
(Milieuprogramma van de Verenigde Naties, mei 2002)*

Wat we vooral moeten onthouden, is dat de mens opvallend zorgeloos omspringt met waters, bossen, weiden en landbouwland, terwijl die haar toch onschatbare rijkdommen bezorgen, steeds opnieuw. Want deze biologische systemen zorgen op basis van de onuitputtelijke zonne-energie voor de producten waarop alle leven steunt, via het proces van de fotosynthese. Zo halen we ons meeste voedsel uit de landbouw en zorgen waters en weiden voor onze vis en ons vlees, het grootste deel van onze dierlijke proteïnen of eiwitten. Bossen bezorgen ons hout en papier. Deze biologische systemen leveren nog heel wat andere grondstoffen voor de industrie, denk maar aan producten als katoen, rubber, hennep, jute, suiker en allerlei oliën.

Het is hoogst onverstandig om verder te gaan met de vernietiging van de natuurlijke systemen die ons sinds mensenheugenis en steeds opnieuw al die biologische rijkdom bezorgen. Dat kan niet ongestraft blijven gebeuren omdat de biologische

rijkdom in feite allerminst moet onderdoen voor de industriële rijkdom. Het herstel ervan is dus hard nodig.

2 Hoe behouden we de mens?

De mens kan gevaar opleveren voor haar leefomgeving en zelfs voor de hele aarde. En zo vormt die ook een onrechtstreekse bedreiging voor zichzelf. Maar daar blijft het niet bij. Want de mens is zo 'speels' en ondernemend dat zij zichzelf ook rechtstreeks in de gevarezone kan brengen.

Daarnaast blijven ongeneeslijke of moeilijk te bestrijden ziekten een zware last om te dragen.

S p e l e n m e t o n z e e r f e l i j k h e i d - k o m t e r e e n
n i e u w e m e n s ?

Op 1 oktober 1990 werd officieel begonnen met het Menselijk Genoom Project, dat onze menselijke atlas wil maken. Daarvoor moet het de juiste volgorde bepalen van het menselijke DNA, alles bij elkaar een wenteltrap van maar liefst drie miljard treden. Men hoopte dat titanenwerk in 2005 voor elkaar te krijgen, maar hier klopt de werkelijkheid de verwachtingen, want die fenomenale zoektocht naar de genenvolgorde is begin 2001 zo goed als rond... Alleen heeft men de moeilijkste gedeelten laten liggen en vooral, nu moet men nog uitvissen waar de genen juist voor dienen, dat is pas echt moeilijk.

Op dit ogenblik trachten gentechnologen kunstmatig nieuw leven te maken. Van een eenvoudig organisme maken ze de stukjes DNA na en voegen die bijeen tot chromosomen; die chromosomen zouden dan zelf een celkern moeten bouwen, die zich dan ook nog zou moeten delen. Als dat lukt, heeft de mens nieuw leven gemaakt.

In een verbazingwekkend snel tempo ontsluit de genetische wetenschap de diepste geheimen van de mens. Haar genetisch materiaal wordt van naald tot draad ontrafeld.

Weinigen zullen betwisten dat de kennis van genetische afwijkingen waardevol is en veel menselijk leed kan voorkomen. Er wordt niet getwijfeld aan het nut van zogenaamde 'gentechnologisch' ontwikkelde geneesmiddelen tegen onder andere suikerziekte of hart- en vaatziekten. Ook het verhelpen van erfelijke genetische defecten die door mutatie zijn ontstaan, ontmoet weinig tegenstand. Zo zouden bijvoorbeeld zieke kinderen van slachtoffers van de Tsjernobyl-straling een nieuw gen kunnen krijgen, dat in de plaats komt van een slecht gen of van een gen dat ze missen. Met deze ingreep genezen deze kinderen en, belangrijk, het resultaat ervan geldt alleen voor deze zieke kinderen. Het is dus niet erfelijk.

Een andere mens? Een andere soort?

Elk jaar wordt de in 1932 gepubliceerde roman Brave New World van Aldous Huxley iets minder sciencefiction.

De genetische wetenschap scheidt veel hoop en mogelijkheden. Maar meteen is ook veel vroeger dan verwacht de mogelijkheid opgedoemd dat de mens kan gaan morrelen aan haar eigen erfelijkheid, dat we de mens kunnen veranderen, ja, dat we zelfs een andere soort kunnen creëren. Velen waarschuwen en zullen blijven waarschuwen dat zoiets niet de bedoeling is of kan zijn, dat we onze 'erfelijkheid', onze 'menselijkheid', onveranderd moeten respecteren.

Maar wat we al veel langer weten over de mens, is dat er altijd figuren rondlopen die bezeten zijn van de onweerstaanbare drang om dat wat technisch mogelijk is, minstens experimenteel in realiteit om te zetten. Het is zeker niet omdat iets onverstandig is, dat het niet gebeurt. Neem de topsport, daar wordt al gewaarschuwd voor genetische doping. En wie garandeert dat er niemand vies zou zijn van het aanmaken van sportkampioenen? wie kan uitsluiten dat sommigen menselijke embryo's kweken met de gewenste genen, zoals in Brave New World?

Hopen dat de genetische kennis verstandig wordt aangewend kan geen kwaad. Nog beter is het om duidelijke krijtlijnen te trekken van wat kan en wat niet kan, en daarenboven goed uit te kijken en er rekening mee te houden dat sommigen toch verregaand zullen willen experimenteren met onze erfelijkheid en dat dit zware risico's kan inhouden, zeker voor de komende generaties.

Patent op genen?

Begin 1995 koopt een Amerikaans bedrijf voor een kleine twintig miljoen euro de rechten op een gen dat een rol speelt in de vetstofwisseling en misschien uitzicht biedt op een middel tegen vetzucht.

In 2001 verwerft Myriad Genetics het octrooi op een borstkankergen. Volgens het bedrijf mogen de borstkankertests alleen nog in de VS worden gevoerd... en dan moeten vrouwen daarvoor 3000 euro betalen in plaats van nu nog geen 300 euro en na tussenkomst van de sociale zekerheid zelfs maar 9 euro.

Biotechnologische en farmaceutische bedrijven zijn bijzonder geïnteresseerd in het patenteren van genen of stukken van genen waarvan ze denken dat ze die nuttig kunnen gebruiken, en waarmee ze dus geld hopen te verdienen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat zulke bedrijven de jacht op genen aanwakkeren.

Maar niet iedereen is er enthousiast over dat er zoveel gepatenteerd zou worden. En vooral in Europa is het nog geen uitgemaakte zaak of het patenteren van genen of van genetisch gewijzigde levensvormen eigenlijk wel kan. Begin maart 1995 kelderde het Europese parlement bijvoorbeeld een Europese richtlijn die biotechnologische uitvindingen wilde beschermen. Maar ook zonder die richtlijn kan het gebruik van genen in Europese landen wel degelijk worden gepatenteerd.

De maatschappelijke discussie houdt dus aan. Nederlandse en Belgische ministers samen met gezondheidscentra uit beide landen, Duitsland en Denemarken hebben bijvoorbeeld bezwaar aangetekend tegen het patent op het borstkankergen. Voor hen staat hier ons sociaal systeem van ziekteverzekering op het spel.

Wat is er tegen klonen?

Op 23 februari 1997 krijgt de wereld weet van Dolly, een schaap zoals elk ander, maar toch ook weer een heel speciaal schaap. Dolly is namelijk een kloon, gegroeid uit een cel van een volwassen schaap. De wereld reageert verrast én geschokt... want wat bij schapen kan lukken, kan ook bij de mens.

Morrelen aan onze erfelijkheid en een andere soort creëren is één ding. Maar het klonen van mensen is iets heel anders, want het resultaat blijft in dat geval natuurlijk een mens. Bij klonen maakt men namelijk van een stukje mens een ander mens, die genetisch dezelfde is.

Enkele jaren geleden riep het mogelijke klonen van mensen veel weerstand op. En nog zijn velen ertegen, onder meer omdat het ethisch onverantwoord zou zijn. Maar intussen krijgen ook de voordelen van een gekloonde mens aandacht: het is de redding voor wie geen kinderen kan krijgen of voor paren waarvan iemand aan een erfelijke ziekte lijdt. Er is daarenboven geen enkele reden om aan te nemen dat gekloonde kinderen niet op evenveel ouderliefde zouden mogen rekenen, en ze groeien al evenzeer op tot unieke individuen als 'klassieke' individuen. Voor wie het op die wijze bekijkt, lijkt het klonen van mensen verrassend weinig problemen op te leveren en is een kloon eigenlijk een heel 'gewoon' mens.

De problemen komen mogelijk uit een andere hoek. Wanneer Dolly drie jaar is, blijkt ze in haar cellen toch de leeftijd van haar kopieouder mee te zeulen. Misschien haalt zij de normale leeftijdsduur wel, maar verder blijven klonen, van kloon tot kloon tot kloon, is niet vanzelfsprekend.

Z i e k t e n , e e n b l i j v e n d e p l a a g

Een collega sprak me eens aan over wat hij 'het Molokai van Pellenberg' noemde. Daar komen mensen terecht die kampen met infectieziekten waartegen antibiotica amper nog helpen. Zo iemand moet soms maandenlang afwachten of zij haar been kan behouden of dat alleen een amputatie nog kan 'helpen'.

In de twintig jaar na de ontdekking van Aids begin jaren tachtig, heeft deze ziekte meer dan 56 miljoen mensen besmet – zoveel als zowat de hele bevolking van Italië – en bijna 22 miljoen mensen gedood. Vijfennegentig procent van de Aids-doden sterft in de arme landen. In Zuid-Afrika zal de ziekte na 2010 waarschijnlijk zelfs leiden tot een daling van de bevolking, om dan weer licht te stijgen vanaf 2025.

Van 1945 tot 2000 stierven meer dan 150 miljoen mensen aan Aids, tbc en malaria, minder dan 25 miljoen stierven door oorlogsgeweld. Besmettelijke ziekten maakten in 1999 honderdzestig keer meer dodelijke slachtoffers dan natuurrampen.

Ziekten vormen, samen met hongersnood en oorlog, de drie traditionele plagen van de mensheid. De voorbije eeuw heeft de geneeskunde spectaculaire resultaten geboekt en is de volksgezondheid er met sprongen op vooruitgegaan. Het lijkt er sterk op dat één mensenplaag eindelijk vrij succesvol is aangepakt. Maar zoals zo dikwijls is schijn bedrieglijk. Want de sterke resultaten versluieren ook een aantal minpunten. De geneeskunde kan niet verhelfen dat de talrijke arme delen van onze wereld poelen van sociale ellende en ‘tropische’ ziekten blijven. Tot daar aan toe, want dat is meer een politiek dan een medisch probleem waar we nog op terugkomen.

Erger is dat de geneeskunde ons niet kan bevrijden van besmettelijke ziekten en epidemieën. De opkomst en snelle verspreiding van aids in het laatste kwart van de twintigste eeuw, heeft vele illusies gebroken en onderstreept de nog altijd bestaande onmachtige kant van de geneeskunde. De uitbraak van een cholera-epidemie in Peru in 1991, en het volop opnieuw opduiken van tuberculose in de Verenigde Staten, herinneren ons eraan dat de strijd tegen besmettelijke ziekten bijna nooit gewonnen is; alleen de pokken zijn sinds 1980 officieel uitgeroeid.

Nog ernstiger is dat we nog steeds te maken hebben met ongeneeslijke ziekten – er is nog steeds geen geneesmiddel of vaccin tegen aids – en dat we het risico lopen sommige geneesmiddelen te verliezen omdat ze hun genezende capaciteit dreigen kwijt te raken. Overmatig en onoordeelkundig gebruik van antibiotica maakt dat bepaalde infectieziekten er in vele landen resistent tegen worden: ze worden ongevoelig voor dergelijke geneesmiddelen. Sommige bacteriën zijn nog maar met één soort antibioticum te bestrijden. Dat is allesbehalve een comfortabele situatie, want nieuwe geneesmiddelen zijn nog niet meteen in zicht.

3 Hoe behouden we dieren en planten?

De Javaanse neushoorn, de tijger, het kouprey-rund, de indri, de monniksrob en vele andere zoogdieren – samen ruim 1130 soorten - zijn met uitsterven bedreigd. De keizersarend, de witte kraanvogel, de Japanse ibis en honderden andere vogels - wel 1183 soorten in totaal - lopen gevaar om te verdwijnen. Hoeveel vissen, amfibieën of reptielen bedreigd zijn, is minder bekend, en over hoe erg vlinders of planten eraan toe zijn is zelfs weinig geweten.

De schattingen over hoeveel levenssoorten er zullen verdwijnen lopen nogal uiteen, van bijna twintigduizend per jaar tot honderdduizend per jaar, maar het blijft in welk geval dan ook een zeer indrukwekkend cijfer.

De mens heeft altijd al geleefd ten koste van de levende wezens rond haar. Dieren en planten waren nooit veilig. Maar het tempo waaraan dieren en planten bedreigd en vernietigd worden, is de jongste eeuwen razendsnel opgevoerd. Het

uitstervingsritme zou in de twintigste eeuw honderd tot duizend keer hoger liggen dan ooit. Volgens specialisten riskeren we over dertig jaar tussen de tien en veertig procent van alle soorten kwijt te raken, en over een halve eeuw misschien zelfs de helft van alle soorten.

Verreweg de grootste schade wordt aangericht door de ontbossing van de tropische wouden. Daar alleen al verdwijnen meer soorten dan in de rest van de wereld tezamen. Daarbij moet worden opgemerkt dat het merendeel van de planten- en diersoorten er zelfs nog niet beschreven is, zodat we die uitstervende soorten en hun mogelijke nuttige eigenschappen niet eens kennen.

Er zijn veel goede redenen te bedenken om te voorkomen dat er planten- en diersoorten verdwijnen: het simpele feit dat ze bestaan bijvoorbeeld, of dat het pareltjes van de natuur zijn. Maar het meest overtuigende argument is ongetwijfeld dat de mens voor haar overleven totaal afhankelijk is van deze biodiversiteit, de natuurlijke verscheidenheid van levende organismen en hun ecosystemen.

B i o d i v e r s i t e i t k a n o n s l e v e n r e d d e n

Ons voedsel is afkomstig van plant en dier, de zogenaamde cultuurgewassen en het vee. Het spreekt vanzelf dat alles wat we vernietigen nooit meer nuttig kan zijn voor de mens. Stel u maar even voor dat de aardappel verdwenen was voor we hem konden aanplanten: de ontwikkeling van Europa zou er zo goed als zeker heel anders hebben uitgezien, en misschien waren de Europeanen nooit zo welvarend geworden. Levensvormen beschermen is dus zoveel als investeren in de toekomst.

Genetische erosie

In het begin van de negentiende eeuw groeiden er in India zowat dertigduizend rijstvariëteiten. Daarvan blijven er nu nog maar vijftig over, en binnenkort zullen slechts tien soorten instaan voor driekwart van de oogst.

In de Verenigde Staten rest er nog slechts drie procent van alle groentesoorten die bij het begin van de twintigste eeuw geregistreerd waren door het landbouwministerie.

En het kan nog erger en riskanter. In diezelfde VS zou de volledige sojateelt gebaseerd zijn op het genetisch materiaal van amper vier planten.

Zelfs als we denken voldoende te hebben aan de bestaande cultuurgewassen, is het aangeraden even stil te staan bij het verregaande verlies aan biodiversiteit in de moderne landbouw, de zogenoemde genetische erosie. De moderne landbouw zweert vooral sinds de groene revolutie bij hoogproductieve gewassen, waarvan vaak maar één variëteit op grote oppervlakten wordt geteeld. Die monocultuur is efficiënt en zorgt voor hoge opbrengsten.

Traditionele landbouwers verafschuwen die monocultuur vanwege de torenhoge risico's. Want wat als er iets misloopt met dat ene gewas? Dan zit je meteen in een bijzonder kwetsbare situatie. Zo ging in 1970 één vijfde van de Amerikaanse

maïsoogst verloren door een schimmelziekte, en wat later vernietigde een virus zowat de hele rijstogst op de Filipijnen – en rijst is daar hét basisvoedsel.

Wie verschillende gewassen teelt, en telkens verschillende variëteiten gebruikt, wie ook verschillende soorten dieren kweekt van verschillende rassen, die landbouwer zal inderdaad minder hoge opbrengsten realiseren. Maar, aan de andere kant, zo'n boerenbedrijf zal nooit de catastrofe beleven waarbij de hele oogst of de hele kudde eraan gaat. Voor de meeste boeren in de wereld, die niet kunnen rekenen op ondersteuning van een rijke overheid, is de risicospreiding van hun zogenaamd minder moderne landbouw en veeteelt de enige zekerheid. Steeds meer zien ook de landbouwdeskundigen uit het Noorden de voordelen in van de traditionele landbouw, waar bijvoorbeeld verscheidene gewassen door elkaar geteeld worden op hetzelfde veld.

Er is nog meer aan de hand met de monocultuur van enkele heel productieve gewassen. Die zijn namelijk het resultaat van veredeling, van een strenge selectie en kruising van variëteiten. En de resultaten mogen gezien worden, vooral de hogere opbrengsten. De keerzijde hiervan is dat die superplanten behoefte hebben aan regelmatige kruising met hun verre primitieve voorouders, of ze gaan eraan. Het snelle verlies aan biodiversiteit brengt echter met zich mee dat die voorouders hun overlevingsstrijd aan het verliezen zijn. Iedereen begrijpt meteen dat onze moderne landbouw daarmee in de allergrootste problemen dreigt te belanden. De kansen voor veredeling krimpen immers zienderogen in.

Biodiversiteit beschermen

Wat kan er gebeuren? Eén oplossing is het beschermen van deze primitieve planten door de ecosystemen waar ze voorkomen te vrijwaren. De zogenaamde Vavilov-gebieden herbergen de grootste plantenrijkdom, en die liggen bijna allemaal in zuidelijke landen zoals Mexico, Peru, Brazilië, Ethiopië, het Midden-Oosten, Pakistan, Myanmar, Zuid-Oost-Azië, China. In veruit de meeste van die gebieden wonen zogenaamde inheemse volkeren.

Een andere mogelijkheid is dat het genetische materiaal van deze waardevolle planten veilig opgeborgen raakt in genenbanken. Op papier oogt dat goed, maar in werkelijkheid is die keuze niet zo neutraal. Want die plantenrijkdom komt dan waarschijnlijk vooral ter beschikking van de rijke landen en de veelal multinationale ondernemingen die er gevestigd zijn.

Gelukkig groeit het besef van de gevaren die we lopen door de teruglopende biodiversiteit. Zo zag het Biodiversiteitsverdrag het levenslicht in 1992, in Rio de Janeiro. Dat wil de natuurlijke soortenrijkdom beschermen en een duurzaam gebruik ervan mogelijk maken. Het beoogt ook de opbrengsten van genetisch materiaal billijk te verdelen. De soortenrijkdom behoort door dit verdrag toe aan de soevereine landen die ook moeten zorgen voor het voortbestaan ervan. Het verdrag trad in werking op 20 februari 1997.

Met het Biodiversiteitsverdrag zijn de problemen echter niet van de baan. Het oprukken van de mens, met al wat daar bij hoort, blijft zijn tol eisen in deze kwetsbare gebieden.

De vraag blijft onopgelost of en hoe deze landen en volkeren vergoed moeten worden voor hun genetische rijkdom. En wat met een eis die in sommige rijke landen opduikt, de eis voor patenten op biotechnologische uitvindingen, onder andere op basis van genetische bronnen uit arme landen?

D e b i o t e c h n o l o g i e : e e n v l o e k v o o r b i o d i v e r s i t e i t ?

In 1998 groeide genetisch gewijzigd maïs al op drie miljoen hectare in de Verenigde Staten, een oppervlakte zo groot als België. Ruim de helft van de geoogste sojabonen is er genetisch gewijzigd.

Maar in 2000 telen de Amerikaanse boeren merkelijk minder van die maïs, sommige grote voedingsbedrijven willen die gewassen niet langer en Europa houdt ze voorlopig buiten.

Biotechnologie, en vooral gentechnologie, zou sterke perspectieven bieden om de voedselproblemen van de wereld op te lossen. Over de mogelijkheden van biotechnologie en of die echt de honger uit de wereld kan helpen, kunt u lezen in het voedselhoofdstuk. Wat ons hier interesseert is de relatie tussen biotechnologie en biodiversiteit. Niet weinigen vrezen namelijk dat die twee met elkaar in strijd zijn.

De biotechnologie leeft van een brede genetische basis aan planten en dieren, maar is vooral geïnteresseerd in interessante genen, in commercieel interessante genen. De biotechnologie ligt dus zeker niet wakker van een grote biodiversiteit.

Daarenboven zal ook de gentechnologie zich toespitsen op de vermeende succesnummers in de nieuw gecreëerde planten- en dierenvariëteiten. En dan riskeren we vlug het oude verhaal van de groene revolutie te herkennen: het massale gebruik van een beperkt aantal genetisch gemanipuleerde gewassen of dieren zal de genetische erosie nog sneller laten verlopen.

Patenten

Uit de Mexicaanse Mayocoba droge gele boon ontwikkelt een Amerikaans zaadbedrijfje haar eigen Enola boon. Het verwerft daarop het patent en wil nu de invoer van Mexicaanse bonen verbieden. Ondanks bewijs dat de twee bonen genetisch identiek zijn en protest van Mexicaanse boerenorganisaties blijft het patent gehandhaafd.

Een apart probleem is dat van de patentering of eigendomsrechten van biotechnologische vindingen. Daarmee staat of valt grotendeels de commerciële basis van de biotechnologie. Boeren, armere landen en inheemse volkeren werpen op dat patentering van levend materiaal hen benadeelt. Onder meer in India is er bij de boeren een levendig verzet tegen het patenteren en dus monopoliseren van

nieuwe landbouwgewassen. De multinationale ondernemingen die in zaden, meststoffen en pesticiden grossieren, en zich ook op biotechnologie hebben geworpen, lijken het pleit voorlopig te winnen. We zagen al dat er in Europa nog verzet leeft tegen zulke patenten, maar in de praktijk kan het wel. Er is ook het idee om de traditionele kennis over planten en dieren van inheemse volkeren te erkennen als collectieve intellectuele eigendom. Maar van dat tegenwicht voor de individuele patenten komt er voorlopig niets in huis.

Meer en meer groeit hier een maatschappelijke discussie : is patentering van de genetische rijkdom van planten, dieren en van het menselijk leven wel aanvaardbaar of is dit alles gemeenschappelijk eigendom van de mensheid?

Genetisch gewijzigd voedsel

Bij kuikens die een genetisch gewijzigde maïssoort aten stierven er tweemaal zoveel als bij kuikens die gewone maïs kregen. In april 2002 ontdekt de BBC dat deze negatieve testresultaten voor genetisch gewijzigde maïs over het hoofd zijn gezien toen deze soort zes jaar ervoor werd toegelaten. Die toelating kwam er toen omdat 'er geen gevolgen zijn voor mens en milieu'.

Er is nog meer discussie en protest rond biotechnologie. Want de nieuwe technieken kunnen een enorme invloed uitoefenen op de landbouw, de veeteelt, de bosbouw en wellicht de visserij: op heel de voedingssector dus. Enkele vragen dringen zich dan ook onontkoombaar op. Kunnen genetisch gewijzigde voedingsproducten de gezondheid schaden? En brengen vreemde genen risico's mee voor het leefmilieu?

De vragen zijn niet vrijblijvend. Canadese en Amerikaanse boeren telen massaal genetisch gewijzigde soja en maïs, die ook naar Europa is verscheept en hier in levensmiddelen terechtgekomen. De Chinese rijst is straks wellicht ook voor een belangrijk deel genetisch gewijzigd, en dat zou gebeuren zonder voldoende onderzoek naar de risico's voor de gezondheid of het milieu.

Toch mogen we er niet gerust op zijn, ook al zijn de biotechnologen dolenthousiast over de voordelen. Genetisch gewijzigde gewassen kunnen voor allergische reacties zorgen bij sommige mensen; een gewijzigde plant kan heel anders reageren dan voorzien, veel vruchtbaarder zijn bijvoorbeeld; haar eigenschappen zouden kunnen overspringen op andere planten, met onoverzienbare gevolgen; de gevolgen voor insecten en vogels pakken heel anders uit dan verwacht. Zo ontdekten wetenschappers in 1999 dat genetisch gewijzigde maïs gevaarlijk is voor de larven van de monarchvlinder. We kunnen ons dus gewoon niet veroorloven te denken dat we de natuur in onze macht hebben, daarvoor is die te onvoorspelbaar.

De allergrootste voorzichtigheid is dus geboden. Dat vinden de Europese ministers van Leefmilieu blijkbaar ook. Eind juni 1999 beslissen ze geen nieuwe genetisch gewijzigde gewassen meer toe te laten vóór 2002. Dan zullen de toelatingsvoorwaarden aanzienlijk strenger zijn want begin 2001 keurt het Europese Parlement strenge regels goed voor de productie en de verkoop van zulke gewassen.

Het zal erop aankomen de discussie én het onderzoek over de voordelen en de mogelijke gevaren van de biotechnologische vernieuwingen zonder vooringenomenheid voluit te voeren. Pas dan kan van elke vinding ernstig het voor en tegen afgewogen worden en kunnen verantwoorde beslissingen worden genomen. En vooral moeten we in elk geval de biodiversiteit bewaken.

4 Kan de mens leven?

K a n d e m e n s a d e m e n ? - d e s t r i j d v o o r
z u i v e r e l u c h t

Miguel had het goed bekeken. Zijn optrekje in Mexico-Stad was ideaal. Wanneer de journalistieke plicht riep, kon hij snel in alle hoeken van de Midden-Amerikaanse regio raken. Hij was vertrouwd met de stad en hield van het uitzicht op de prachtige bergen van op het terras.

Ruim tien jaar later ziet hij het niet meer zitten en trekt zijn tenten elders op, in de Verenigde Staten. Aan een Europese vriendin schrijft hij wat goede raad: als je Mexico-Stad bezoekt en ook eens een blik op de omliggende bergen wilt werpen, doe je er het beste aan een prentbriefkaart te kopen. Want meestal is de lucht er zo vervuild dat die bergen helemaal niet meer te zien zijn. Na verloop van tijd kreeg ik ze van op mijn terras nog hoogstens tien dagen te zien in een heel jaar.

‘Het weerbericht waarschuwt op deze warme zomerdag voor hoge ozonconcentraties. Vooral gevoelige personen wordt aangeraden geen grote lichamelijke inspanningen te verrichten tussen twaalf en twintig uur.’

Ziekmakende lucht

Eigenlijk is de Mexicaanse hoofdstad onleefbaar geworden. Miljoenen auto's, vrachtwagens en motors maken samen met de vuil brakende fabrieken van de zware industrie dat de ruim twintig miljoen inwoners bijna permanent irriterende en schadelijke lucht moeten inademen. De lucht van deze stad opsnuiven gedurende één dag, zou overeenkomen met het roken van twee pakjes sigaretten. Dan is het niet verrassend dat één tiende van de inwoners ook werkelijk ziek is door de luchtverontreiniging.

Mexico-Stad is weliswaar een frappant voorbeeld van luchtvervuiling, toch is het niet echt zo extreem als velen graag willen denken. Vooral stedelijke en zeker de grootstedelijke gebieden van tien tot twintig miljoen inwoners worden bijna voortdurend gekweld door sterk vervuilde lucht. In 1999 vormt Mexico-stad samen met Cairo – op nummer één - , Shangai, Karachi en Peking de topvijf. Wie weet dat ongeveer de helft van alle mensen in steden woont en dat de verstedelijking nog

sterk toeneemt, beseft dat de vraag of we nog zullen kunnen ademen amper te scherp is geformuleerd.

Even in de achteruitkijkspiegel turen leert dat verontreinigde lucht al voorkwam in voorgaande eeuwen, maar vooral een probleem van de twintigste eeuw is, en nu is uitgegroeid tot een eersterangs probleem. De industrialisering vreet massa's energie en die komt in de eerste plaats uit de verbranding van fossiele brandstoffen. Voor het transport is de overstap van dierlijke tractie op motorvoertuigen al even massaal en bruusk geweest. Het verkeer is nu zelfs de grootste luchtvervuiler. Ook verwarming van gebouwen blijft een grote vervuiler.

Wat zijn nu de boosdoeners die het ademen moeilijk of gevaarlijk maken? Het gaat om stikstofdioxide, koolwaterstoffen, koolstofmonoxide, ozon, zwaveldioxide en verder allerlei zwevende deeltjes zoals roet, stof, asbest, kwik, lood en zure waterdruppels.

Wintersmog en zomersmog

In voor hen 'gunstige' omstandigheden kunnen deze gezellen voor desastreuze gevolgen zorgen. Zo veroorzaakte vooral zwaveldioxide eind 1952 in Londen een dodelijke wintersmog die in een paar weken vierduizend mensen het leven kostte.

De jongste jaren zijn we meer vertrouwd geraakt met zomersmog, een soepje van onder meer stikstofdioxide, koolwaterstoffen en koolstofmonoxide, waarvan de zon als het ware ozon kookt. Te veel ozon zorgt ervoor dat onze longen minder goed functioneren en kan leiden tot ademhalingsmoeilijkheden, misselijkheid en hoofdpijn. Ook prikkelingen van de slijmvliezen, hoesten en zelfs verstikkingsverschijnselen moeten we erbij nemen, evenals een kleinere weerstand tegen verkoudheden en longontstekingen. We zijn kwetsbaarder voor vervuilende stoffen die astma kunnen veroorzaken, voor allerlei allergieën, we verouderen er sneller van en lopen meer kans op kanker. We weten nu zeker dat te veel ozon ook gezonde en zelfs sportieve mensen ziek kan maken. Maar wie jong of oud is, verzwakt is of te lijden heeft van chronische hartproblemen, astma of bronchitis, loopt het risico dat dit nog erger wordt. Ook bepaalde planten ondervinden al vlug last van te veel ozon. Opvallend bij ozon is dat deze vorm van luchtvervuiling veel beweeglijker is en verspreider voorkomt; dikwijls worden er hogere concentraties gemeten op het platteland dan in de stad. Deze kenmerken maken van ozon een internationaal fenomeen.

Zure regen

Een al evenzeer internationaal milieuprobleem is de zure regen die het gevolg is van vervuilde lucht. Die regen kan makkelijk duizend kilometer verder belanden: al een halve eeuw geleden merkten de Zweden de verzuring op van hun talrijke meren. In tienduizenden meren zwemmen daardoor geen vissen meer. Bekender is dat zure regen er mede verantwoordelijk voor is dat veel Europese en Noord-Amerikaanse bossen ziek zijn. Goed vijftien jaar geleden weerklinkt de alarmkreet dat we onze bossen dreigen te verliezen. Later blijkt dat het zo'n vaart niet loopt, maar veel reden tot optimisme is er ook niet. Nog altijd verslechtert de

gezondheidstoestand van de meeste bossen, alleen gebeurt dat trager dan eerst werd gevreesd. De rechtstreekse oorzaak zou nu vooral de verarming van de bodem zijn, veroorzaakt door zure regen. De ergst getroffen bomen komen dus pas na tien tot vijftien jaar om van ondervoeding en honger.

Zure regen is samen met zwaveldioxide ook een ramp voor ons historisch erfgoed. Veel eeuwenoude, prachtige bouwwerken slaan in de twintigste eeuw zwart uit en raken zwaar beschadigd. De kostbare monumenten takelen af voor onze ogen, in snel tempo spoelen ze weg of verpulveren ze, herstellingen kosten handenvol geld. Overigens tast zure regen ook nieuwe betonnen gebouwen aan.

Het 'ozongat'

Ook dat andere ozonprobleem mogen we niet vergeten. Al in de jaren zestig komen er zoveel chloorfluorkoolwaterstoffen of cfk's in de lucht dat ze de beschermende ozonlaag aantasten. Die laag rond de aarde bevindt zich op pakweg vijftien tot veertig kilometer hoogte en beschermt de levensvormen op aarde tegen ultraviolette straling. Als die ozonlaag dunner wordt of verdwijnt, zal onder meer het aantal huidkankers en oogziekten toenemen en zal ons immuunsysteem minder goed functioneren, met als gevolg meer virale en bacteriële ziekten. Ook het plantenleven en het zeeleven lopen de kans stevig toegetakeld te raken.

De onrust over het ozonprobleem stijgt sterk sinds er in 1979 elk jaar opnieuw een gat in de ozonlaag wordt vastgesteld boven de zuidpool. In feite is het geen echt gat maar een zone waar de ozonconcentratie drastisch is verminderd, een zone die dikwijls zo groot is als West-Europa.

Luchtverontreiniging zonder grenzen

Ons regenwater bevat alarmerend veel pesticiden. Hoe dat komt? Slecht gebruik van pesticiden leidt tot veel verdamping ervan en die pesticiden komen met de regen terug naar beneden.

We zagen het al bij de schadelijke gevolgen van zure regen: luchtverontreiniging beperkt zich niet tot de lucht maar zorgt voor nog meer vervuiling. Zo veroorzaakt het ook watervervuiling, zoals de dode Zweedse meren illustreren. Aanzienlijk is ook de bodemverontreiniging die aan vervuilde lucht te wijten is. Op tal van plaatsen zijn door verbranding in de lucht vrijgekomen zware metalen in grote hoeveelheden neergeslagen in de bodem. Die metalen zijn soms zeer giftig voor de mens.

En daar blijft het niet bij. De luchtverontreiniging veroorzaakt ook het broeikaseffect waarover we het reeds eerder hadden.

Het kan soms al anders

Toch zijn er oplossingen voorhanden. Zo is de uitstoot van zwaveldioxide de jongste vijftientig jaar spectaculair gedaald in vele rijke landen. En leidde de onrust over het ozongat vrij snel, al in september 1987, tot het protocol van

Montreal. Dat voorzag in een halvering van productie en gebruik van de vijf schadelijkste cfk's. De ontwikkelingslanden kregen wel tien jaar uitstel. Begin jaren negentig raakte men akkoord over een verstrenging van dit protocol, halverwege de jaren negentig moest het afgelopen zijn met de schadelijke cfk's. Al vlug zijn de gunstige resultaten van deze aanpak merkbaar.

Maar zelfs in het geval van cfk's is er geen reden voor overdreven optimisme. Er zijn ernstige aanwijzingen dat het uitdovingsbeleid in Europa niet waterdicht is en dat er vooral vanuit China nog veel cfk's illegaal binnenkomen.

Er kan maar weinig twijfel meer over bestaan. De mens heeft er, om tal van redenen, alle belang bij om de luchtverontreiniging snel en grondig te bestrijden, niet het minst omdat zij elke minuut minstens tien tot vijftien keer moet ademen.

De weinige successen kunnen niet verbergen dat de luchtvervuiling wereldwijd nog altijd verergert. Van luchtzuivering mag wel wat verbetering verwacht worden, maar het aantal motorvoertuigen, fabrieken en energiecentrales blijft zo snel groeien dat de balans waarschijnlijk negatief uitvalt. Of men dat nu graag hoort of niet, andere maatregelen zullen zich opdringen. We zullen veel zuiniger moeten omspringen met energie uit fossiele brandstoffen en dringend werk moeten maken van niet-vervuilende hernieuwbare energie.

W a t e r i s s c h a a r s - d e s t r i j d v o o r w a t e r

Wie denkt dat rivieren altijd het meeste water bevatten aan de monding, zal haar mening moeten herzien. De machtige Coloradorivier, die de Grand Canyon tweeduizend meter diep heeft uitgegraven, bereikt sinds de prille jaren zestig nog maar zelden de zee. Meestal is die al veel vroeger tot de laatste druppel uitgedroogd.

Begin maart: de Gele Rivier in noordelijk China is over enkele honderden kilometer uitgedroogd. De benedenloop van de rivier staat de jongste jaren elke winter droog, begin 1995 zelfs over meer dan zeshonderd kilometer.

In Centraal-Azië verbruikt de katoenteelt zoveel water dat het Aralmeer, ooit het vierde grootste meer ter wereld, grotendeels verdwenen is. Scheepswrakken en verlaten vissersdorpen in een lege vlakte illustreren de ecologische ramp. Alhoewel... in het noorden is voor relatief weinig geld een nieuwe dam en een kanaal aangelegd en langzaam loopt een kleiner meer opnieuw vol.

Het ooit immense Afrikaanse Tsjaadmeer is in veertig jaar twintig keer kleiner geworden.

In de buurt van Peking is het niveau van het grondwater sinds de jaren vijftig gedaald met wel zevenendertig meter, nabij Phoenix in Arizona zelfs met honderd twintig meter. Saoedi-Arabië verbruikt zijn grondwater ongeveer even snel als zijn olie. De meeste grote landbouwregio's kunnen zoveel voedsel maar voortbrengen door het beperkte grondwater op te gebruiken.

In Tsjaad, Ethiopië en Sierra Leone beschikt driekwart van de bevolking niet over drinkbaar water. Zelfs voor één op de vier Chinezen is dat nu nog zo. Bij het begin van de eenentwintigste eeuw zijn er een miljard mensen die niet aan zuiver water raken. Volgens anderen zijn ze zelfs met anderhalf miljard, diegenen die het met ondrinkbaar water moeten stellen. En zonder ingrijpen zal over een kwarteeuw bijna de helft van de wereldbevolking geen toegang hebben tot drinkbaar water.

Zonder gaat het niet

Naast zuivere lucht is zoet water cruciaal voor onze overleving. Zonder zoet water is er geen samenleving mogelijk. De redenen daarvoor zijn niet ver te zoeken. Niemand houdt het lang vol zonder drinkbaar water. Ook andere dagelijkse activiteiten zoals koken, wassen en persoonlijke verzorging vereisen zuiver water. Het is niet voor niets dat net het gebrek aan dat water de grootste ziekmaker én doder is op onze wereld.

Zoet water is essentieel voor de productie van ons voedsel. Zonder de aanvoer van enorme waterhoeveelheden is veel landbouw onmogelijk. In grote delen van Azië en in het westen van de Verenigde Staten steunt de landbouw bijna volledig op irrigatie. Ook de industrie verbruikt steeds meer zoet water, is zelfs de snelst groeiende verbruiker.

Het ongeëvenaarde belang van water voor de voedselproductie en de immense waterbehoeften van de industrie maken van zoet water een essentiële motor van de economie. Jammer genoeg kampt de wereld steeds meer met al even ongeëvenaarde problemen op het vlak van de zoetwaterwinning. Om twee belangrijke redenen. Zoet water is de enige grondstof waarvoor geen alternatief te vinden is. Op tal van plaatsen raken de watervoorraden echter uitgeput. Zowel van het grondwater als van het oppervlaktewater van meren en rivieren wordt te veel verbruikt. De gevolgen laten zich raden. Het niveau van het grondwater daalt drastisch, meren en rivieren drogen uit.

In 2025 zou één derde van de mensen leven in gebieden met een ernstig watertekort. Vooral in het Midden-Oosten, Afrika en Azië zal waterschaarste een nijpend probleem zijn. Het verbruik per persoon is er veel lager dan in Europa, en zeker dan in de Verenigde Staten. Maar de behoeften zijn immens. Ten eerste omdat de mens voor een beter leven dringend nood heeft aan meer én beter zoet water, en ten tweede omdat de bevolking net in deze landen het snelst aangroeit.

Om water is het te doen

Grote dijken, dammen, kanalen, irrigatiesystemen, ze vormen de basis van de Chinese rijstbouw. Het succes van China, eeuwenlang het meest geavanceerde en sterkste land ter wereld, steunt volledig op de controle over water.

Al enkele duizenden jaren is China het volkrijkste land ter wereld, op een relatief klein gebied. De kracht van China heeft alles te maken met de uitgesproken keuze van de Chinese staat voor zoveel mogelijk mensen en daar alles voor te doen: land veroveren, rijst kweken en bovenal zorgen dat er water is voor hoge

rijstopbrengsten. De waterbeheersing is de spil waarvoor de staat alle middelen en mensen inzet.

Wereldwijd is het aantal grote stuwdammen van meer dan vijftien meter hoog toegenomen van vijfduizend in 1950 tot ruim veertigduizend nu.

De Egyptische Assoeandam in de Nijl is gebouwd in de jaren zestig en creëerde een reusachtig stuwmeer, maar niet zonder vervelende gevolgen. Tien jaar later al kon men de visvangst van dertig vissoorten vergeten en bleven er nog maar zeventien soorten over. Het vruchtbare slib bereikt niet langer de Nijldelta, zodat men aangewezen is op kunstmest en, erger nog, de delta zelf kalft af en valt langzaam in zee. De verwachte stijging van de zeespiegel zal die evolutie nog versnellen. Het afdammen van het vruchtbare slibwater brengt ook met zich mee dat de vangst van sardienen in de oostelijke Middellandse Zee in elkaar is gestort met meer dan tachtig procent.

De Chinese Drieklovedam is het grootste waterkrachtproject ter wereld. Ongeveer drie miljoen driehonderdduizend mensen moeten ervoor verhuizen.

Zoet water is een kostbaar en steeds schaarser goed. Om eraan te raken is geen inspanning te veel voor de mens. Daarvan getuigen de immense waterinvesteringen van samenlevingen overal ter wereld, vroeger en nu, van de Romeinse aquaducten tot de Aziatische geïrrigeerde rijstterrassen en de talrijke hedendaagse reuzenstuwdammen.

Opvallend is wel dat het huidige ‘moderne’ systeem van de reuzenstuwdam misschien wel het slechtste aller tijden is: het zet veel vruchtbaar land onder water, jaagt de mensen weg, laat geen vruchtbaar slib meer door, het stuwmeer vult zich met puin en slib en dreigt na verloop van tijd onbruikbaar te worden, altijd zijn er zware en onderschatte ecologische gevolgen, al te vaak is het rendement van die bouwwerken lager dan verwacht. Toch blijft de mens verwoed dergelijke dure, onaangepaste mastodonten neerzetten.

Vechten voor water

De Eufraat stroomt door Turkije, Syrië en Irak; de Ganges door Indië en Bangladesh; de Nijl door Ethiopië, Soedan en Egypte; de Jordaan door Israël, Palestina en Jordanië; de Colorado en de Rio Grande door de Verenigde Staten en Mexico.

De boeren langs de Rio Grande in Zuid-Texas zijn radeloos. Wegens de droogte en groeiende irrigatiebehoeften laten de Mexicanen veel minder water naar de rivier lopen. En zo hebben de Texaanse boeren tot veertig procent minder water.

Om aan zoet water te raken zal de mens geen inspanning schuwen, zoveel is duidelijk. Desnoods zal zij haar toevlucht nemen tot dreiging en zelfs geweld. Nu al zorgt het beperkte wateraanbod van stromen en rivieren als de Nijl, de Jordaan en de Eufraat voor spanningen in het Midden-Oosten. Zowel hier als in vele andere

regio's vormt de waterschaarste een ernstige bron van mogelijke conflicten. En dat deze kunnen ontaarden in oorlogen om water valt jammer genoeg niet uit te sluiten – die kans is zelfs uiterst reëel.

Watervervuiling

Aan het einde van de negentiende eeuw haalden de Europeanen hun drinkwater recht uit rivieren, meren of de onmiddellijke ondergrond. Aan het einde van de twintigste eeuw loost de Europese hoofdstad Brussel ál haar huishoudelijk afvalwater ongezuiverd in de Zenne. Drie miljoen Milanezen lozen al even ongezuiverd in de Lambro.

De olietanker Exxon Valdez loopt op 24 maart 1989 in Alaska aan de grond: ruim veertig miljoen liter olie bevuilt meer dan tweeduizend kilometer kust, honderdduizenden vogels, zoogdieren en vissen sterven, het vissersleven en de bijhorende fabrieksnijverheid gaan kapot, het is de grootste olieramp ooit. Tien jaar later hebben alleen de arend en de otter zich volledig hersteld... Exxon beweert dat het leven zich volledig heeft hersteld.

Begin 2000 bezwijkt de dam van een spoelwaterreservoir bij een Roemeense goudmijn. Een immense golf van met cyanide en zware metalen vervuild water maakt van de Tisza een zo goed als dode rivier en tast ook de Donau aan. De Australische eigenaar weigert een verband te zien tussen het ongeluk en de massale vissterfte.

Water verspillen tot de uitputting dreigt is erg, maar daar blijft het niet bij. De mens slaagt er moeiteloos in om het gebruikte water nog ernstig te vervuilen ook, en dat is een al even groot probleem. Gedurende de twintigste eeuw raken de oppervlaktewateren steeds meer vervuild van al het afvalwater dat huizen en fabrieken uitbraken. De moderne landbouw met zijn kunstmest, pesticiden, onkruidverdelgers en overbemeste akkers, blijkt ook al een eersterangs watervervuiler.

Het zelfreinigende vermogen van vele rivieren en meren kan niet langer op tegen al dat geweld van vaste afvalstoffen, chemicaliën, zware metalen en wat al meer. Miljoenen vissen sterven, we blijven achter met dode rivieren waaruit nog slechts met veel inspanningen drinkwater te puren valt.

Zoals bekend stroomt het water dikwijls naar de zee, het grootste deel van de vuilvracht volgt gedwee. Die voortdurende vervuiling maakt vele zeeën ziek. Ze lijden aan zware metalen, pesticiden en andere schadelijke producten. Nitraten, fosfaten, dierlijke en menselijke uitwerpselen, voedingsafval enzovoort zorgen voor overbemesting van zeeën, ook wel eutrofiëring genoemd, wat zich vooral voordoet in de kustzones en kan leiden tot woekering van giftige en andere algen, in sommige gevallen gevolgd door zuurstoftekort. Lozingen van petroleum en andere koolwaterstoffen – vooral door schepen – herleiden vele zeeën helemaal tot een vuilnisbak. Zorgwekkend is dat veel vervuilers moeilijk afbreekbaar zijn en ons zeeleven dus blijven vergiften.

Hoofd boven water houden

Al in de jaren zeventig drong het bewustzijn door dat het met de watervervuiling zo niet verder kon. In het laatste decennium van de twintigste eeuw is duidelijk dat strengere wetten samen met zuiveringsinstallaties en rioleringen langzaam voor een betere waterkwaliteit zorgen.

Onze zeeën, en al wat ervan leeft, zijn echter nog lang niet aan de beterende hand, ook al zijn er al wat inspanningen geleverd. Zo hebben de Noordzeelanden sinds 1974 allerlei conventies, conferenties en concrete maatregelen gehouden en genomen. Maar die kunnen niet verhelpen dat de Noordzee ziek is en nog lang ziek zal blijven. Er zijn strengere maatregelen nodig, en zelfs dan blijft er in de Noordzee en het Noordzee-leven een forse hoeveelheid opgehoopte vervuiling zitten.

Rest ons nog het dreigende watertekort. Het is mogelijk om de acute waternood van onze planeet te lenigen, al zal men water dat niet langer moeten beschouwen als onuitputtelijk maar als een schaarse grondstof. We moeten veel zuiniger met water omspringen. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn dat er niet meer water uit de grond wordt gepompt dan er op natuurlijke wijze in terugkomt, en dat we er ook alles aan doen om die natuurlijke watervorming door insijpeling te bevorderen. Want gelukkig is water hernieuwbaar en kunnen we zo meer van die levensnoodzakelijke grondstof winnen. Daarom kan men er niet hard genoeg op hameren dat massale ontbossing de productie van zoet water geen goed doet.

Al even vanzelfsprekend zou het moeten zijn om rivieren niet zo fors af te tappen dat ze droogvallen op honderden kilometers van de zee, met nefaste gevolgen voor het deltaleven en het visbestand dat soms volledig ineensluit. Rivieren én meren moeten zoveel water behouden dat hun ecosysteem niet bedreigd raakt, dat al het leven dat ervan afhankelijk is, geen gevaar loopt.

Dit soort duurzame waterwinning is mogelijk, én noodzakelijk, want alleen dan kan alles en iedereen die water nodig heeft ook effectief aan dat water raken. Maar makkelijk zal het niet gaan: het zal veel overleg en diplomatie vergen tussen landbouw, industriële en particuliere verbruikers, en tussen landen die in hetzelfde stroomgebied liggen. Een juiste – dus hogere – prijs plakken op water én tegelijkertijd de toegang tot water voor alle wereldburgers garanderen als een basisrecht, dat kan ons al heel veel vooruithelpen.

D e s t r i j d v o o r v o e d s e l - k u n n e n t i e n m i l j a r d
m e n s e n e t e n ?

In 1990 oogst de wereld ruim tweeënhalve keer meer granen dan in 1950. Maar vanaf dan is het afgelopen met die groeiende oogsten. De hoeveelheid graan per persoon is sinds de jaren tachtig al ruim tien procent gekrompen, de wereldgraanreserve is meer dan gehalveerd.

Uit de meeste zeeën en oceanen wordt al langer dan een decennium meer vis gehaald dan ze kunnen verdragen. Een visvangst van honderd miljoen ton, zoals die van 1989, zou het maximum zijn. De opbrengst per persoon kan dus niet anders dan dalen.

Of we onze honger nu stillen met rijst, tarwe, bonen, vlees of vis, we hebben graag dat er genoeg is om te eten én liefst ook dat we ‘goed’ eten. Met dat ‘goed eten’ wordt in de eerste plaats bedoeld dat we voldoende evenwichtig eten, zodat ons lichaam geen voedingsstoffen tekortkomt en onze gezondheid daardoor geen schade ondervindt. De evenwichtigheid van de voeding laat bij velen echter nogal te wensen over. Het is een feit dat hét basisvoedsel van de mens graangewassen zijn zoals rijst, tarwe, maïs, gierst en sorghum. Dat is zo voor vier vijfde van de wereldbevolking, waarvan velen bijna niets of zelfs niets anders eten dan granen.

Daarmee is ook de vraag naar het ‘genoeg’ juist gesteld. Vragen of we genoeg te eten hebben is vrijwel hetzelfde als vragen of er genoeg graan verbouwd kan worden. Dat is des te meer zo omdat ook de productie van heel wat vlees, melk, boter, kaas, eieren en steeds meer ook van vis, steunt op de beschikbaarheid van granen.

Vanaf het midden van de twintigste eeuw is de graanproductie fors gestegen. Dit werd mogelijk gemaakt door de groene revolutie, met haar nieuwe productieve graanvariëteiten, in combinatie met een enorme toename van irrigatie of waterbevoeiing en een massale inzet van chemische meststoffen en pesticiden, en het gebruik van meer land. Zo verdween de plaag van de honger in grote mate van de aardbol, met vooral Afrika als grote uitzondering.

Grenzen aan de landbouwgroei?

Vanaf de jaren tachtig stoot deze groei op zijn grenzen: veel meer land verbouwen zit er niet meer in, er gaat integendeel voortdurend goede grond verloren voor de landbouw; op meer water kan de landbouw allerm minst rekenen, irrigeren zal in de toekomst zelfs veel zuiniger moeten dan vandaag; er is in sommige regio's nog ruimte voor bijkomend gebruik van meststoffen maar aan de nuttige inzet van alsmaar meer meststoffen komt hoe dan ook een eind.

De groene revolutie heeft trouwens niet alleen voordelen. Het zijn vooral de rijkere boeren die op die trein kunnen springen. Bij kleine boeren dringt de revolutie veel trager door of helemaal niet. En meer nog: pachters en landlozen moeten machteloos toekijken op die successen. Want zij hebben geen geld voor irrigatie en krijgen er ook geen leningen voor. Ook de dure zaden, pesticiden en kunstmest kunnen zij niet betalen. En voor wie geen land bezit, is het helemaal uitzichtloos. De groene revolutie zorgt dus niet alleen voor winnaars – waaronder de grote internationale bedrijven, die al die superzaden, kunstmeststoffen, pesticiden altijd opnieuw kunnen verkopen – maar evenzeer voor heel veel verliezers. Rijken worden er rijker van, armen blijven even arm en gaan er relatief nog op achteruit. De ongelijke inkomensverdeling raakt er nog wat schever door, zodat het probleem van de ondervoeding amper verbetert.

Maar goed, de groene revolutie zorgt in elk geval voor grotere oogsten. Voor wie daar alle heil van verwacht, is er jammer genoeg niet meteen een nieuwe groene revolutie in zicht. De biotechnologie zal natuurlijk haar steentje bijdragen, maar kan geen wonderen doen.

Wat schaft de biotechnologiepot?

Op basis van hun eigen genen planten maken die naargelang gewenst vroeger – rijst of fruit - of trager – sla of spinazie – bloeien, planten met grotere wortels, fruitbomen waarvan we al na één jaar de sinaasappelen of andere vruchten kunnen plukken, tarwe of rijst met korte stengels... dat zijn de nieuwe genetisch gewijzigde gewassen waarmee de biotechnologen de samenleving voor zich hopen te winnen.

Sinds de mens landbouwer en veeteler is, heeft zij getracht planten en dieren te verbeteren of veredelen. Die gewenste genetische veranderingen kwamen er door selectie van de beste gewassen of dieren, of door kruisen. Het telen en kweken van nieuwe planten- en diersoorten was zeer tijdrovend.

Het meest opzienbarend bij de biotechnologie zijn de mogelijkheden van genetische manipulatie. Daardoor kan erfelijk materiaal van de ene soort ingebracht worden in een andere soort. Zo verloopt de creatie van nieuwe soorten stukken sneller, en daar wordt nog altijd veel van verwacht. De genetische manipulatie van plant en dier leidt immers tot hogere opbrengsten. Gewassen zullen beter bestand zijn tegen droogte en ziekten. Ook zout zou hun geen parten meer mogen spelen, en zelfs met stikstoftekort zouden ze kunnen leven. Het is niet verboden hierbij te dromen dat geldverslindende irrigatiewerken niet meer nodig zullen zijn, en dat het ook zou kunnen zonder pesticiden en zelfs zonder kunstmeststoffen.

Maar is het land wel zo groen aan de andere kant van de biotechnologische revolutie? We kennen de gevaren van monocultuur en versnelde genetische erosie. We weten dat risico's en gevaren voor gezondheid en leefmilieu niet uit te sluiten zijn. We beseffen dat patenten op levend materiaal en monopolievorming nadelig kunnen uitvallen voor talloze boeren.

Verder oogt de biotechnologie veelbelovend, maar tot nu toe zijn de hoge verwachtingen nog lang niet ingelost. En zelfs al hebben we morgen nieuwe veilige supergewassen en superdieren, is het toch afwachten of we echt spectaculaire groeieresultaten zullen kunnen realiseren en of we die ook zullen behouden. Als er bijkomende opbrengsten zijn, zijn die uiteraard welkom. Maar het is twijfelachtig of we met de biotechnologie de productiesprong van de groene revolutie nog eens kunnen overdoen.

De ervaring met die groene revolutie herinnert ons eraan dat zelfs een krachtige technologische vernieuwing op zich niet volstaat om honger, ondervoeding en extreme armoede uit de wereld te helpen.

Er schuilen trouwens nog andere addertjes onder het biotechnologische gras. Zo kweekt men bijvoorbeeld gewassen die niet rechtstreeks tegen onkruid zijn bestand, wel tegen onkruidverdelgers. Dat hoeft ons niet te verbazen van bedrijven die zowel actief zijn in biotechnologie als in zaden, pesticiden, onkruidverdelgers en meststoffen. Wie voor zulke gewassen kiest, zit echter meteen ook vast aan de

bijpassende onkruidverdelgers. De afhankelijkheid van de boeren neemt daardoor alleen maar toe.

Ook buiten de landbouw rommelt het

De groei van de landbouw wordt nog door andere hindernissen geremd. Want ook verschijnselen van buiten de landbouw spelen een negatieve rol. Ontbossing veroorzaakt overstromingen, veel talrijker dan de mens lief is, en wanneer bossen massaal verdwijnen in een groot gebied, dreigt er minder neerslag te vallen: meer dan vroeger gaan oogsten zo verloren.

Ook luchtverontreiniging en de opwarming van de aarde zouden nu al tot kleinere opbrengsten leiden. Er zijn officiële schattingen dat de graanoogst van de Verenigde Staten daardoor vijf tot zelfs tien procent lager zou zijn.

Gerommel in de voedselketen

Pamela is een jonge Britse vrouw. Op enkele maanden tijd verandert ze in een hulpeloos wrak. Televisiebeelden tonen haar strompelend door een ziekenhuisgang. Ook haar hersenen laten het afweten, ze herkent niemand meer. Pamela is een slachtoffer van de menselijke variant van de gekkekoeienziekte.

Juni 1999, hartje Europa, winkels met lege rekken, geen eieren, geen kippen, geen varkens- of rundvlees, geen melk, geen producten waar het voorgaande in verwerkt wordt... Allemaal omdat er dierenvoer met dioxine besmet is geraakt.

Mei 2002, Duitsland, winkeliers halen massaal biokippen, biokalkoenen, bioeieren en biovleeswaren uit de rekken. Vijf maanden lang heeft de Duitse biologische landbouw en veeteelt verzwegen dat gevogelte 'biologische' tarwe kreeg vol Nitrofen, een verboden onkruidverdelger.

Verboden hormonen in het vlees, varkenspest, de gekkekoeienziekte, dioxine en onkruidverdelger in het veevoer; vooral sinds het midden van de jaren negentig lijkt het niet meer op te houden met rommelen in de voedselketen.

Voor een goed begrip, onze voedselketen is veel ruimer dan de pure landbouw. Weinig of niets heeft dat ooit beter onderstreept dan de Belgische dioxinecrisis. Eind mei 1999 raakt bekend dat er dioxine in kippenvoer is terechtgekomen. Kippen én eieren zijn misschien besmet, een duizelingwekkende stapel voedingsproducten is verdacht, want eieren zijn een veel gebruikt ingrediënt. Mogelijk besmet veevoer treft wat later ook de varkens- en de rundveesector. Daarmee komt de halve voedselindustrie tot stilstand: geen Belgisch vlees meer of eieren of alle aanverwante producten, en nu belandt zelfs de Belgische melk – en al wat op basis daarvan wordt gemaakt – in het verdomhoekje. De Belgische voedselexport komt zowat volledig stil te liggen.

Voor het eerst leren de meeste mensen van het bestaan van zogenaamde vetmelters, die gebruikte vetten ophalen in containerparken en frituren. Vervolgens leveren ze dat goedje aan veevoerbedrijven. Tussen al die afvalstoffen

zijn blijkbaar giftige dioxines en pcb's gesukkeld. Dat gebeurde slechts op één plaats en in relatief kleine hoeveelheid. Maar meteen is wel de kwetsbaarheid van de hele voedselketen aangetoond, en is beklemtoond dat de controle erop volstrekt ondermaats is. Het Nitrofen schandaal in 2002 is vrijwel een heruitgave van de dioxinecrisis, alleen neemt de verantwoordelijke minister geen ontslag en treedt Europa in 2002 allerminst hard op tegen Duitsland.

Van de dollekoeienziekte, of bse, leerde de verbaasde consument enkele jaren geleden al dat gemalen dierenbeenderen in veevoer terecht kwamen en dus in de voedselketen. Getroffen runderen trillen op hun poten, hebben coördinatieproblemen en sterven. En er is nog erger, want onderzoekers ontdekken dat de ziekte kan overslaan naar de mens. Pas in 1996 beslist de Britse regering om ernstig in te grijpen en enkele honderdduizenden runderen te slachten. Die ingreep komt rijkelijk laat, want de dollekoeienziekte is al erkend in 1986 en er zijn stevige aanwijzingen dat er al twee jaar eerder Britse runderen aan bse stierven. Tussen 1986 en 1996 zouden volgens deskundigen meer dan zeventhonderdduizend met bse besmette runderen in de voedselketen terechtgekomen zijn.

Begin 1998 waren er in Groot-Brittannië al vierentwintig mensen aan mensen-bse gestorven. Elke twee maanden is er een nieuw geval. Hoeveel mensen er nog aan bse zullen sterven, is voorlopig niet bekend. Een wetenschapper komt aan honderd sterfgevallen wanneer de incubatietijd van de ziekte tien jaar zou bedragen. Bedraagt die incubatietijd vijftientig jaar, dan stijgt dat aantal tot vijfendertigduizend.

In elk geval wijzen bse, dioxinevergiftiging en andere drama's in de landbouw en de voedselsector erop dat onze grootschalige voedselproductie grote problemen ontmoet. Veel vlugger dan velen dachten, brengen deze crises duurzame landbouw op de politieke agenda. Door deze ontsporingen zijn plots de deugdelijkheid van ons voedsel, de kwaliteit van het leefmilieu en zelfs het welzijn van de dieren veel belangrijker geworden.

Dreigt er voedseltekort?

Het resultaat van dat alles is verontrustend. Halverwege de jaren tachtig stijgt de graanproductie nog wel, maar lang niet genoeg meer om de groei van de wereldbevolking bij te houden. En in de jaren negentig is die groei zelfs stilgevallen. Daarmee luidt de alarmbel. Nu zijn we met zes miljard op aarde. Hoeveel mensen er nog bij komen weten we maar ruwweg. De schattingen lopen ver uiteen maar waarschijnlijk zou de wereldbevolking met tien miljard haar hoogtepunt bereiken ergens in de tweede helft van de eenentwintigste eeuw. Met zulke voorspellingen is het dus uitkijken geblazen, maar zeker is dat er de komende halve eeuw nog heel wat medemensen bij komen.

Ondanks de negatieve tekenen van de jongste decennia achten heel wat landbouwdeskundigen het best haalbaar om over een halve eeuw twee- tot zelfs driemaal meer voedsel voort te brengen. Zij geloven dat er nog voldoende verbetering inzigt van zaaigoed, meststoffen, irrigatie en andere landbouwmiddelen om dat waar te maken. Met verbetering bedoelen ze ook dat de landbouw het milieu minder zal belasten en dus duurzamer wordt. Maar of die groeiende

landbouwproductie, die in grote mate toch de voortzetting is van de vroegere groeitechnieken, werkelijk duurzaam zal zijn, is maar de vraag en kan niemand garanderen.

Indien we in de toekomst genoeg willen eten, zullen we het dus wellicht ook anders moeten aanpakken. We zullen veel meer buiten het beperkte landbouwplaatje moeten kijken, en niet alleen meer moeten vertrouwen op vernieuwde en succesvoller landbouwtechnologie. We zullen onze landbouwgronden moeten koesteren en bewaken en beschermen tegen rooibouw, erosie, verontreiniging of uitverkoop; we moeten bossen behouden en herbebossen; we kunnen de verspilling van water niet langer toestaan. De landbouw mag zijn natuurlijke hulpbronnen niet overvragen, zodat ook de generaties na ons er volop over kunnen beschikken; de landbouw zal dus duurzaam moeten gebeuren.

Meer nog, als we morgen voldoende te eten willen, zullen we onze ecologische horizon volledig moeten opentrekken en beseffen dat het ook daarvoor hard nodig is om de opwarming van de atmosfeer of het broeikaseffect tegen te gaan.

De voorlopige conclusie is dat we voor onze voedselzekerheid zowel moeten kunnen rekenen op een beter presterende landbouwsector, als op wereldwijde inspanningen tegen allerlei milieudreigingen. Verder moeten we zeker ernstig nadenken over wat er wel en niet in de voedselketen terecht mag komen en moeten we daar veel meer controle op uitoefenen. Dat zijn allemaal vooral technische benaderingen van het voedselprobleem.

Genoeg is niet voor iedereen genoeg

Ruim achthonderd miljoen mensen zijn ondervoed.

Voor de televisiereportage 'Het gezicht van de honger' verbleef ik tweemaal in een dorp in de streek van Diourbel in Senegal. De oogsten leveren er al vele jaren veel minder graan op dan de 185 kilogram per persoon die volgens de Wereldgezondheidsorganisatie nodig zijn om te overleven. In de hele streek is de oogst gemiddeld maar goed voor 121 kilogram, in het departement van Mbacké is het zelfs maar 49 kilogram. Om dan te overleven is een stevige portie inventiviteit nodig.

In één op tien Amerikaanse gezinnen komt er te weinig eten op tafel, in Texas lijdt zelfs één op acht gezinnen honger.

Maar daarmee is de kous niet af. Wie rondkijkt in de vier hoeken van de wereld zal moeten vaststellen dat ondervoeding en hongersnood wijdverbreid zijn. Elk jaar opnieuw sterven er miljoenen mensen door gebrek aan voedsel, meer dan achthonderd miljoen mensen zijn ondervoed. Toch levert de wereld vandaag voldoende voedsel om iedereen van de nodige levensmiddelen te kunnen voorzien. Voldoende voedselproductie garandeert op zichzelf dus geenszins dat iedereen ook

genoeg te eten heeft, vandaag niet en evenmin in de toekomst. Daarvoor is meer nodig.

Maar dan moeten we wel meer weten over de echte oorzaak van honger en ondervoeding. Want de wijdverspreide mening dat een tekort aan voedsel de belangrijkste oorzaak is van hongersnood, is totaal onjuist. Die mogelijkheid bestaat wel maar is veeleer uitzonderlijk. De echte oorzaak is – veel meer dan voedseltekort, droogte, overstromingen of andere rampen – dat mensen arm zijn, dat ze te weinig koopkracht, te weinig inkomen hebben om aan eten te geraken. Alleen zo is het mogelijk dat mensen geen of te weinig voedsel hebben terwijl er toch voldoende is.

De vloek van grootgrondbezit

De grootste Braziliaanse bouwmagnaat weet een gebied te bemachtigen dat zo groot is als Nederland en België samen, zeven miljoen hectare. Er liggen dorpen en indianenreservaten, er zit goud en diamant in de grond en de bossen herbergen de rijkste mahonievoorraad. Begin 1999 komt daar heibel van: een weekblad beschuldigt de magnaat van een illegale aankoop en de lokale overheid wil de transactie ongedaan gemaakt zien.

De drie miljoen kleinste landeigenaars van Brazilië bezitten samen twee miljoen hectare grond. En voor vijf miljoen gezinnen van landarbeiders is er helemaal geen grond.

Bij conflicten om grond komen van 1985 tot 1999 ruim elfhonderdvijftig mensen om het leven.

Eén aspect van armoede moeten we hier nog aanraken: de ontzettend grote concentratie van landbouwgrond in de handen van een klein aantal, soms maar een handvol grootgrondbezitters, in Centraal- en Zuid-Amerika, maar ook in enkele Afrikaanse en Aziatische landen. Want voedsel produceren is in de eerste plaats afhankelijk van het bezit van voldoende vruchtbare grond. Grond is dus een cruciale productiefactor. Grootgrondbezit zorgt ervoor dat de meeste plattelandsbewoners geen of maar heel weinig land bezitten of kunnen bewerken. Meteen zitten ze ook bijna zonder middelen van bestaan: met zo weinig grond en zeker zonder grond is het onmogelijk om aan voldoende inkomen en voedsel te geraken. Gevolg: armoede, ondervoeding - en soms zelfs hongersnood -, migratie en plattelandsvlucht.

Maar wat we in dit voedselhoofdstuk het meest moeten beklemtonen zijn nog andere nefaste gevolgen van het grootgrondbezit. Door de ongelijke verdeling van de grond blijft die op de meeste plaatsen zwaar onderbenut. Grootgrondbezitters gebruiken hun land vaak extensief, gebruiken uiterst vruchtbare landbouwgrond bijvoorbeeld alleen maar om er vee te laten grazen of laten hele stukken jaren braak liggen. Kleine en middelgrote boeren en boerinnen springen dikwijls veel intensiever en efficiënter om met hun stukje grond. De opbrengstverschillen kunnen dan ook bijzonder groot zijn. Daarenboven produceren grootgrondbezitters dikwijls voor de export en brengen ze dus geen voedsel op de lokale markt.

Als de wereld meer voedsel nodig heeft, moeten er in veel landen dringend landhervormingen komen om het grootgrondbezit in te perken en de vrijgekomen grond te verdelen onder landloze en kleine boeren. Wanneer zo'n landhervorming goed wordt begeleid, zal er niet alleen meer voedsel worden geproduceerd, het is ook zeker dat vele armen er een beter gevulde maag en een hogere koopkracht aan over zullen houden.

Hongersnood en democratie

In de laatste decennia van de twintigste eeuw teisteren hongersnoden landen en regio's zo verschillend als Noordoost-Brazilië, Soedan, Ethiopië en Noord-Korea. Daarbij is er toch één constante: van veel democratie kun je deze landen niet verdenken.

Een andere frappante vaststelling die niet onvermeld mag blijven is dat hongersnood niet voorkomt in een min of meer democratisch bestuurd land. Slechts waar democratie volledig ontbreekt kunnen honger en hongersnood vrij spel krijgen. Om dat te illustreren is verwezen naar de verschillen tussen het naoorlogse China en India. China slaagde erin de inwoners een beter dieet te bezorgen dan India, waar ondervoeding blijft woekeren. Maar in India, ook wel eens de grootste democratie ter wereld genoemd, komen grote hongersnoden na de onafhankelijkheid niet meer voor. Dat is niet zo in China, waar de mislukte grote sprong voorwaarts rond 1960 waarschijnlijk de grootste hongersnood van de eeuw veroorzaakt, die voor vele miljoenen Chinezen de hongerdood betekent.

Het verschil wordt gemaakt door de democratie, omdat in zo'n politiek systeem een hongersnood niet ongemerkt voorbij kan gaan. Oppositiepartijen en de vrije pers zullen zo'n probleem zeker naar boven brengen, en een regering kan het zich niet veroorloven voorbij te gaan aan een hongersnood, want daarmee riskeert ze haar vel in de volgende verkiezingen.

Ook andere, meer recente hongersnoden, die velen nog frisser in het geheugen hebben zitten, spelen zich af in niet-democratische oorden. Denk maar aan de 'mediagenieke' hongersnood in Ethiopië in de beginjaren tachtig, waartegen de halve wereld hulp inzamelt via onder meer grote televisieconcerten. In diezelfde periode sterven zowat evenveel mensen van honger in het noordoosten van Brazilië, een hongersnood die ontsnapt aan de aandacht van de meeste media.

Honger en geweld

Sinds het Zuiden zijn gewapende strijd voor autonomie heropstartte in 1983, is de Soedanese burgeroorlog blijven woeden en zijn tussen één en twee miljoen mensen van honger omgekomen.

Even markant is het feit dat honger en hongersnood vaak samengaan met oorlog en burgeroorlog, waarbij conflicten gewapenderhand worden uitgevochten. Opnieuw is de Hoorn van Afrika, waar onder andere in Ethiopië en Soedan in het laatste

kwart van de twintigste eeuw de wapens zelden zwijgen, jammer genoeg een ‘goed’ voorbeeld.

Daarvoor was vooral Biafra synoniem van burgeroorlog en hongersnood. Van 1967 tot 1970 woedde er een verschrikkelijke strijd tussen Nigeria en Biafra, dat zich wilde afscheiden. In de jaren tachtig stond ook Mozambique, waar de late onafhankelijkheid allesbehalve rust bracht, model voor een door hongersnood en geweld geteisterd land, geweld dat stevig aangepoekt werd door het apartheidsregime in Zuid-Afrika.

Hierbij valt op te merken dat wanneer landen of volkeren oorlog voeren of in een burgeroorlog verzeild raken, dat eveneens een situatie is waarbij inspraak en democratie – wanneer die al aanwezig zouden zijn – weinig of geen kansen meer krijgen.

Hongersnood: een menselijke fenomeen

Nu al moet echter duidelijk zijn dat hongersnood en hongersnood vooral door de mens zijn gemaakt, het zijn veel meer menselijke dan natuurlijke fenomenen: wie arm is en wie rijk, wordt grotendeels bepaald door de verhoudingen tussen de mensen; wie veel vruchtbare grond heeft, wie weinig en wie geen, dat regelen mensen toch vooral onder elkaar; over oorlog voeren beslissen de mensen helemaal alleen.

Vanzelfsprekend spelen ook natuurlijke fenomenen zoals droogte of overstromingen een rol. Ze kunnen de menselijke keuzen of stommiteiten versterken. Zo kan droogte de hongersnood die bij een oorlog hoort in grote mate versterken. Dat gebeurde meer dan eens in de Hoorn van Afrika. Een dergelijke droogte kan de hongersnood en ondervoeding die bij een heel ongelijke grondverdeling hoort, doen uitgroeien tot een nog veel ergere hongersnood. Dat overkwam Noordoost-Brazilië.

Voedselhulp als doekje voor het bloeden

Wanneer hongersnoodbeelden de televisieschermen beginnen te teisteren zijn de reacties voorspelbaar. Al vlug vallen er oproepen te horen om voedselhulp te bieden. Hoe evident het ook mag lijken dat voedseloverschotten aangewend worden om hongersnoden te bestrijden, die redenering is simplistisch en vooral onjuist. De praktijk van voedselhulp wijst namelijk uit dat die hulp veel meer kwaad dan goed doet. Zelfs in dringende gevallen komt het meestal te laat – soms meer dan een jaar. De kwaliteit van het voedsel is pover, oneetbaar voor dieren of zelfs besmet met uitwerpselen. En vooral, de voedselhulp prijst de lokale boeren uit de markt. Die hebben geen opbrengsten en komen niet opnieuw aan zaaien toe. Zo veroorzaakt voedselhulp op termijn nieuwe hongersnood.

Het is niet prettig om schrijven of te horen, maar wat medische en voedselnoodhulp vooral presteren is hongersnood en ondervoede mensen even op de been te helpen om ze wat later, wanneer de media-aandacht er niet meer is en ze geen middelen meer hebben of krijgen, toch te laten omkomen. De noodhulp verandert immers niets aan de echte oorzaken van de hongersnood.

Stilletjes aan leren sommige noodhulporganisaties van hun fouten en verkiezen een andere, betere aanpak. Cruciaal is echter dat een fundamentele oplossing nooit

van voedselhulp of andere noodhulp kan komen. Want zulke hulp zorgt niet voor duurzaam werk of inkomen, zulke hulp bezorgt geen grond om te bebouwen, hulp stopt allerm minst het geweld van oorlog of burgeroorlog, die hulp geeft geen democratische stem in het kapittel. Om echt iets te doen aan honger en hongersnood zullen we ons met dergelijke aspecten moeten bezighouden en mogen we er ons niet van afmaken met voedselhulp.

De echte oorzaken van honger zijn niet voedseltekort of natuurrampen maar armoede en onmacht. Om honger te bestrijden is het dus nodig dat mensen meer inkomen verwerven en meer te zeggen krijgen, meer politieke macht verwerven dus.

W a a r h a l e n w e o n z e (a n d e r e) e n e r g i e ?

In 1850 zorgden dieren voor ongeveer viervijfde van alle energie.

Nooit tevoren telde Europa zoveel paarden als in 1900. Vandaag hebben we tractoren, vrachtwagens, treinen, trams en bussen, toen deden de paarden het zware werk op het veld, in het goederenverkeer en in het personenvervoer.

Er is wel eens omgerekend hoe hoog de rekening zou oplopen indien onze elektriciteit door mensen geproduceerd zou worden. Even raden mag... schrikken doet u altijd. Uw elektriciteitsrekening zou bijvoorbeeld geen vijfhonderd euro bedragen maar... een half miljoen.

Moderne rijstproductie verbruikt tachtig maal meer energie dan traditionele rijstproductie. Een 's winters onder glas geteelde tomaat kost een halve kubieke meter aardgas; zulke kastomaten vreten bijna twintig keer zoveel energie als tomaten uit volle grond.

Voedsel kan rustig worden beschouwd als de energie die mens en ook dier aandrijft en in staat stelt om te werken. De vraag die ons nu boeit is waar de mens de andere energie vandaan haalt om haar wereld te doen draaien. Die vraag is belangwekkend omdat de tijd dat menselijke en vooral dierlijke spierkracht instonden voor het overgrote deel van de energiebehoefte, weliswaar nog niet echt lang, tot het verleden behoort. Hier moet meteen aan herinnerd worden dat in grote en vooral arme delen van de wereld dier en mens nog wel degelijk grote leveranciers van energie blijven, en vaak nog voor een lange tijd. In grote delen van de voormalige Sovjetunie zijn die energiebronnen bijvoorbeeld helemaal terug van weggeweest. Bij het begin van de twintigste eeuw begon het gemotoriseerde voertuig paarden en andere trek- en lastdieren te vervangen. Een eeuw later gebeurt op deze en andere plaatsen het omgekeerde.

Maar gezien de explosie van de globale vraag naar energie in de jongste eeuw, kunnen mens en dier op wereldschaal onmogelijk nog meer dan een klein deeltje daarvan voor hun rekening nemen. Wanneer de behoeften aan energie sterk stijgen, vermindert al snel het aandeel daarin van dier en mens.

We beseffen amper hoeveel energie we wel verbruiken in de rijke landen – maar liefst tien keer méér dan in 1900 – en al helemaal niet hoe goedkoop die energie wel is.

Het moet worden gezegd: vooral de één miljard rijken leven anders dan honderd jaar geleden. Het moderne leven en het moderne comfort steunen volop op energie. Zowel de aanmaak van allerlei producten en apparaten als de uitbouw van infrastructuur vergt veel energie, en bij veel van wat we doen verbruiken we energie.

De kost van mateloze energiehonger

Deze bijna mateloze energiehonger blijft niet zonder gevolgen. Hout, nog altijd heel belangrijk in veel arme landen, kan die honger van de rijke landen niet meer stillen aan het einde van de negentiende eeuw. Die landen storten zich vanaf dan gretig op de fossiele brandstoffen, eerst steenkool, en vanaf het midden van de twintigste eeuw vooral olie en gas. Vrijwel de hele wereld volgt in min of meerdere mate dat voorbeeld. Aan een steeds sneller tempo verbruikt de wereld zijn kostbare energievoorraden. Voor olie is dat extra jammer, want naast de belangrijkste energiebron is olie in de twintigste eeuw ook een belangrijke grondstof geworden voor de petrochemische industrie.

Op anderhalve eeuw tijd is de mondiale energievoorziening radicaal omgegooid. Van een redelijk duurzame voorziening, is men verzeild in een situatie van extreem grote afhankelijkheid van eindige energiebronnen. Hoe het nu verder moet is een groot discussiepunt tussen deskundigen van alle slag, die voor een ware kakofonie zorgen van standpunten en overtuigingen, gaande van de noodkreet ‘dat we snel door onze reserves heen zullen zijn’ tot ‘het zal zo’n vaart niet lopen, we vinden wel nieuwe voorraden’, gekoppeld aan ‘wetenschap en techniek zullen zonedig wel met oplossingen komen aandragen’.

Hoe men het ook draait of keert, het staat vast dat de nu aangesproken fossiele brandstofvoorraden eindig zijn. Het heeft miljoenen jaren geduurd om ze te vormen en daarbij vergeleken zullen we ze eerder vroeg dan laat opgebruikt hebben. Zo zouden we nog genoeg olie hebben voor zowat vijftig jaar, gas voor ruim honderd jaar en steenkool voor enkele honderden jaren. Veel voorspellingen over uitputting zijn weliswaar niet erg accuraat gebleken, maar zelfs al verdubbelen die termijnen, essentieel is te weten dat we op middellange termijn allermist in een duurzame energiesituatie vertoeven en dat de uitputting onherroepelijk in zicht komt, hoe ontzaglijk groot de voorraden in sommige ogen nu nog mogen lijken.

Deze werkwijze is niet duurzaam, zelfs kortzichtig en dat is niet netjes ten aanzien van onze niet zo verre nakomelingen. Zij krijgen als het ware een huis aangeboden waarvan alle voorraadkasten volledig leeg zijn gehaald. Erger nog, we zijn volop bezig dat huis in brand te steken.

De situatie is namelijk zelfs precair wegens een heel ander effect van onze energetische spilzucht. De massale verbranding van steenkool, olie en gas leidt ons recht naar het gevreesde broeikas-effect. Vooral om die reden kunnen we het ons niet langer veroorloven nog meer CO₂ de lucht in te stoten.

Aan de andere kant kunnen miljarden armen moeilijk het recht ontzegd worden om meer energie te kunnen verbruiken. Dat zou er simpelweg op neerkomen hen tot eeuwige armoede en ondervoeding te veroordelen. Efficiënte armoedebestrijding kan immers niet zonder enige toename van hun energieverbruik, en dan gaat het nog maar om naar schatting één derde van wat de rijken nu al verbruiken. Maar de armen zijn talrijk en hebben veel kinderen, hun gerechtvaardigde vraag naar energie is dus aanzienlijk.

Als we dit allemaal op een rijtje zetten, is het zonneklaar. We hebben snel alternatieven nodig om aan onze energiebehoeften te voldoen. Wat voor alternatieven dat moeten zijn, daarover bestaat veel minder overeenstemming, op één grote uitzondering: energiebesparing.

De herontdekte deugd van de spaarzaamheid

De grootste energiebron is energiebesparing.

Vrijwel iedereen is ervan overtuigd dat energiebesparing de meest dringende opdracht is, en de allereerste oplossing is voor het energieprobleem. Alleen zo creëren we een overgangperiode om werk te maken van andere oplossingen. En er is enige ruimte voor besparingen als we weten dat in onze streken bijna de helft van het energieverbruik opgaat aan niet-gebruikte warmte. Deels is dat onvermijdelijk, maar zoveel energieverlies vraagt toch om de benutting van die verloren warmte en om de snelle inzet van meer efficiënte energietechnieken. Besparingen kunnen natuurlijk eveneens komen van een verminderd verbruik. Ook daar zijn ongebruikte mogelijkheden. Zo kunnen woningen makkelijk veel energiezuiniger gebouwd worden dan vandaag gebeurt. Verder is het minstens opvallend hoe moeilijk het de fiets wordt gemaakt in en buiten onze steden; maar heel weinig landen munten uit door een fietsvriendelijke infrastructuur, terwijl er geen zuiniger vervoermiddel bestaat, dat daarenboven zeker niet traag is. Al even vreemd is dat vervoer per spoor en vooral te water veel minder aandacht krijgen dan ze verdienen. En hoe gek het misschien mag lijken, maar waarom de zuinige zeppelin in een nieuwe nog veiliger versie geen kans meer krijgt na de ramp met de Hindenburg in 1937 waarbij zesendertig mensen omkwamen, is een al even groot mysterie.

De weg van energiebesparing wordt nu veel te langzaam bewandeld. De grote oorzaak daarvan is de lage prijs van de fossiele brandstoffen. Die is het resultaat van een groot aanbod en een minder sterk stijgende vraag, dat zal zelfs een weinig economisch geschoold persoon weten te vertellen. Er is echter een grote 'maar' bij die prijsvorming. Die houdt namelijk geen rekening met de eindigheid van de energiebronnen. Met olie beschikt de wereld over een zeer kwaliteitsvolle grondstof: een heel handige energiebron én een materiaal dat een rijke productenoogst oplevert. Zoals we nu met olie omspringen, riskeren we snel door de voorraad heen te zitten – en of dat nu over vijftig jaar is of wat later, doet er niet toe. Feit is dat we op die manier in minder dan twee eeuwen de totale voorraad van dat kwaliteitsproduct opgebruikt zullen hebben, terwijl het de aarde miljoenen jaren heeft gekost om zoveel kwaliteit voort te brengen. Wie die onvervangbare

verspilling van een kostbaar goed mee verrekenen in de prijs, kan maar één conclusie trekken: onze energie is véél te goedkoop. Zeker als er andere ‘vergeten’ kosten in de kostprijs zouden worden opgenomen, zoals de vervuiling van water, lucht en bodem, en de opwarming van de atmosfeer met alle mogelijke gevolgen voor het klimaat. Er zijn, niet te vergeten, ook de verborgen kosten die beter meegeteld zouden worden, zoals de subsidiëring door de overheid van de traditionele energiebronnen, en zeker ook de kernenergiesector. Hernieuwbare energie kan in de meeste landen (nog) lang niet op dezelfde vrijgevigheid van de overheid rekenen.

Zijn er alternatieven?

Eind 2002 levert windenergie 15 à 16 procent van de nodige elektriciteit in Denemarken, alle hernieuwbare energie samen is al goed voor 20 procent van de elektriciteit.

Shell, BP, Siemens of Kyocera zouden tot vier keer goedkopere zonnecellen kunnen maken waardoor de voortgebrachte elektriciteit niet duurder is dan op basis van fossiele brandstoffen. Maar, net wegens te duur, plaatst bijna niemand zonnecellen op het dak, is er met andere woorden geen grote markt en dus investeren Shell en andere niet in de nodige grootschalige industriële productie. En naar die kip en ei toestand staan onze overheden heel afwezig te kijken, terwijl we weten dat zonnepanelen zelfs in onze dikwijls bewolkte streken tot driekwart van de huiselijke energie kunnen leveren.

Hoogtijd om de alternatieven eens van dichterbij te bekijken. Allereerst is er de biomassa, in grote mate hout. In vele arme landen zorgt die biomassa nog altijd voor het gros van de energie. Hout is een hernieuwbaar product en met duurzaam bosbeheer is het een schone, betrouwbare en grote energieleverancier. Er is echter nog een forse hoeveelheid andere biomassa dan hout, zoals afval van mens en dier, afval uit de bossen en uit akkers, en gewassen die geteeld worden om te bewerken tot biobrandstoffen. Zo rijden er in Brazilië heel wat auto's op ethanolbrandstof. Bezwarend is wel dat de teelt van deze gewassen zou kunnen botsen met de mogelijkheid om voldoende voedsel te produceren. En dat is precies wat het lijkt: een keuze tussen armen en rijken.

Waterkracht is nu ook al een grote bron van energie en is in principe een duurzame energiebron. Alleen, doorgaans zorgen reuzenstuwdammen nu voor de aanwending van waterkracht en we zagen al dat deze grote systemen tal van nadelen vertonen. Kleinere waterkrachteenheden hebben die nadelen niet en bieden toch een zeer groot potentieel. Dat er vroeger in onze contreien talrijke watermolens werkten, bewijst dat er zelfs in de lage landen heel wat waterkracht aanspreekbaar is.

Windmolens kunnen op plaatsen waar er redelijk wat wind is, nu al concurreren met andere energiebronnen. In vele streken verschijnen vrij snel windmolenparken. Qua milieuvriendelijkheid is er wel wat aan te merken op windenergie: er is visuele vervuiling, vogels zijn niet altijd gelukkig met waaiende reuzenwieken en er wordt

naast wind ook lawaai geproduceerd. En als het niet of te weinig waait, draaien de wieken natuurlijk niet of amper, er is dus plaatselijk geen verzekerde toevoer maar de elektriciteit kan natuurlijk komen van waar het wel voldoende waait en van andere hernieuwbare energiebronnen.

Dan biedt zonne-energie toch nog meer perspectief. Niet verwonderlijk wanneer men beseft dat de energie die de zon op aarde doet belanden, om en bij het tienduizendvoudige bedraagt van wat er nu op diezelfde aarde wordt verbruikt. Overigens ligt die zonnestraling ook aan de basis van windkracht, waterkracht en biomassa, die via fotosynthese omgezette zonne-energie is. Rechtstreeks kan zonne-energie passief worden gebruikt. Wie in hartje winter aan het schijven is achter een raam op het zuiden, volop beschenen door de zon, heeft geen andere warmtebron nodig, zelfs al vriest het lichtjes. Ook serres maken dankbaar gebruik van die energie.

Zonnecollectoren zetten de zonnestraling om in warmte. In veel landen zorgen miljoenen collectoren boven op de huizen en in daken voor warm water. Onze samenleving, die heel veel warmtebehoefte heeft, kan daarvoor dus haar voordeel doen met dit vermogen om uit zonnestraling warmte te maken.

Zonnecellen kunnen de zonnestraling dan weer omzetten in elektriciteit. Nu al worden zonnecellen veel gebruikt op plaatsen waar geen elektriciteitsnet is of waar de aanleg ervan een te dure zaak is. In de voorbije decennia is de kostprijs van zonnecellen drastisch gekrompen. Het potentieel ervan is dan ook aanzienlijk, zeker omdat grootschalige industriële productie energie oplevert die niet duurder is dan van klassieke energievormen. Waarop wachten onze overheden om bij nieuwbouw en vernieuwbouw zonnecellen op onze daken verplicht te maken, net zoals ook riolering verplicht is.

Verder zitten er nog alternatieve kansen in het winnen van energie uit de zeeën en oceanen en uit de aardwarmte.

Veel wordt de komende jaren ook verwacht van de brandstofcellen die op waterstof werken. Dat zou de opvolger moeten zijn van de motor die op benzine of diesel werkt. Maar die doorbraak is al meer dan eens voorspeld. Ook hier is de houding van de overheid doorslaggevend. Want het grote voordeel is dat brandstofcellen alleen maar waterdamp lozen en ze zouden dus een krachtig wapen kunnen zijn in het bestrijden van de CO₂ uitstoot.

De verdedigers van kernenergie wijzen op kernfusie als deel van de oplossing. Die is weliswaar niet hernieuwbaar maar werkt met vrijwel onuitputtelijk materiaal. Kernfusie is echter zeker niet voor de eerstkomende decennia en daarenboven betwijfelen velen of het er ooit van komt. En dan vergeten we voor het gemak de sterk gegroeide bezwaren tegen elke vorm van kernenergie.

Zonne-energie en de afgeleiden ervan vormen bij uitstek hernieuwbare energie en hebben geweldige mogelijkheden. Vandaag doen velen daar nog lacherig over. Maar wellicht is het realistisch om te verwachten dat die zonne-energie samen met al haar afgeleiden de basis vormt voor een duurzame energievoorziening van de wereld. Het lijkt een boude voorspelling dat in de loop van de eenentwintigste eeuw zonne-energie de fossiele brandstoffen van hun centrale plaats zal verdringen

in het energiebestel. Toch is dit zeker geen voorspelling die in de lucht hangt, ze heeft integendeel heel veel grond.

Hoe snel hernieuwbare energie kan oprukken, hangt sterk af van enkele andere factoren. Als de prijs van de huidige energiebronnen eindelijk realistisch wordt, en dus veel duurder, krijgen de alternatieven meteen veel meer kansen. En als de overheid evenveel goodwill vertoont voor deze alternatieven als vroeger – en dikwijls nog altijd – voor de kernenergie en de fossiele brandstoffen, dan krijgen deze alternatieven straks alle kansen. De rol van de overheid is, net als vroeger voor de kernenergie, ronduit cruciaal in het realiseren van hun doorbraak. En voor alle duidelijkheid: zo'n energierevolutie hoeft niet te betekenen dat we daar minder welvarend van worden.

... e n w a a r h a l e n w e o n z e g r o n d s t o f f e n ?

In 1900 produceert de wereld achtduizend ton aluminium, in 1946 bijna zeventhonderdduizend ton en in 1999 is dat gestegen tot ruim 20 miljoen ton nieuwe aluminium en 7 miljoen ton gerecycleerd aluminium.

Het verhaal van de grondstoffen loopt voor een groot deel gelijk met het verhaal van de fossiele brandstoffen. De aanmaak van mineralen heeft miljoenen jaren geduurd. Het verbruikstempo dat de mens nu oplegt aan die delfstoffen ligt ettelijke duizenden malen hoger. De enige conclusie van die twee ongelijk lopende verhalen is dat de grondstoffen eens op zullen raken. Wanneer juist is niet exact te voorspellen.

Pessimisten vrezen in de jaren zeventig dat spoedige uitputting dreigt, maar die vrees blijkt ongegrond. Nieuwe reserves worden ontdekt, in veel gevallen zijn er alternatieven om op over te schakelen, en ook hergebruik is mogelijk. Net zoals dat voor olie het geval is, lijkt de wereld ook voor vele ertsen eerder te kampen met te veel productie dan met te weinig. Deels heeft dat te maken met een kleinere vraag naar bijvoorbeeld lood of koper. Verder zijn toenemend belangrijke grondstoffen zoals zand of klei, grondstoffen die nu al belangrijker zijn voor de economie dan de ertsen, niet meteen schaars voorhanden.

Zelfs al zijn de ertsen niet meteen opgebruikt, het blijft zo dat overmatig gebruik en vooral verbruik van waardevolle materialen niet eeuwig kan blijven duren en dus geen duurzame aanpak is. Ook hier versluieren de huidige lage prijzen de niet meegetelde kosten. Dat grondstoffen vandaag vaak voorgoed opgebruikt worden is er één van. Dat hun productie, gebruik en verwerking in grote mate steunt op veel te laag geprijsde energie, is nog zo'n veronachtzaamde kost. En dat de winning van ertsen in veel gevallen een zware aanslag betekent op natuurlijke rijkdommen zoals bossen en watervoorraden, is een derde kost waaraan meestal voorbijgegaan wordt.

Al te dikwijls blijkt de winning van ertsen of andere bodemrijdommen ook nefast voor de bewoners van de betreffende gebieden, zoals indianen in Ecuador, Brazilië of de vs mogen ondervinden. Veel Afrikanen en Aziaten kunnen daar eveneens van meespreken.

Redelijk bekend is het wedervaren van de Ogoni in olieland Nigeria. De Ogoni, vissers en landbouwers, zien hun middelen van bestaan aangetast door de vervuiling die de oliewinning met zich meebrengt. En van de opbrengsten zien ze weinig of niets. Hun verzet krijgt wereldwijde aandacht door de terechtstelling op 10 november 1995 van negen activisten, onder wie de schrijver Ken Saro Wiwa.

Grondstoffen hergebruiken

Vlaanderen haalt in 2000 vrijwel tweederde van het huisvuil selectief op, dat is bij de Europese top. En per consument zijn er veel minder verpakkingen dan in Nederland, Denemarken en Oostenrijk.

Om aluminium te recycleren is maar zes procent nodig van de energie om aan nieuw aluminium te raken.

Alhoewel de tijd niet zo hard dringt als voor de fossiele brandstoffen, doen we er dus goed aan om grondstoffenschaarste in de toekomst te voorkomen. Zoals wel vaker het geval is, kunnen snelle maatregelen vermijden dat we straks bruuske en minder prettige overgangen beleven. Eén mogelijkheid is een zo groot mogelijk hergebruik van deze grondstoffen, een evolutie die nu al sterk in opmars is. Daarmee slaan we drie of zelfs vier vliegen in één klap: de reserves raken aanmerkelijk trager opgebruikt, we moeten minder in moeder aarde kerven om aan nieuwe grondstoffen te raken, we sparen kostbare niet-hernieuwbare energie die we anders nodig hebben voor hun bewerking, en de last voor het milieu is vanzelfsprekend veel lager dan wanneer we dit als 'afval' zouden storten of verbranden. We hebben er dus alle belang bij om van het gebruik van grondstoffen een bijna perfecte kringlooeconomie te maken en ze dus steeds opnieuw te gebruiken.

Wetenschap en technologie kunnen ons ook wijzen wat de meest zuinige alternatieven zijn voor sommige energieverblindende en schaarser wordende grondstoffen, ze kunnen ons leren hoe zuiniger met grondstoffen om te springen, en ze kunnen ons loodsen naar een samenleving waarvan de producten steunen op de meest voorradige grondstoffen. Opnieuw, zo'n overgang naar een samenleving die veel duurzamer omgaat met grondstoffen, hoeft niet te betekenen dat we daar armer van worden.

Waar blijven we anders met ons afval?

De rijke landen brengen in 1970 een berg huisvuil voort van driehonderd miljoen ton. In 2002 is die berg aangegroeid tot bijna vijfhonderd miljoen ton.

In 1988 dumpst een Amerikaans bedrijf voor afvalverwerking vierduizend ton gevaarlijk afval uit Philadelphia bij een verlaten aanlegplaats in Haïti. In het afval zitten onder meer zware metalen en benzeen. De plaatselijke bevolking wil dat het gevaarlijke goedje terug naar de afzender verscheept raakt. In de Verenigde Staten

wil men daar lange tijd niet van horen. Pas in 2000 belandt het ongewenste afval onder grote publieke druk opnieuw in de VS.

Er is nog een andere uitstekende reden waarom we grondstoffen maar beter kunnen hergebruiken. Waar blijven we anders met al de troep die we maken? De berg afval die de moderne samenleving uitscheidt is bijna onoverzichtelijk groot en dreigt onhandelbaar te worden. Nu al is de wereld opgezaaid met een massa stortplaatsen, legale en jammer genoeg ook illegale. Die vuilnisbelten kunnen nog voor zeer onaangename verrassingen zorgen, want vroeger was er amper of geen toezicht op wat afvalverwerkingsbedrijven daar allemaal naartoe brachten. In het Waals-Brabantse plaatsje Mellery kunnen ze daarover meespreken. Daar zijn in de jaren tachtig tienduizenden tonnen giftige grond uit Nederland in een zandwinningsput gedumpt. Geregeld stijgen er kankerverwekkende gassen benzeen en vinylchloro op uit het stort, de dorpschool moet sluiten, inwoners zien zich verplicht te verhuizen.

Waar industriële bedrijvigheid was, zijn ontzettend veel terreinen vervuild geraakt en de sanering van die 'historische' vervuiling zal tonnen geld kosten. Ook daar is onachtzaamheid en gebrek aan controle meestal regel geweest.

Gevaarlijke stoffen zijn vandaag nog een verhaal apart. Dat men daar voorzichtig mee om moet springen is nu bijna gemeengoed. Maar de verwerking ervan is vaak omslachtig en duur. En dus zoeken velen onder die kosten uit te komen. Er wordt illegaal gestort en meer nog, men roept de hulp in van gespecialiseerde firma's die daar 'wel weg mee weten'. Dat laatste is ook zo, maar ze kiezen niet allemaal voor dezelfde weg. Sommige afvalwerkers zijn uitermate degelijk, en bij hen kost de verwerking hoe dan ook een fortuin. Andere firma's maken deel uit van afvalcircuits die erop gericht zijn de gevaarlijke ladingen zo goedkoop mogelijk kwijt te raken. Meer dan eens komt dat neer op dumping in landen waar weinig of geen controle bestaat of waar men voor relatief weinig geld bereid is dergelijke vrachten te laten dumpen. Af en toe kan smeergeld wonderen doen voor zulke afvaltrafikanten.

W a a r k u n n e n w e w o n e n ? - o v e r v o l l e s t e d e n
e n v e r l o r e n g r o t e r u i m t e n

Met de metro duurt het wel even, maar vergeleken met de auto raak ik er vrij snel, goed op tijd voor mijn afspraak. Uitstappen en daar is één van die zo typische straten, veel kleurige opschriften en vooral, honderden elektriciteits- en andere draden op houten palen. Lee Leen Suk woont in Sung Su Dong, een drukke, gewone mensenwijk met honderden bedrijfjes en ettelijke duizenden, ja tienduizenden inwoners. De wijk bevindt zich in het stadsgebied Song Dong, goed voor enkele honderdduizenden mensen. In het hele oostelijke deel van de stad, die zich tientallen kilometers lang uitstrekt langs beide zijden van de rivier Han-Gang, wonen een paar miljoen mensen. De hele agglomeratie Seoel telt eenentwintig miljoen inwoners, vijftien keer meer dan vijftig jaar geleden.

Overvolle steden

De Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoel is lang geen uitzondering. In de twintigste eeuw zien talloze steden hun bevolking zowat exploderen. Kleine steden en zelfs dorpen groeien uit tot miljoenensteden. Vandaag zijn er al tweeëntwintig stedelijke agglomeraties met minstens tien miljoen inwoners. In de stadsgebieden van Tokio, New York, Mexico-Stad en Sao Paulo wonen zelfs meer dan twintig miljoen mensen.

Natuurlijk ontstonden de eerste steden al vier à vijfduizend jaar geleden, natuurlijk is Europa al bijna duizend jaar een continent van steden. Maar de massale trek naar de steden en de doorgedreven verstedelijking overal ter wereld zijn veel recenter en dateren uit de negentiende en vooral de twintigste eeuw.

Op zoek naar werk

Dit is niet verwonderlijk want de mens gaat wonen waar zij de kost kan verdienen. Zolang de meeste mensen boeren, leven zij dicht bij hun velden, verspreid over het platteland. Meestal leven er slechts weinigen in steden, en doorgaans zijn dat kleine steden. Echt grote steden zijn duizenden jaren lang grote uitzonderingen.

De industrialisering brengt radicale verandering teweeg. De fabrieken in en rond de steden lokken velen weg van het platteland. De stad biedt, naast fabriekswerk, nog ander werk. Want samen met de industrie groeit in de stad de handel en breidt ook de zogenaamde dienstensector zich voortdurend uit.

De trek naar de stad wordt omgekeerd ook wel de plattelandsvlucht genoemd. Vooral in tal van ontwikkelingslanden is het begrip vlucht op zijn plaats. De jongste halve eeuw zijn vooral de hoofdsteden er werkelijk overspoeld door massa's die het platteland tijdelijk of definitief achter zich laten, zonder veel reële hoop op vast werk. Er is weinig of geen industrie die voor werkgelegenheid zorgt, en de daarbij horende handel en diensten ontbreken natuurlijk grotendeels. Toch is het blijkbaar verkieslijker om te overleven in de metropolen dan op het platteland, want de verstedelijking van de ontwikkelingslanden verloopt er nog sneller dan tijdens de industrialisering in Europa.

Lima, de hoofdstad van Peru, heeft in 1930 zowat driehonderdduizend inwoners. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn ze al met pakweg acht miljoen. De bevolking van de Indonesische hoofdstad Jakarta groeide ook met reuzenschreden: merkkelijk minder dan een half miljoen in 1930, een miljoen in 1950, een viereneenhalf miljoen in 1970, tot bijna zestien miljoen in 2002. De Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoel zette een al even straf resultaat neer, van minder dan anderhalf miljoen in 1950 naar tien miljoen halverwege de jaren tachtig en zelfs eenentwintig miljoen in 2002.

Spectaculaire groei alom, maar het kan nog beter. Zo telden de Senegalese hoofdstad Dakar en de Kongolese hoofdstad Kinshasa begin jaren veertig van vorige eeuw allebei een goede honderdduizend inwoners. Dakar is ruim één miljoen mensen rijk in 1980, Kinshasa dan al zowat tweeëneenhalf miljoen. En vandaag schommelt de bevolking van Dakar ergens rond de tweeëneenhalf miljoen inwoners, die van Kinshasa rond de zes en een half miljoen en meer. Voor

Kinshasa wil dat zeggen dat het op goed vijftig jaar tijd vijfenzestig keer groter is geworden.

Een historisch keerpunt

Die mondiale stormloop naar de steden maakt ons getuige van een keerpunt in de menselijke geschiedenis. Bij het begin van de eenentwintigste eeuw leeft de helft van de wereldbevolking in steden. Zoiets was een paar eeuwen geleden bijna ondenkbaar en het was duizenden jaren lang zeker niet te verwezenlijken. Maar als om te bewijzen dat de mens maar traag went aan nieuwe realiteiten, blijken we nog lang niet klaar om van de talrijke miljoenensteden ook leefbare steden te maken.

Een opeenhoping van problemen

In Lima, Lagos, Calcutta en vele, vele andere steden volgen de ontwikkeling van elementaire stedelijke voorzieningen en de groei van de bevolking elkaar absoluut niet. Ja, zelfs de essentie van de stad – straten en behuizing – is in de krottenwijken amper of niet te vinden. Velen hebben zelfs geen woning en leven op straat, de wereld blijft geplaagd met miljoenen daklozen. Riolering, waterleidingen, elektriciteit, scholen, vuilnisophaal, betrouwbare politie, het is dikwijls meer afwezig dan aanwezig. En als het er al is, dan vaak niet aangeboden door de overheid.

Alsof dat niet genoeg is, delen zij meer dan eens de problemen van de metropolen uit de rijke wereld. In de hele wereld dreigen steden figuurlijk te stikken in enorme verkeersfiles, en soms dreigen ze bijna letterlijk te stikken in de verontreinigde lucht van fabrieken, auto's en huisverwarming. Stadsverloedering en verkrotting eisen een zware tol. Grondspectulatie tiert welig. Stads groei maar ook stadsvlucht heeft het omringende platteland veroverd en verstedelijkt. Het mobiliteitsprobleem is er alleen maar door verergerd. En de overheden lijken het op de meeste plaatsen te hebben opgegeven om enige orde in deze chaos te scheppen.

De kunst van stedenbouw verleerd?

Gedurende enkele duizenden jaren, sinds ze steden bouwen, hebben mensen zich de kunst eigen gemaakt om de kleinere ruimte te beheersen, om die in te richten met straten, pleinen, openbare gebouwen en huizen. En met succes, want waarom anders hechten velen zo aan hun oude steden en verkennen ze graag andere steden? De stad is een nuttige en aangename plaats gebleken om samen te wonen, te werken en te leven. Maar net nu de stad zo succesvol is dat meer dan de helft van de mensheid zich ertoe bekeert, lijkt het of we de kunst van de stedenbouw en het stadsleven zijn verleerd. Het evenwicht en het samenspel tussen overheid en privé-initiatief zijn er zoekgeraakt.

Enig regelend optreden van de overheid om het privé-initiatief te ordenen is de enig mogelijke uitweg. De steden waar Europa terecht zo trots op is, zijn volledig te danken aan een unieke mengeling van publiek en privé-initiatief. Vooral wanneer een stad sterk verandert – en vandaag zijn dat de meeste steden – mag een overheid

niet afwezig blijven. Jammer genoeg overkomt dat vele steden in de hele wereld. Met als resultaat talrijke verkommerde, stuurloze monstersteden.

Allebei verliezers: stad en platteland

Er past nog een belangrijke kanttekening bij de zogenaamde bekering van de mensheid tot de succesvolle stad. Want gewoonlijk gaat het om een mensenmassa die aanspoelt van een ontwricht platteland en zich gedwongen ziet het stedelijke drijfhout aan te klampen. Dat is de keerzijde van de ongeremde stadsgroei: het platteland is bijna overal verwaarloosd en verliest zienderogen zijn aantrekkelijkheid en zelfs zijn leefbaarheid voor miljoenen mensen. Vaak is het puur lijfsbehoud dat hen naar de stad jaagt. Maar die oncontroleerbare migratiestroom maakt dat de steden volledig overvraagd raken.

Het evenwicht tussen stad en platteland is derhalve zoek en beide komen eruit als verliezers; spanningen en belangentegenstellingen tussen stad en platteland zijn onvermijdelijk, maar de spanning tussen een levenskrachtig platteland en een dynamische stad levert vruchten op waarvan men op vele plaatsen amper nog kan dromen. De sterkste illustratie daarvan is wellicht dat ettelijke Afrikaanse steden hun voedsel nauwelijks halen van het omringende platteland, maar grotendeels laten aanvoeren van de andere kant van de aardbol.

De oorzaak van deze evolutie is vooral dat bijna overal de politieke macht verschoven is naar de stad. Als landen geld uitgeven of investeren, doen ze dit vrijwel uitsluitend in de steden of voor de stedelingen. Hoogstens een aalmoes gaat naar het platteland of de landbouw. Deze verwaarlozing, dikwijls gecombineerd met grootgrondbezit, zorgt voor ravages. Dit mechanisme van systematische bevoordeling van de stad en uitsluiting van het platteland, is ook te merken in landen waar zogenaamde boerenrevoluties en landhervormingen hebben plaatsgevonden, denk maar aan Mexico, China of Nicaragua.

Onmetelijk lege ruimten

In half Amerika, van helemaal in het Noorden tot ver in het Zuiden, leven inuit of indianen in kleine en grotere stadjes, waar je ze vaak straalbezopen kunt aantreffen. Aan de uitgestrekte randen van Sahara en Sahel zijn talloze nomaden in vluchtelingenkampen terechtgekomen. De sloppen van Aziatische metropolen herbergen meer dan eens oerwoudebewoners die door de massale houtkap geen andere keuze meer hadden dan hun oude bestaan op te geven.

In de hoge noordelijke of in de verre oostelijke gebieden van de voormalige Sovjetunie is het verval opvallend. De zekerheid van elektriciteit, warm water en stadsverwarming is verdwenen. Hout moet nu warmte brengen. Jacht, visvangst en pelshandel zijn helemaal terug, want ze helpen arme mensen overleven.

Steden die de toevloed van mensen niet meer aankunnen, een platteland dat zijn kansen ontnomen ziet, en nog is het negatieve plaatje niet volledig. Al te vlug vergeten we een negatieve ontwikkeling die al heel lang bezig is. Sinds we in

steden zijn gaan wonen, zijn we hoe langer hoe meer verleerd hoe we moeten omgaan met grote natuurlijke ruimten, met woestijnen, steppes, wouden, ijs- en sneeuwvlaktes.

De opkomst en doorbraak van de westerse industriële samenleving heeft die evolutie nog versterkt. Meer zelfs, alle respect verdwijnt voor degenen die zich nog wel thuis voelen in die onmetelijke ruimten en er kunnen leven. De opkomst van de nationale staten bezegelt in veel gevallen het lot van deze ‘inheemse’ volkeren: voor de levenswijze van nomaden, jagers, zwerflandbouwers, oerwoudebewoners is eigenlijk geen plaats meer, niet in Amerika, niet in de Sahel en de rest van Afrika, niet in Azië, niet in Oceanië, en al lang niet meer in Europa. Bijna alle staten hebben andere prioriteiten en beogen een andersoortige ontwikkeling.

Zo verliezen inheemse volkeren hun levenswijze, of juist, die wordt hen afgepakt, en daarmee verliest de mensheid veel kennis over de beheersing van de grootse natuur. Dat is jammer, want die kennis was voor vele mensen gedurende duizenden en duizenden jaren hun paspoort voor leven en overleven.

Dat is dubbel jammer, want de nieuwe modellen blijken niet altijd even duurzaam. Waar staten uiteenvallen of volledig instorten, zoals de voormalige Sovjetunie of Kongo, zijn mensen druk bezig om delen van die oorspronkelijke levenswijze weer in te voeren of opnieuw uit te vinden. Zo wordt er in het verre oosten van Rusland, bij gebrek aan brandstof, op aloude wijze met paarden gejaagd. Dat teruggrijpen gebeurt uit bittere noodzaak, want daarbuiten zijn – voorlopig? – geen grote zekerheden meer te rapen.

T e v e e l v o l k ?

Raakt de herberg vol?

In 1900 telt Mexico dertien en een half miljoen inwoners. Daar blijft het niet bij. Er zijn zesentwintig miljoen Mexicanen in 1950, vijftig miljoen al in 1970 en honderd miljoen in 2000.

Het vorige hoofdstuk brengt ons bij de volgende vraag: zijn wij mensen niet met te veel? Kan de aarde zoveel volk dragen?

Laten we even kijken naar de evolutie van de wereldbevolking. Duizenden jaren lang neemt het aantal mensen op aarde maar traag tot zeer traag toe. De voorbije eeuwen verandert dat. In het jaar 1900 zijn we met één miljard zeshonderd vijftig miljoen. De wereldbevolking is dan tweemaal zo groot als in 1750, een verdubbeling in honderd vijftig jaar. Helemaal hard gaat het vanaf 1950, wanneer er tweeënhalf miljard mensen zijn. In 1987 is dat verdubbeld tot vijf miljard mensen. In 1999 passeren we de zes miljard.

Naar de toekomst kijken is niet makkelijk, maar het meest waarschijnlijk is dat de mensheid rond 2050 met een negen miljard driehonderd miljoen zal zijn. Voor wie het later zelf wil nagaan: de Verenigde Naties rekenen in een recente gemiddelde schatting voor dat we in 2013 met zeven miljard zullen zijn, in 2026

met acht miljard en pas in 2043 met negen miljard. Het groeitempo daalt dus, een trend die al begonnen is in de jaren zeventig en zich flink doorzet.

Verder in de tijd is het nog meer koffiedik kijken. Vermoedelijk valt de groei na 2050 bijna stil en zal de wereldbevolking zich vrij snel stabiliseren rond tien miljard of iets daarboven. Mogelijk kan ze daarna zelfs gaan dalen. Maar nogmaals, voorbij 2050 liggen de prognoses van diverse scenario's wel heel ver uit elkaar.

Laten we maar terugkeren naar 2050 voor een belangwekkende vaststelling. Men schat dat er dan net zoals vandaag één miljard tweehonderd miljoen mensen in de nu rijke landen zullen leven. De bevolking van de nu arme landen zal echter aangroeien van net geen vijf miljard tot ruim acht miljard. En dat betekent dat aandeel van de rijke wereld in de wereldbevolking zal terugvallen van één vijfde tot ongeveer één achtste.

Van vergrijzing en tienerlanden

In landen als Duitsland, Rusland, Hongarije en Bulgarije krimpt de bevolking. Japan en Duitsland zouden in 2050 veertien procent minder inwoners tellen, er zouden dan wel een kwart minder Italianen en Hongaren zijn en Rusland, Georgië en Oekraïne zien hun inwonertal met achtentwintig tot zelfs veertig procent verminderen.

In de jaren zestig van vorige eeuw afficheerden Nederland en België zich wel eens als de dichtstbevolkte landen ter wereld. Dat is lang geleden. Zo telt Bangladesh nu al meer dan honderd dertig miljoen inwoners op een oppervlakte van nog geen vijf keer België en nog geen vier keer Nederland. Er leven maar liefst negenhonderd en tien mensen per vierkante kilometer.

In de rijke, vooral industriële landen groeit de bevolking niet meer. De geboortecijfers zijn er nu zo laag, dat landen zoals Duitsland en Rusland hun bevolking al licht tot zelfs aanzienlijk zien krimpen. In meer dan zestig landen volstaat het aantal baby's niet langer om op termijn de bevolking te vervangen. En al die landen vergrijzen zeer snel. Wanneer de migratie stabiel blijft en de geboortecijfers zo laag blijven, zullen negenendertig landen in 2050 minder inwoners tellen. Dan zouden er achttien miljoen minder Japanners zijn, vijftien miljoen minder Italianen, elf miljoen minder Duitsers, negen miljoen minder Spanjaarden en zowat eenenveertig miljoen minder Russen. De trend is duidelijk, de exactheid van de cijfers veel minder. In 2001 voorspelt een Russische studie dat het aantal Russen tegen 2050 gedaald zal zijn tot vijfenvijftig miljoen, dat is maar liefst eenennegentig miljoen minder dan in 2000. En dat is zelfs niet eens zo ongeloofwaardig want in de eerste twee jaren van de eenentwintigste eeuw is het aantal Russen telkens met ongeveer anderhalf miljoen afgenomen.

Die stabilisering en daling staan in schril contrast met de bevolkingsexplosie in veel ontwikkelingslanden. In het laatste kwart van de twintigste eeuw zijn er jaarlijks gemiddeld twee procent mensen bijgekomen, vooral in Afrikaanse en Arabische landen bedroeg het groeipercentage vaak drie procent en meer. Zo komt het dat in veel ontwikkelingslanden de helft en meer van de inwoners jonger is dan

twintig jaar. Grote uitzondering is China, dat al tientallen jaren een drastische geboortepolitiek voert waardoor de bevolkingsgroei al veel trager verloopt.

Een Britse man haalt in 1900 niet eens vijftig jaar. Honderd jaar later wordt hij gemiddeld vijfenzeventig jaar oud.

Van de nu geboren Franse en Japanse meisjes zou wel eens de helft eeuweling kunnen worden.

In de loop van de eenentwintigste eeuw zal echter zowat de hele wereld toenemend vergrijzen. Het aantal zestigplussers zou groeien van zeshonderd miljoen tot bijna twee miljard halverwege deze eeuw. Mensen leven veel langer dan vroeger. Gemiddeld neemt de levensverwachting nu wereldwijd elk jaar toe met ruwweg een kwart jaar. Of dat zo blijft, valt af te wachten maar sommige demografen voorspellen dat die trend zich zal doorzetten.

Dreigt er overbevolking?

Er wordt algemeen gesproken over het ‘probleem’ van overbevolking. Zoveel mensen voeden en aan water helpen dreigt onhaalbaar te worden. Al die mensen hebben van alles nodig en dat drukt verschrikkelijk hard op de productiemogelijkheden van onze planeet. We riskeren de draagkracht van de aarde te overschrijden, vandaar het veel gehoorde pleidooi voor bevolkingscontrole en geboortebeperving.

Daar is iets voor te zeggen. De jongste decennia explodeerde de bevolking van Ruanda van tweeënehalf miljoen in 1960 tot ruim zeven en een half miljoen begin jaren negentig. Dat is erg veel voor een land dat kleiner is dan België, heel vruchtbaar maar erg bergachtig en eigenlijk zonder industrie of andere inkomensbronnen. Bijna al die mensen moeten hun kost verdienen in de landbouw. Tot heel hoog, tot waar het maar kan, worden de bergen ontgonnen in dit ‘land van de duizend heuvels’. Daarmee stoot de traditionele landbouw er op haar grenzen. Middelen om over te schakelen op een moderne, hoogrenderende landbouw zijn er niet. En dat staat dan nog los van de vraag of zo’n overschakeling wel de beste keuze is.

Hoe dan ook, de Ruandezen zijn begin jaren negentig in een weinig benijdenswaardige situatie beland. Hoe relatief goed het land volgens velen ook beheerd mag worden, het inkomen per hoofd gaat achteruit. En daar zit de fel gestegen bevolking voor veel tussen. Het is lang niet uitgesloten dat ook daarom de Ruandezen elkaar in 1994 zo fel naar het leven staan in een burgeroorlog die rond de tien procent van de bevolking het leven kost.

Te veel mensen kan voor problemen zorgen

Ook zonder die genocide illustreert het voorbeeld van Ruanda dat een te grote bevolking inderdaad voor ongemak kan zorgen. Dat blijkt als we een blik werpen op het Europese verleden. Er wordt makkelijk van uitgegaan dat de mens het door de eeuwen heen steeds beter had, dat haar welvaart en inkomen alsmaar toenam.

Dat is nochtans niet zo. Zo waren veel Europeanen in landelijke gebieden aanmerkelijk slechter af in de achttiende eeuw dan in de vijftiende. En dat is zelfs niet moeilijk te verklaren. Het aantal mensen in die gebieden was stevig aangegroeid, maar de middelen om aan inkomen te raken amper of niet. De landbouw gebeurde grotendeels nog op dezelfde manier, maar om de nieuwe mensen te voeden moesten er nu ook slechtere gronden worden bewerkt zodat de opbrengsten per persoon daalden. Pas met nieuwe gewassen, met andere doorbraken in de landbouw en met de industriële revolutie zal daar langzaam verbetering in komen.

Nieuwe trendbreuk

We zagen al dat China de bevolkingsgroei flink heeft afgeremd. Bij het begin van de eenentwintigste eeuw gaat het ook in de meeste andere ontwikkelingslanden wat langzamer. Maar zoals het voorbeeld van China heeft aangetoond, moet men enkele decennia wachten eer het effect van lagere geboortecijfers volop speelt. Want zelfs al willen de nieuwe generaties minder kinderen, zij zijn zelf zo talrijk dat er nog heel veel kinderen geboren worden. Zo blijft de bevolking nog minstens enkele decennia duchtig doorgroeien.

Aan de explosieve groei komt zodoende pas over veertig à vijftig jaar een einde. Enkele miljarden mensen die erbij komen, dat blijft niet zonder gevolgen. Vooral watertekorten en te weinig goede landbouwgronden zullen voor problemen zorgen. Dat heeft niet met doemdenken te maken, wel met nuchtere analyse. Want wat te denken van het volgende? In wel tachtig landen is het inkomen per inwoner lager dan tien jaar geleden. Daar is de bevolkingsgroei niet noodzakelijk de enige oorzaak van, maar het stemt wel tot nadenken dat het hier dikwijls om landen gaat waar de bevolking stevig groeit en de meeste mensen van de landbouw moeten leven.

En er zijn nog meer tekenen. Veel van die ontwikkelingslanden laten vandaag stijgende sterftcijfers optekenen. De mensen sterven er zo snel, dat de bevolkingsgroei in het Zuiden er door afgeremd wordt. Dat is in veertig jaar niet meer voorgekomen. Daar zijn in de eerste plaats epidemische ziekten verantwoordelijk voor; maar ook gebrek aan water en krimpende landbouwgronden eisen nu al hun tol, onder andere omdat ziekten in grote mate te maken hebben met ondervoeding en armoede, zoals we verder zullen zien. Zo verloopt de stijging van de wereldbevolking nog trager, maar alleen een cynicus kan daar op die manier verheugd over zijn.

Is Malthus terug?

Twee eeuwen geleden, in 1798, schreef Thomas Malthus zijn vrees neer dat het aantal mensen de hoogte zou inschieten en dat de broodnodige bestaansmiddelen die groei niet zouden kunnen bijbenen. Daarom voorspelde hij voedseltekorten en hongersnoden. Hij kreeg geen gelijk. Voorlopig?

De voorstanders van geboortebeperving nemen de draad opnieuw op. Zij zien in de huidige evolutie van hogere sterftcijfers en groeiende tekorten van allerlei

bestaansmiddelen het bewijs voor hun pleidooi om de bevolkingsgroei dringend en drastisch in te dijken.

De keerzijde

Als een Amerikaan honderdmaal meer verbruikt dan een Nigeriaan, en er zijn tweehonderd negentig miljoen Amerikanen, is er dan geen plaats voor negenentwintig miljard Nigerianen op de wereld?

Dat lijkt sommigen op het eerste gezicht misschien absurd, want alleen al negenentwintig miljard Nigerianen, is wel heel veel. Toch is dit een andere manier om naar het bevolkingsvraagstuk te kijken, en een heel leerrijke manier bovendien. Uit deze wat speelse aanpak blijkt namelijk overduidelijk dat niet altijd het aantal mensen doorweegt, maar ook wat ze verbruiken. Hoe zwaarder mensen wegen op de draagkracht van de aarde, hoe meer problemen ze riskeren te veroorzaken. Deze vaststelling is belangrijk omdat het onderstreept dat geboortebeperking nuttig kan zijn maar niet het enige antwoord is op het bevolkingsvraagstuk.

Dat is nog meer zo voor wie uit deze kleine hersenoefening met Amerikanen en Nigerianen ook wil begrijpen dat het bevolkingsvraagstuk nog met wat anders heeft te maken. Het kan namelijk niet los gezien worden van hoe we de rijkdom van de wereld verdelen. Zolang nog geen achtste van de wereldbevolking bijna vier vijfde van het wereldinkomen opsoupeert, volstaat het niet om de armen als schuldigen aan te wijzen omdat ze met te veel zouden zijn. Dan is dat hoogstens een halve waarheid.

Geboortebeperking, hoe dan wel?

Zelfs al is het maar de helft van het verhaal, als we een gezonde economische ontwikkeling willen die het milieu respecteert en als we een beter leven ambiëren voor alle medemensen, dan valt geboortebeperking stevig te overwegen. Maar hoe?

China mag dan wel ‘mooie’ resultaten kunnen voorleggen, ze zijn deels afgedwongen op weinig fraaie wijze. Ook in andere landen neemt de geboortepolitiek dikwijls een loopje met de vrije wil van de mensen. Praktijken als verplichte abortus, afgekochte of sluikse sterilisatie zonder toestemming, het komt allemaal voor.

De jongste jaren lijkt er een consensus te groeien dat geboortebeperking vrijwillig moet gebeuren. En dat vrouwen daarbij de sleutel vormen, daarover ontstaat ook overeenstemming: voor hen moet er veel meer onderwijs zijn, veel betere gezondheidszorg en bovenal veel meer zelfbeschikking. Als dat het geval is, zijn er minder geboorten, minder ongewenste zwangerschappen en minder onveilige abortussen.

Over een oplossing voor het verdelingsvraagstuk bestaat er bijlange na geen consensus, maar dat zal niemand verbazen.

Gezondheid voor iedereen?

Een arbeidershuisje, ergens in Europa, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Binnen een vrouw van net geen veertig, een oude vrouw bijna, het bestaan is al moeilijk geweest. Ze hoest, veel kans dat ze niet meer zo lang leeft en dat tuberculose haar het hoekje om zal helpen.

Een vrouwtje, kromgebogen, gerimpeld, amper nog tanden, hoestend, rochelend, ergens in de vijftig jaar, niet lang meer te leven. Ze kan wonen op de Filippijnen, in Bolivia of Zambia. Ze heeft hard gelabeurd, veel kinderen gebaard, waarvan er enkelen zijn gestorven, en nooit een dokter gezien. Ze heeft zelden genoeg gegeten en nog minder goed gegeten. Ze is een doorsnee vrouw uit een arm land, en de kans is groot dat ze spoedig zal sterven.

Een vrouw, mooi rechtop lopend, goed verzorgd, iets te zwaar, leeftijd moeilijk te schatten, neemt met haar gezelschap een taxi van de luchthaven naar haar hotel. Ze is op vakantie, voor de vierde maal dit jaar. Ze ziet haar dokter geregeld maar is nooit echt ziek geweest. Ze danst, fietst, zwemt en tennist. Ze is ruim in de zestig en Europese... en heeft nog een half leven voor zich.

Armoede maakt ziek

Niemand is verzekerd van een goede gezondheid, hoe rijk ze ook is of hoe voorzichtig ze ook leeft. Maar wie onvoldoende te eten heeft, of zeer eenzijdig, kan een goede gezondheid zeker vergeten. De eerste basisregel van elke gezondheidszorg is dus armoedebestrijding. Alleen voldoende inkomen kan ervoor zorgen dat mensen zich degelijk kunnen voeden en zo het fundament leggen voor een goede gezondheid. Te veel en te vet eten is een probleem van rijke mensen, niet van de meeste mensen, want die zijn arm. En armoede plus de bijhorende ondervoeding maakt ziek, is de allergrootste ziekmaker.

Kindersterfte kan dit verband tussen armoede en ziekten wellicht het best illustreren. Want de gezondheid van baby's en kinderen meet bijna perfect hoe goed of hoe slecht een samenleving en haar leden ervoor staan, kindersterfte is zowat de 'ideale' polsslag voor menselijke ontwikkeling. Welnu, in arme landen sterven tien keer zoveel kinderen voor hun vijfde jaar dan in rijke landen. En het kan moeilijk toeval zijn dat al sinds de jaren tachtig in doodarme Afrikaanse landen als Niger, Kongo en Zambia de kindersterfte niet langer daalt maar zelfs begint te stijgen. In Zambia is de kindersterfte bij het begin van deze eeuw zelfs hoger dan in 1970.

En voor wie hier geen verband in wil zien tussen armoede en ziekte, blijf dan in één grote stad van een arm land, New Delhi, Jakarta, Nairobi of Bogota, en meet de kindersterfte bij de rijksten en bij de armsten. Ook nu zullen er bij de armsten zeker tien keer meer jonge kinderen sterven dan bij de rijksten. Een onderzoek in New Delhi leerde dat het zelfs vijftien keer meer kan zijn. Of nog, mensen in ontwikkelingslanden worden veertien jaar minder oud dan in de rijke landen –

mensen uit de armste landen zelfs zevenentwintig jaar minder. En nog, kijk naar de rijke landen en wat zie je, daar sterven arme mensen zowat vijf jaar vroeger dan rijke mensen. In hun kortere leven hebben ze dan nog bijna vijftien jaar langer last van een kwakkelende gezondheid.

In duidelijke woorden: hoe kleiner het inkomen van mensen, hoe erger ondervoeding kan toeslaan, hoe meer hun kinderen sterven, hoe zeker de overlevende kinderen én de ouders zijn.

Armoede geeft ziekten vrij spel

De kinderen zijn minder gezond dan tien jaar geleden.

De levensverwachting in Afrika beneden de Sahara is de jongste tien jaar licht gedaald, van gemiddeld vijftig naar gemiddeld negenenveertig jaar.

We weten nu dat armoede de armen ziek maakt en doodt via de weg van ondervoeding. Dus is het tijd om in dit gezondheidshoofdstuk eens te kijken naar wat ziektekiemen en infecties aanrichten. Opnieuw verschijnt dan armoede als een cruciale factor. Want dat verplicht mensen om in slechte omstandigheden te leven, zonder drinkbaar water, zonder sanitair of riolering, zonder brandstof, vaak opeengepakt in sjofole, vochtige behuizing. Zo krijgen ziektekiemen en infecties bijna vrij spel. En opnieuw zorgt de ondervoeding, die onafscheidelijke gezelschap van armoede, ervoor dat infectieziekten hun gang kunnen gaan.

Om deze cirkel rond te maken, zorgt ziekte ervoor dat mensen minder hard kunnen werken, dus minder verdienen, dus arm blijven of nog armer worden, dus... zeker worden. Jammer genoeg wijst veel erop dat de gezondheidssituatie op de wereld, na de aanmerkelijke verbeteringen van de jaren zestig en zeventig, nu stilvalt of zelfs achteruitboert. Dit valt samen met een daling van het reële inkomen van enkele miljarden mensen in zowat alle continenten. Bijna overal moeten steeds meer mensen leven onder de absolute armoedegrens.

Een kwestie van inkomen, minder van geneeskunde

Gezondheid is dus niet in de eerste plaats een zaak van geneeskunde en geneesmiddelen. Integendeel, het heeft veel meer te maken met goede sociale en economische omstandigheden, met voldoende inkomen en dus inkomensverdeling, met evenwichtige en voldoende voeding, met goede levensomstandigheden. Dat is zo in de arme én in de rijke landen.

Het beste bewijs daarvoor is dat lang voor de ontdekking van vaccins en antibiotica, infectieziekten zoals tuberculose al sterk op de terugweg waren. Uiteindelijk zou de geneeskunde maar zo'n tien, maximaal vijftien procent hebben bijgedragen tot het terugdringen van ziekte en sterfte.

Wie dus alle heil verwacht van de geneeskunde om ziekten te bestrijden, zit op het verkeerde spoor, zeker in arme landen. Armoedebestrijding is het juiste spoor. En

in dat kader kan geneeskunde, of beter gezondheidszorg, natuurlijk haar beperkte rol spelen.

Beschavingsziekten

Gedurende de hele twintigste eeuw zijn de zogenaamde beschavingsziekten in opmars in de rijke landen. Tandbederf en hart- en vaatziekten zijn daar nu de meest voorkomende ziekten. Verkeerde voedingsgewoonten en te vet eten zitten daar voor veel tussen.

Sommigen vinden kanker de ziekte van de twintigste eeuw, een ziekte die nog altijd voor ravages zorgt, vooral longkanker is een doder.

De industriële maatschappij heeft volop chemische stoffen en giften in ons leefmilieu gebracht, en dat betalen we met een snelle toename van nieuwe allergieën. Wel een derde van de westerlingen zou nu last van allergieën hebben. Verder zijn stress en geluidsoverlast fiks opkomende ziektemakers.

Depressies vragen zeker ook de aandacht. Volgens de ene is dit ook een kandidaat voor de 'kwaal van de eeuw', volgens de andere is dit geen ziekte. Depressies maken in elk geval stevige brokken in de rijke landen en zijn volgens de wereldgezondheidsorganisatie uitgegroeid tot de tweede doodsoorzaak in West-Europa en Noord-Amerika.

En ten slotte moeten we verkeersongevallen misschien ook wel tot de beschavingsziekten rekenen. Ze jagen honderdduizenden de dood in.

Hospitaalgeneeskunde en basisgezondheidszorg

Wie het terrein van de gezondheidszorg verkent, zal snel merken dat die twee heel verschillende snelheden kent. Hier zijn er de peperdure westerse hoogtechnologische fabrieksklinieken, ginder ontbreekt zelfs de meest elementaire gezondheidszorg, hier behandelt men beschavingsziekten, ginds is er massale sterfte aan ziekten die te voorkomen zijn.

Wie beter toekijkt ziet de echte tweedeling die door vrijwel alle landen en samenlevingen loopt. Er is de dure stedelijke hospitaalgeneeskunde die ziekten behandelt maar ze niet voorkomt. Die aanpak wordt in het beste geval aangevuld met programma's en campagnes die telkens één ziekte bestrijden, bijvoorbeeld vaccinatiecampagnes.

De andere aanpak is die van de basisgezondheidszorg, die gericht is op het voorkomen van ziekten en daarom ijvert voor een goede voeding, goede levensomstandigheden, inkomensverbetering, kortom voor een rechtvaardige samenleving waarin de rijkdom voldoende herverdeeld raakt.

Natuurlijk is er in de basisgezondheidszorg ook plaats voor hospitalen. Maar de prioriteiten liggen anders, zeker wanneer de middelen beperkt zijn. In arme landen gaat meer dan tachtig procent van de gezondheidsuitgaven naar ziekenhuizen waar slechts één op de tien mensen terecht kan. De negen anderen moeten het doen met het overschot. Met andere woorden, de meeste ziekten zijn op een goedkope wijze te voorkomen, maar veruit de meeste middelen gaan naar de dure behandeling door dokters in ziekenhuizen. Vooral in arme landen moet de afweging van de

gezondheidskeuzes zorgvuldig gebeuren omdat er maar weinig geld beschikbaar is, veertig tot vijftig keer minder dan in rijke landen. Dat verschil is aanmerkelijk groter dan een kwarteeuw geleden.

Ook in rijke landen is lang niet altijd het ideale evenwicht gevonden tussen basisgezondheidszorg en geneeskunde. Frappant is dat de Verenigde Staten de helft meer tot dubbel zoveel van hun inkomen neertellen voor gezondheidszorg dan West-Europese landen. Toch geniet de doorsnee vs-Amerikaan niet van een betere gezondheidszorg dan de doorsnee West-Europeaan. En de tientallen miljoenen arme vs-Amerikanen hebben het zelfs ronduit slechter.

Maar in West-Europa blijft het oppassen voor de onterechte opdringerigheid van de hospitaalgeneeskunde met haar dure specialisten en veelkostende apparatuur, die vooral moet opbrengen. En dan zwijgen we nog over het reële risico dat een patiënt bij ziekenhuisopname loopt om juist daar gevaarlijke infectieziekten op te doen.

Tussen markt en overheid

Zoals zo dikwijls is ook een goede gezondheidszorg een moeilijke evenwichtsoefening tussen privé-initiatief en overheidsoptreden. Zeker is dat een overheid minstens regelend moet optreden en erover moet waken dat er voldoende geld naar gezondheidszorg gaat. En om een algemeen verspreide basisgezondheidszorg georganiseerd te krijgen, zal meer dan één overheid nog wat actiever tussenbeide moeten komen. Let wel, dit is geen synoniem van bureaucratische en slecht presterende staatsgeneeskunde waarin geen enkele vrijheid meer zou zijn voor patiënten, artsen en andere gezondheidswerkers. Wel is overheidsbemoediging minimaal nodig om te garanderen dat goede gezondheidszorg voor iedereen bereikbaar is, en dat kan onmogelijk louter aan de markt toevertrouwd worden.

Ook de farmaceutische industrie kan overigens best een waakzaam overheidsoog gebruiken.

Geneesmiddelen maken niet alleen gezond

Een apart hoofdstuk vormen de geneesmiddelen. Goede geneesmiddelen zijn een zegen en heel welkom als sluitstuk van een goed gezondheidssysteem. Jammer genoeg worden geneesmiddelen op heel veel plaatsen overmatig gebruikt en daarenboven zijn ze dikwijls te hoog geprijsd. Te veel verbruiken en te veel betalen is uiteraard een zware verspilling. Dat is zeker zo voor wie beseft dat heel wat geneesmiddelen ongeschikt of zelfs volstrekt waardeloos zijn. Zeker in arme landen brengen farmaceutische bedrijven veel producten op de markt tegen bijvoorbeeld diarree of hoest die niet werkzaam zijn.

Nog erger is dat het overmatige geneesmiddelenverbruik de gezondheid bedreigt, onder meer omdat geneesmiddelen niet ongeremd geconsumeerd mogen worden. Maar ook omdat nogal wat 'geneesmiddelen' ronduit schadelijk tot gevaarlijk zijn voor de gezondheid, zelfs wanneer ze gebruikt worden zoals voorgeschreven op de bijsluiter. Ook dit fenomeen doet zich vooral voor in arme landen, waar meer dan eens producten verkocht worden die in Europa verboden zijn.

In plaats van te genezen maken ‘geneesmiddelen’ dikwijls ziek. Zo zou van de Mexicaanse kinderen die in een ziekenhuis belanden, ruim tien procent opgenomen zijn wegens bijwerkingen van medicamenten. De oplossing, zeker voor arme landen, zou kunnen komen van de zowat driehonderd geneesmiddelen die de wereldgezondheidsorganisatie als essentieel heeft geselecteerd. Die middelen zijn effectief, goedkoop en kunnen alle veel voorkomende ziekten aan.

Bangladesh probeert in de jaren tachtig met die lijst te werken maar kan die aanpak niet consequent volhouden: het land stuit op hevige reacties van de farmaceutische industrie en op druk van enkele westerse landen en de wereldbank. De tegenstand van de geneesmiddelenbedrijven is licht te begrijpen als men weet dat ze in veel landen vele duizenden medicamenten winstgevend aan de man en de vrouw brengen – in sommige landen gaat het zelfs om ettelijke tienduizenden medicamenten.

Toegang tot geneesmiddelen : over patentrecht en basisgeneesmiddelen

In de wereld zijn er elk jaar wellicht zowat vijfhonderd miljoen gevallen van malaria, negentig procent daarvan in Afrika. Malaria behoort o.a. met de slaapziekte en tuberculose tot de verwaarloosde ziekten : de arme meerderheid van de mensen heeft geen geld voor behandeling en dus gebeurt er onvoldoende onderzoek naar deze ziekten en naar goedkope geneesmiddelen.

Door geneesmiddelen zelf merkloos aan te maken - de Braziliaanse wet laat dat toe o.a. in geval van nood en van overdreven prijzen – is de prijs gezakt met bijna tachtig procent. In februari 2001 dient de Verenigde Staten een klacht in bij de Wereldhandelsorganisatie tegen Brazilië wegens het niet respecteren van patenten. Die klacht kan duizenden mensen die aan aids lijden de dood injagen.

In 1994 produceert de fabrikant niet langer Eflornithine, nochtans een prima geneesmiddel om de slaapziekte te behandelen. Reden? de gemaakte winst is niet groot genoeg.

Niet iedereen die ze nodig heeft raakt echter aan de geschikte medicamenten. Meestal is de reden dat mensen te arm zijn om ze te kunnen kopen.

De achterliggende oorzaak voor de hoge prijzen schuilt in het patentrecht. De geneesmiddelenbedrijven argumenteren dat hun patentrecht of eigendomsrecht op nieuwe geneesmiddelen op alles voorrang verdient. Alleen zo zouden ze voldoende geld kunnen verdienen om nieuwe medicijnen te ontwikkelen. En wellicht nog belangrijker is dat zij er in de eerste plaats zijn om winst uit te keren aan hun eigenaars, hun aandeelhouders. Het resultaat is hoe dan ook : hoge prijzen én zowat de meest winstgevende industriële sector ter wereld.

In het begin van de eenentwintigste eeuw moet de farmaceutische industrie wat terugnemen. Er is veel discussie over het nut én vooral de nadelen van een bescherming die wel twintig jaar duurt. Meer en meer is aanvaard dat landen o.a. in noodgevallen het recht hebben om geneesmiddelen zelf na te maken of om ze te kopen waar ze het goedkoopst zijn, men spreekt dan over parallelimport. In die

gevallen geldt het patentrecht dus niet. Op hun vergadering in november 2001 bevestigen de ledenlanden van de Wereldhandelsorganisatie dat alle landen alle maatregelen mogen nemen die nodig zijn voor de volksgezondheid.

Dat mensen arm zijn verklaart ook waarom soms geen geschikte medicamenten te krijgen zijn of ze zelfs niet bestaan. Want wanneer zieke mensen geen koopkracht hebben is het voor de grote farmaceutische bedrijven niet rendabel om hen geneesmiddelen aan te bieden; erger nog, dan rendeert dus ook het onderzoek naar die ziekten niet en zoeken ze niet naar geschikte medicamenten tegen die ziekten.

Het is dan de verantwoordelijkheid van overheden en van de Wereldgezondheidsorganisatie, liefst in samenwerking met de geneesmiddelenbedrijven, dat er ook voldoende onderzoek gebeurt naar de verwaarloosde ziekten. En ze moeten ervoor zorgen dat goede geneesmiddelen tegen deze armoedeziekten ook betaalbaar worden.

Een belangrijke hefboom om geneesmiddelen toegankelijk te maken is de al vernoemde lijst met basisgeneesmiddelen van de Wereldgezondheidsorganisatie. De eerste lijst dateert van 1977 en bevatte tweehonderd en acht medicamenten waarmee de meeste ziektes goed konden worden behandeld. De lijst is al een tiental keer aangepast en telt nu ongeveer driehonderd geneesmiddelen.

Verslavingen

Europa gaat achteloos voorbij aan het vele alcoholverbruik, traditioneel had de Maghreb weinig of geen problemen met het roken van marihuana. Genotsmiddelen duiken overal op.

We zagen al dat er te veel geneesmiddelen verbruikt worden. Vooral in westerse landen zijn vele miljoenen mensen verslaafd aan allerhande pillen, vooral pijnstillers en middelen om te slapen en te kalmeren. Over dit ernstige verslavingsprobleem wordt vooral gezwegen. De overheid gaat er heel stilletjes aan voorbij. Het contrast met de bestrijding van de andere drugs, de verboden drugs – een probleem dat veel minder omvangrijk is – is heel opvallend en kan zelfs moeilijk groter zijn. Dat is zonder meer ironisch, omdat morfine en heroïne honderd jaar geleden veel voorgeschreven pijnstillers waren en cocaïne als verdovingsmiddel diende.

Onze verhouding met nog andere verslavende middelen is heel verbazingwekkend. Zo gaat de wereld bijna achteloos voorbij aan alcoholverslaving. Toch veroorzaakt alcohol een enorme gezondheids- en behandelingskost en een torenhoge sociale kost in de vorm van ontelbare menselijke drama's. Het roken van tabak, een activiteit met een hoge gezondheidskost, is dan weer zowat publieke gezondheidsvijand nummer één, alhoewel het ongezonde roken in geen geval de sociale drama's veroorzaakt die alcoholverslaving kenmerken.

(Wie hier tevergeefs trachtte iets te vernemen over ongeneeslijke ziekten moet even terugkeren naar het hoofdstuk 'ziekten, een blijvende plaag'.)

5 Economie, draaischijf voor onze behoeften en ambities

Aan de rand van het uitgestrekte woud woont een grote familie. Gemiddeld één uur per dag hebben ze werk op hun vruchtbare velden, plukken ze de rijkdommen van het bos, jagen of vissen ze wat. Dat vinden ze genoeg, honger hebben ze niet. En dan is er nog wat tijd nodig voor huishoudelijke bezigheden, soms enkele dagen om een woning te bouwen. De rest van de tijd komen ze wel door, zonder problemen. Daar komen veel kinderen van, er is tijd voor verhalen, dans, spel en rituelen, voor ruziemaken, lanterfantten, overspel, dronkenschap, kortom voor al wat menselijk is en niet onmiddellijk op de materiële overleving is gericht.

In de voorstad woont een koppel met twee kinderen. Allebei hebben ze werk dat hen van 's ochtends tot 's avonds naar de stad wenkt, tien tot soms twaalf uur per dag, elke dag van de week. Ze rijden ieder met hun wagen, naar het werk, naar de school, naar de crèche, naar de supermarkt. Thuis is er van alles, van een volledig ingerichte keuken tot een Internetaansluiting. Ook het appartement is van hun, maar ze hebben grond gekocht buiten de stad om er een luxueus, vrijstaand huis op te bouwen. Daarvoor zullen ze hun aandelenportefeuille flink moeten aanspreken. De zomerreis en de jaarlijkse skivakantie, daar willen ze niet vanaf, om toch wat op adem te komen.

Genoeg versus nooit genoeg

Zeg niet dat die eerste soort van economie, die van het genoeg, niet bestaat of niet in vrij grote mate heeft bestaan. Bij enkele volkeren kun je er de restanten nog van zien, uitzonderlijk is het nog een bloeiend model. Maar, toegegeven, dat economische model is grotendeels in onbruik geraakt. Het is verdrongen door een heel ander economisch model, dat actief beoefend wordt door de tweeverdieners van hierboven. Dat is het model van het 'nooit genoeg', waarbij steeds nieuwe behoeften zich bij de oude voegen. De rijke landen koesteren dat model reeds heel lang, maar het is al een tijdje doorgedrongen in de arme landen en dringt zich overal op. Wanneer er geen eind komt aan de behoeften, krijgt economie haar volle betekenis.

Want om aan hun behoeften te voldoen, hebben mens en samenleving nood aan allerhande goederen en diensten. De middelen om die te produceren zijn echter beperkt. De economie is dan zoals een huishouden, of het nu van een individu, een gezin, een heel land of zelfs de hele wereld is: het gaat erom de schaarse middelen zo goed mogelijk te gebruiken om aan de behoeften te voldoen. En omdat er meer behoeften dan middelen zijn, moet er gekozen worden. Daarbij komt dat behoeften de neiging hebben sneller toe te nemen dan de middelen, zodat de onderlinge spanning nog vergroot.

Economie is dus kiezen, kiezen aan welke behoeften wordt voldaan en aan welke niet. Dat keuzeproces is essentieel en daarover valt nog het één en ander te vertellen, zo dadelijk. Belangrijk is het om eerst op te merken dat de economie ons het antwoord geeft op drie belangrijke vragen.

W a t , h o e e n v o o r w i e ?

De economie leert ons wat we produceren, dus welke goederen en diensten; het leert ons hoe de productie daarvan gebeurt en voor wie we produceren. De vraag 'hoe' maakt ons wijzer over de manier waarop de productiefactoren arbeid, grondstoffen, kapitaal en kennis ingezet worden; die 'hoe-vraag' herbergt of verbergt dus ook het ecologische vraagstuk. De vraag 'voor wie' herinnert ons aan het verdelingsvraagstuk. U zult vlug merken dat er telkens keuzes worden gemaakt.

Over het 'wat'

Ga naar het meest afgelegen en vergeten oord, ver weg van elke spoorweg of snelweg, waar geen weg naartoe voert, amper een pad. Wedden dat je er Coca-Cola kunt vinden?

Simpelweg zou het zo kunnen luiden: economie is de productie van goederen en diensten waarnaar de samenleving vraagt. Dat wil zeggen dat de samenleving of haar leden bereid zijn daarvoor de nodige productieve inspanningen te verrichten – zo verrichten bijvoorbeeld veel mensen volledig vrijwillig zwaar labeur om op hun grond hun voedsel te verbouwen – of bereid zijn de prijs te betalen voor de kost daarvan, plus meestal een winstmarge die klein tot gigantisch kan zijn.

Dat is echter iets te simpel voor het ingewikkelde economische systeem waarin we doorgaans ingebed zitten. Laten we even rondkijken in de wereld. Coca-Cola is overal te vinden, tot in de verste uithoeken van de wereld. Zuiver water of leidingwater is veel minder verspreid. Een auto kun je kopen, zeker weten, en autowegen zijn er nogal wat, maar naar een degelijk fietspad kun je dikwijls fluiten. Of probeer maar eens een aannemer te vinden die je ecologische huizenbouw aanbiedt, met in het dak ingebouwde zonnecellen, afzonderlijk regenwatercircuit, zuivering en recuperatie van afvalwater enzovoort. Eén correctie is dus zeker nodig bij 'wat' geproduceerd wordt. Niet alles waar vraag naar is wordt ook geproduceerd, denk maar aan het geneesmiddel tegen slaapziekte van daarstraks.

En laten we nog eens rondkijken. De bijna alomtegenwoordige reclame voor drank, parfum, sigaretten en ga zo maar door, belooft ons de meest aangename en opwindende menselijke contacten. Sinds geruime tijd is er een waar reclamebombardement gaande voor de huiscomputer, dan de draagbare computer, het Internet en, niet te vergeten, het succesnummer de zaktelefoon.

Een tweede correctie is dus dringend gewenst. Veel vooral nieuwe producten creëren zelf de vraag, creëren dus nieuwe behoeften. Hoe dat komt? Bedrijven zetten nieuwe kennis en technologie om in nieuwe producten, vergeten in het begin zeker niet een hoge winstmarge te rekenen – al dan niet terecht – en trachten

vervolgens de consument voor het nieuwe product te winnen. Soms tevergeefs, soms met zeer veel succes.

Een andere truc: vernieuw een oud product, maak van vaste zeep vloeibare zeep en vermenigvuldig de prijs. Je moet wel wat reclame maken maar er is een grote kans dat het lukt.

Over het 'hoe'

Winning van zuiver water is van levensbelang. Sommige samenlevingen doen het met kleine dammetjes en vijvers, en waken erover dat de wouden bewaard blijven om regenwater te laten insijpelen. Vele anderen doen het met reuzenstuwdammen, die stelselmatig echte zorgkinderen blijken, of ze pompen kortzichtig de grondwaterreservoirs leeg.

De talrijke goederen en diensten waarmee de mensen hun behoeften willen bevredigen vallen zelden uit de hemel. Om ze voort te brengen, zijn er inspanningen en middelen nodig. Zo is de inzet van soms noeste arbeid dikwijls doorslaggevend; zo speelt de beschikbaarheid van grondstoffen een belangrijke rol; vaak is de nood aan kapitaal heel hoog, waarbij kapitaal kan variëren van grond tot zware industriële infrastructuur tot ruime financiële middelen; meer en meer is kennis en creativiteit cruciaal, zeker sinds de derde industriële revolutie, gekenmerkt en ondersteund door de zogenaamde informaticarevolutie.

Samengevat steunt de productie van goederen en diensten op het gebruik van de productiefactoren arbeid, grondstoffen, kapitaal en kennis.

Zeker wie in rijke samenlevingen het productaanbod voortdurend ziet uitbreiden, veranderen en vernieuwen, neemt makkelijk aan dat wat we nodig hebben aan goederen en diensten geen vaststaand gegeven is. Een veel minder aanvaarde waarheid is dat evenmin vastligt hoe die gewenste goederen en diensten dan wel geproduceerd moeten worden. De productiewijze hangt namelijk voor een groot deel af van de prijs die voor de verschillende productiefactoren wordt verrekend.

Enkele voorbeelden kunnen ons wijzer maken. Wie zich graag door mensenhanden laat verwennen – om zijn boodschappen ingepakt te krijgen, voor het huishoudelijk werk of voor een massage – zal beseffen dat wanneer arbeid duur geprijsd is, haar verwenning al even duur zal zijn én dat heel wat diensten amper of niet zullen bestaan. Waar arbeid duur is, zal er arbeidsuitstoting zijn en wordt meer relatief goedkoper kapitaal ingezet. Soms verhuist de productie naar goedkopere streken.

Een ander voorbeeld. De samenstelling of productie van heel wat voedselbereidingen is sterk afhankelijk van welke verwisselbare landbouwproducten er op dat ogenblik het best geprijsd zijn. En in de moderne voedingsindustrie, waar de chemische nijverheid zelden ver weg is, is er nogal wat verwisselbaar. Meer algemeen is de prijs van grondstoffen en energie duidelijk te laag, zoals al is opgemerkt. En zo verwarmen we ons met gas en olie, in plaats van echt energiezuinige huizen te bouwen, zo komt onze elektriciteit doorgaans van de verbranding van gas, olie en steenkool, en vrijwel niet van hernieuwbare

energiebronnen. Het hele productieproces steunt dus in hoge mate op te goedkope grondstoffen en energie, terwijl het anders kan.

De vraag 'hoe produceren' is dus niet overbodig. Die raakt veel mensen heel persoonlijk, omdat de relatieve prijs voor arbeid vaak in grote mate hun kansen bepaalt op werk en dus op een inkomen. De vraag herbergt ook het ecologische vraagstuk. Welke productiefactoren we inzetten is geen neutrale keuze: hetzelfde eindresultaat kan meestal zowel op een vrij duurzame manier als op een weinig duurzame wijze bereikt worden, herinner u de mogelijkheid om onze elektriciteit (ook) te halen uit zonnecellen en windenergie i.p.v. (enkel) uit fossiele brandstoffen en kernenergie.

Over het 'voor wie'

Een zwembad kost een veelvoud van een waterkraantje. Toch telt Californië een dik half miljoen zwembaden, en blijft voor anderhalf miljard mensen makkelijk beschikbaar drinkbaar water een verre wensdroom.

Hier kan het antwoord echt simpel zijn, goederen en diensten worden namelijk geproduceerd voor wie geld heeft. Alhoewel, zelfs hierop bestaat toch nog altijd een tweetal uitzonderingen. Er zijn diegenen die met eigen middelen voor zichzelf goederen of diensten produceren, bijvoorbeeld wie met eigen boot voor zichzelf en familie gaat vissen. Of wie nooit naar de kapper gaat maar de haarsnit overlaat aan de goede zorgen uit eigen kring. En het beste voorbeeld is de zogenaamde subsistentie- of overlevingslandbouw voor eigen gebruik. Men bewerkt de grond om zich met de opbrengst in leven te houden. Die overlevingslandbouw is maar een fractie van de wereldproductie van goederen en diensten. Maar voor honderden miljoenen mensen is het dat waarvan ze leven, het is hun inkomen.

En ten tweede, neem de visser die meer gevist heeft dan voor eigen gebruik nodig is. Die vissen kunnen geruild worden met wat iemand anders te veel heeft van een product dat onze visser ook wel willen hebben. Ruilhandel dus, nog altijd links en rechts beoefend, maar lang niet meer dominant, dat wist u wel.

Om goederen en diensten die mensen produceren verdeeld te krijgen, is er reeds lang een andere oplossing gevonden: geld. Dat is een zeer efficiënt middel om goederen en diensten verdeeld te krijgen, namelijk door ze te verhandelen. De prijs die men betaalt komt tot stand op de markt waar vraag en aanbod elkaar ontmoeten. Soms is dat een echte markt, meestal is het een figuurlijke. Is het aanbod te klein, dan gaat de prijs omhoog, is het aanbod te groot, dan daalt de prijs. Dat is de essentie van een vrijemarkteconomie.

Tussen markt en staat

Overigens bestaat er nergens een zuivere markteconomie, ze zijn allemaal min of meer gecorrigeerd. Dat wil zeggen dat niet alle prijzen volledig vrij op de markt tot stand komen. Het meest verregaand gebeurt dat in de zogenaamde sociale markteconomieën van Europa. Wat betaald wordt voor nogal wat landbouwproducten, voor brandstoffen, voor brood, sigaretten, geneesmiddelen,

huishuur, arbeid, doktersbezoek en veel meer is in veel landen dikwijls gereguleerd.

In de loop van de twintigste eeuw probeerden de Sovjetunie, China en andere landen het alternatief uit van de centraal geleide planeconomie. Vooral de staat bepaalt dan wat, voor wie en hoe geproduceerd wordt. De staat legt ook de prijzen vast. Wie alleen naar productiecijfers kijkt, kan successen zien gedurende bepaalde periodes. Maar in de laatste decennia van de twintigste eeuw heeft de planeconomie afgedaan, het heeft het eigen falen overtuigend aangetoond door onvoldoende of geen antwoorden te bieden op de grote economische vragen. Het is meestal een ecologische ramp gebleken. Het valt niet te rijmen met de nieuwe en hoogst complexe informatiesamenleving – het resultaat van de derde industriële revolutie – die bestaat uit steeds meer dynamische actoren die eigenlijk niet gecontroleerd kunnen worden. Trouwens, hoe plant of controleert men kennis en creativiteit?

Hoogstens zou men nog kunnen proberen te argumenteren dat de mensen niet rijp zijn voor zo'n economie – voor wie dat wil geloven.

Geld als economische sleutel

Terug naar onze cruciale vaststelling van daarnet. Geld is de sleutel om de geproduceerde goederen en diensten verdeeld te krijgen, geld is het ideale instrument om ze te verhandelen. Sinds de opkomst van het geld, enkele duizenden jaren geleden, zijn de relaties en uitwisselingen tussen mensen en gemeenschappen steeds meer gemonetariseerd geraakt. Nu is vrijwel alles te koop met geld. Dat is minder vanzelfsprekend dan het lijkt: er hebben talloze generaties geleefd die niets kochten of verkochten, of voor wie het ondenkbaar was dat land of bos verhandeld zouden kunnen worden of dat hun arbeid gekocht zou kunnen worden of dat gewoon water in flessen als koopwaar zou worden aangeboden.

We zagen al dat niet alle producten waar vraag naar is ook aangemaakt of aangeboden worden. Met het geldverhaal weten we nu ook waarom. Want geld heeft één groot nadeel: wie het niet heeft, kan wel begeren maar niet krijgen. In meer economische taal: behoeften die niet gedekt zijn door koopkracht, zelfs de meest elementaire behoeften, raken niet vervuld. Zo kan het gebeuren dat Ethiopiërs van honger omkomen terwijl hun land voedsel exporteert naar andere landen. Daarom zijn er alleen al in Californië meer dan een half miljoen zwembaden terwijl anderhalf miljard mensen niet over zuiver water kunnen beschikken.

Met de econoom kunnen we nu het gevolg bekijken van geld en vooral het gebrek eraan. De wereld ziet zich scherp geconfronteerd met een verdelingsvraagstuk. De koopkracht is bijzonder ongelijk verdeeld tussen rijke en arme landen, maar in de meeste landen ook tussen rijken en armen, met vaak heel extreme verschillen. Een topbedrijfsleider in de Verenigde Staten verdient enkele honderden keren het gemiddeld loon van een arbeider. Het inkomen per hoofd is in de allerrijkste landen ruim honderd maal groter dan in de armste landen.

Wie ernstig over economie wil spreken, kan onmogelijk voorbijgaan aan de ongelijke inkomensverdeling en moet nadenken over hoe het inkomen beter

verdeeld zou kunnen worden, zodat er minstens aan de basisbehoeften van alle mensen veel beter voldaan zou zijn. We komen er verder zeker op terug. Maar eerst bekijken we nog een ander verdelingsmechanisme.

D e v e r h a n d e l i n g v a n r i j k d o m e n a r m o e d e

Boeren verdienen soms minder aan verplichte exportteelten dan wat het produceren van voedsel voor zichzelf of voor de lokale markt had kunnen opbrengen.

De producten van veel arme landen – landbouwopbrengsten, grondstoffen en zelfs hun industriële producten - doen het niet zo goed op de wereldmarkt, terwijl hun invoer uit rijke landen minstens even duur blijft. De jongste vijftientig jaar is de waarde van hun exportproducten zowat gehalveerd of nog erger, wat betekent dat ze nu minimaal dubbel zo veel moeten verkopen om evenveel te kunnen aankopen in de rijke landen.

De koffieprijs zakt tussen 1997 en 2002 van honderdtachtig naar vijfenveertig dollarcent per pond. Die prijs is zo laag dat in Honduras, Nicaragua e.a. Centraalamerikaanse landen de bonen blijven hangen, met de 'opbrengst' valt zelfs het schamele loon van de plukkers niet te betalen. Alleen al in Centraal-Amerika gaan in 2001 honderdzeventigduizend arbeidsplaatsen verloren, allemaal samen verliezen de koffieproducerende ontwikkelingslanden zowat negen miljard euro aan inkomsten per jaar.

Verslechterende ruilvoeten

Hard werken, je best doen om goede producten te maken, het garandeert allerm minst dat iedereen de vruchten van haar inspanningen plukt en zich zo een beter levensniveau kan bezorgen. Talloze boeren krijgen te weinig betaald voor hun producten, de vergoedingen van vele werkenden zijn te laag om van te leven, volledige gemeenschappen en zelfs landen scheuren hun broek aan de verkoop van hun producten.

Wat is hier aan de hand? De prijsmechanismen op de nationale en vooral de internationale markten zijn dikwijls heel nadelig voor vele mensen. Zo doet de wereldhandel systematisch rijkdom belanden in de regio's die hun producten duurder kunnen verkopen. Niet toevallig zijn dat de rijke landen en leven daar ook veruit de meeste rijke mensen. Arme landen daarentegen komen doorgaans maar bekaaid uit de internationale handel. Voor hun exportproducten, dikwijls landbouwproducten zoals koffie, bananen of katoen, of grondstoffen zoals ertsen of olie of industriële goederen zonder veel winstmarge, krijgen ze over langere termijn bekeken steeds lagere prijzen. Dat is zeker zo in vergelijking met de machines en andere goederen die ze invoeren uit de rijke industrielanden, en waarvoor ze steeds meer moeten betalen. Dit voor arme landen nadelige fenomeen,

waarbij de prijzen voor hun producten achterblijven bij de prijzen van producten uit de rijke landen, noemt men verslechtering van de ruilvoeten.

Dat vele arme landen voor hun inkomsten sterk afhankelijk zijn van één of slechts enkele exportproducten, en dat de prijzen van landbouwproducten en grondstoffen de neiging hebben fel te schommelen, maakt hun situatie nog hachelijker. En wie bedenkt dat hun producten dikwijls moeilijk toegang krijgen tot rijke landen, ziet het nog minder rooskleurig.

Niet verwonderlijk leeft de grote massa van arme mensen dus in die arme landen waarvan de rijkdom sterk afgeroomd raakt en naar het buitenland verhuist.

Schuldenbergen

De ontwikkelingslanden torsen allemaal samen een buitenlandse schuld van nu al ruim tweeduizend miljard dollar.

Landen als Mexico, Marokko en Zimbabwe moeten ruwweg een vierde van hun handelsinkomen ophoesten voor de afbetaling van hun buitenlandse schuld; Indonesië, Algerije en Peru besteden daar ruwweg een derde aan; Colombia, Zambia en Boeroendi zien daaraan ruim de helft van hun handelsinkomen opgaan, Argentinië zelfs driekwart en Brazilië maar liefst honderdentien procent.

Het voorbije kwarteeuw hebben de arme landen een ontzagwekkende schuldenlast opgebouwd. Die schuldenberg is voor een deel veroorzaakt doordat ze maar bekaaid uit de internationale handel komen. Wie steeds minder geld krijgt voor haar waar, kan maar moeilijk de eindjes aan elkaar blijven knopen, moet dan maar de gespaarde reserves aanspreken en ten slotte in het rood gaan.

Toch is die dalende ruilvoet niet de enige oorzaak voor de enorme schuldenlast van de ontwikkelingslanden. Men mag niet vergeten dat er ook heel wat geleend geld gegaan is naar dure investeringsprojecten die weinig of niets opbrengen. Zo heeft de Ingastuwdam in Kongo bijvoorbeeld handenvol geld gekost, maar die produceert amper elektriciteit, en erger nog, er waren betere alternatieven. De wereld staat jammer genoeg vol van die peperdure, nutteloze ‘witte olifanten’ waaraan duur geleend geld is opgegaan.

Veel geleend geld is ook gependeed aan militair tuig. En militaire uitgaven zijn, economisch bekeken, zowat de minst productieve uitgaven. Maar alles kan altijd nog erger. Niet te verwaarlozen zijn de sommen die allerhande dictators en andere corrupte figuren in eigen zak hebben gestoken. Zo bleek dat gewezen president ‘Baby Doc’ Duvalier van Haïti in 1981 van een IMF-lening van tweeëntwintig miljoen dollar, na twee dagen al twintig miljoen dollar voor zichzelf had afgehaald. Hoe konden de vroegere dictators Mobutu, van toenmalig Zaïre, en Marcos, van de Filippijnen, hun miljardenfortuin opbouwen? En hoe zijn vele machthebbers van de vroegere communistische landen immens rijk geworden in de jaren negentig van vorige eeuw?

Verder moet zeker de rol van de stijgende rentevoeten in de jaren tachtig aangestipt worden. Die maakte de aflossing van de schuld heel wat zwaarder – er

moest nog veel meer geld terugbetaald worden – en dat veroorzaakte mede de explosie van de schuldenlast.

Geen alternatief

Een gerechtvaardigde vraag is dan natuurlijk waarom zo velen toch deelnemen aan dit handelsspel als de voordelen ervan zo onevenwichtig gespreid zijn, als velen er niet echt beter van worden of er zelfs armer van worden. Het eenvoudige antwoord luidt dat velen, de armen, geen keuze hebben. Ze hebben geen of amper wat grond, geld of ander kapitaal. Over grondstoffen kunnen ze niet beschikken. De kennis en research om hooggeprijsde industriële producten te maken liggen buiten bereik. Er valt dus niet veel te piekeren over een alternatief. Het enige wat ze hebben is hun arbeid en daarmee moeten ze concurreren tegen ontelbare anderen. Onderbetaalde arbeid is het trieste maar logische gevolg.

Al vijfhonderd jaar ‘globalisering’

Waarom leggen samenlevingen zich daar dan bij neer? De uitleg daarvoor is niet alleen economisch. De economieën uit alle hoeken van de wereld raken al vijfhonderd jaar steeds meer verweven. Dat is zo sinds de Europese landen uitzwermden over de wereldzeeën en steeds meer streken omarmden met hun kapitalistische economische systeem. Soms gebeurde dat goedschiks, meestal kwaadschiks. Toen is begonnen wat tegenwoordig ‘economische globalisering’ wordt genoemd. Die term versluiert echter wel dat het om een economisch systeem gaat met winnaars en verliezers. Het zijn duidelijk de westerse of noordelijke economieën die de andere domineren. De arme economieën zijn kwetsbaar en afhankelijk. Of juist nog, het zijn de grote noordelijke industriële, financiële en handelsgroepen die voortdurend aan zet zijn in dit systeem.

Maar onderschat vooral de rol van de staten niet in de ontwikkeling van het kapitalisme. Het optreden van de nationale staten kan dat proces sterk bevorderen tot bijna blokkeren en maakt wel degelijk een verschil uit. Iedereen begrijpt makkelijk dat een markteconomie, die samengaat met het kapitalisme, vlugger tot stand komt in landen die hun inwoners vrij laten om te ondernemen en om goederen en diensten te verhandelen. Dat was eerst zo in West-Europa en Noord-Amerika.

Of nog, dikwijls hebben nationale staten als glijmiddel gediend voor de belangen van hun nationale ondernemingen. Het is geen toeval dat bijvoorbeeld sommige grote Europese bedrijven net groot zijn geworden in de kolonies van het moederland. Daar kregen ze makkelijker exploitatievergunningen en eigendommen. En naargelang de aard van de lokale rijkdommen ontstonden er olie- of rubbergiganten, mijnmastodonten, voedingsconcerns, noem maar op.

Anders gezegd, het Westen of het Noorden heeft zich ontwikkeld tot een dominante economische, militaire en politieke kracht. De keerzijde van die westerse ontwikkeling is de onderontwikkeling van de rest van de wereld, het Zuiden. Die onderontwikkeling is dus in geen geval te beschouwen als een soort natuurgegeven. Men spreekt ook wel van een centrum-periferieverhouding. In zijn

meest eenvoudige vorm is het Westen of het Noorden dan het centrum dat de baas is, en het Zuiden is de periferie die naar de pijpen van dat centrum moet dansen.

Ontsnappen aan die economische wurggreep is bijna onmogelijk. De allerbelangrijkste reden daarvoor is dat de zuidelijke landen meestal stevig ingebed zijn in het globale economische systeem. Wie het er voor het zeggen heeft – vaak een kleine stedelijke elite, in andere gevallen grootgrondbezitters – haalt persoonlijk voordeel uit die situatie en dringt niet aan op verandering. Integendeel, men zal alles doen om dit economische systeem te behouden. Diegenen die het er niet mee eens zijn en hun economische en politieke machtspositie ter discussie stellen, zullen desnoods met geweld op andere gedachten worden gebracht. Veel landen hebben er een harde repressie en een resem dictators aan overgehouden.

Sommige landen hebben toch geprobeerd om uit dit economische systeem te breken. Heel gelukkig zijn die pogingen niet geweest. Soms werden zulke vermetelen al vlug gedestabiliseerd en wat later met een staatsgreep onschadelijk gemaakt. Dat overkwam bijvoorbeeld de Guatemalanen in 1954 en de Chilenen in 1973. De Nicaraguaanse sandinisten zagen hun poging stranden door destabilisering, gevolgd door een verkiezingsnederlaag.

De pogingen van de communistische landen, met op kop de Sovjetunie en China, duurden wat langer. Maar eind jaren tachtig was de kous ook daar grotendeels af. Ze verslikten zich in hun ontwikkeling en moesten zich grotendeels neerleggen bij het meesterschap van het kapitalisme, China wat trager dan de andere. Alleen Cuba en Noord-Korea spartelen nog wat tegen. Andere alternatieven, zoals het Tanzaniaanse socialisme, zijn intussen al evenmin erg vitaal en efficiënt gebleken.

De ecologische schuld : keerzijde van globalisering

De economische globalisering verloopt in het nadeel van de meeste ontwikkelingslanden, zeker van de armste landen. Ze heeft hen opgezadeld met onbetaalbare schuldenbergen.

Maar er rijzen vragen naar de legitimiteit van die financiële schuldenlast. Want de welvaart van de rijke landen in het Noorden eist een zware tol die in overgrote mate in het Zuiden wordt betaald. Eeuwenlang en tot vandaag zijn de mensen in de arme landen uitgebuit, ze verdienen te weinig aan hun bijdrage tot de welvaart in de wereld. Al even lang en ook nu nog zien de zuidelijke landen hun grondstoffen verkwanseld voor een habbekrats, en hetzelfde geldt voor hun natuurlijke hulpbronnen zoals bossen, viswateren en het genetisch materiaal van hun rijke biodiversiteit én voor hun kennis over die biodiversiteit; op hun gronden groeien overmatig veel exportgewassen. En misschien nog erger, het huidige economische systeem - dat in het voordeel functioneert van de rijke landen – legt een onrechtmatig hoog beslag op al die rijkdommen. Meer nog, dat beslag is zo groot dat die hulpbronnen gedeeltelijk of zelfs volledig vernietigd raken. Nog is het niet gedaan. Zo wordt afval gedumpt in het Zuiden. En dat Zuiden krijgt ook de opwarming van de aarde grotendeels te verwerken, zelfs hun lucht is dus niet veilig voor de grijpgrage armen van deze economie.

Meer en meer raakt voor deze relatie de term ecologische schuld ingeburgerd. Dat is de in de loop van vele jaren opgebouwde verantwoordelijkheid van de rijke industrielanden ten aanzien van de ontwikkelingslanden omdat deze voor een groot deel hun ontwikkeling en hun welvaart hebben gefinancierd.

P i r a m i d e s , k a t h e d r a l e n , v l i e g d e k s c h e p e n o f
i e t s a n d e r s ?

Aan de bouw van een kathedraal zoals die van Amiens werkten vele generaties vaklui. In Amiens begonnen ze aan hun Notre-Dame in 1220. Ongeveer twee eeuwen later was die helemaal klaar. Ziedaar het economisch surplus van de Middeleeuwen.

Er is geen enkele economische wet die dicteert dat de wereld zo'n groot deel van haar inkomen moet spenderen aan de auto-industrie en al wat daarmee samenhangt.

Trouwens, veronderstel even dat iemand aan het eind van de negentiende eeuw een machine zou hebben voorgesteld, die het vervoersprobleem kan oplossen maar elk jaar ook tienduizenden verkeersdoden zal kosten. Veel kans dat zij werd weggestuurd of erger.

De noordelijke economieën mogen dan wel het hoge woord voeren in de wereldhuishouding, toch is hun macht niet absoluut. Want hoe afhankelijk arme samenlevingen ook mogen zijn, ze behouden enige manoeuvreerruimte bij het beredderen van hun huishouding. Ze genieten met andere woorden van een beperkte vrijheid om zelf keuzes te maken. Hoe dat komt, vergt een klein woordje uitleg.

Het economisch surplus

Wat we allemaal samen produceren aan goederen en diensten is meer dan genoeg om alle wereldbewoners te laten overleven. Het zal u misschien verbazen, maar dat is ook zo voor de meeste landen afzonderlijk, zelfs voor nogal wat van de zogenaamde armste landen. Wat landen voortbrengen is meestal voldoende tot zelfs ruim voldoende om de meest levensnoodzakelijke behoeften te dekken. Wat overblijft is een reserve die de meeste samenlevingen hebben; dat overschot is het economisch surplus.

Voor een samenleving die het lot in eigen handen wil nemen, biedt het economisch surplus zoveel als de sleutel daartoe. Want in feite is dat surplus de spaarpot van een volledige samenleving en, zoals een klein kind al vlug leert, wie spaart kan zich al eens een uitgave veroorloven. In iets duurder woorden: het economisch surplus maakt het mogelijk dat samenlevingen kunnen investeren en zo hun ambities kunnen waarmaken.

Het bestaan van zo'n surplus garandeert echter in geen geval dat iedereen ook werkelijk genoeg heeft om te leven. Dat hangt af van wat samenlevingen doen met het surplus dat ze produceren. Het antwoord is heel divers en niet onbelangrijk, want inderdaad, men kan met dat surplus piramides bouwen, of kathedralen, of vliegdekschepen om rond te laten varen op de zeven wereldzeeën; men kan er een sociale zekerheid mee financieren of de welvaart zoveel mogelijk verdelen, men kan er oorlog mee voeren; men kan er wereldwijd miljoenen kilometers brede en verharde wegen mee aanleggen om de halve wereld rechtstreeks bereikbaar en berijdbaar te maken voor de auto; men kan de lege ruimten van een land in handen spelen van weinig grootgrondbezitters of van heel veel hardwerkende landbouwers.

Wat te doen met het economisch surplus?

Deze voorbeelden maken duidelijk dat de aanwending van het economisch surplus niet opgelegd wordt door economische wetmatigheden. Het is niet de economie die uit zichzelf bepaalt hoe een samenleving of zelfs de wereld als geheel dat surplus moet gebruiken. Zo zijn we allemaal tezamen niet verplicht om zoveel geld op te maken aan auto's en al wat erbij komt aan infrastructuurwerken en zwaar belaagde of ontworpen steden.

Over zulke zaken kan een samenleving dus zelf beslissen; de keuzes over wat te beginnen met het economisch surplus zijn in de allereerste plaats politieke of maatschappelijke keuzes. Vanzelfsprekend verloopt zo'n keuzeprocess niet 'neutraal' of 'waardevrij', dat maakten de gegeven voorbeelden evengoed al duidelijk. Voorlopig houden we het bij die vaststellingen en blijven we nog even bij de economie hangen, allereerst bij kritiek erop.

Extreem belangrijk is dus de ontwikkelingspolitiek waarvoor een samenleving kiest. Uit materieel oogpunt zal het voor de doorsnee burger wellicht veel nuttiger zijn dat zo'n surplus in de eerste plaats wordt aangewend om de welvaart en het welzijn van alle burgers te bevorderen. En daarnaast is het aan elke gemeenschap om uit te maken welke sociale of culturele doelstellingen men met dat surplus eventueel nog verder wil realiseren.

E c o n o m i e o n d e r v u u r

De samenleving en haar economie: wie moet wie dienen?

Eigenlijk fungeert de economie vooral als een grote draaischijf tussen onze economische mogelijkheden aan de ene kant en onze behoeften en ambities aan de andere kant. Om die behoeften en ambities te stillen is de economie en de economische productie hard nodig.

Vandaag is die laatste groter dan ooit, ze is nog nooit zo fel gestegen als in de twintigste eeuw, met name in de tweede helft van die eeuw. Merkwaardig genoeg zijn we veel minder intens bezig (geweest) met onze behoeften en ambities. Welke behoeften eerst voldoen, en hoe dan wel, en voor wie, zijn vragen waarvoor de

aandacht veel minder is gegroeid dan de explosie van de economische productie zou laten vermoeden. We zijn als het ware gefixeerd op economische productie en economische groei en veel minder op waarvoor die dan wel moet dienen.

Slechte meetlat

Er is dan ook kritiek te noteren op ons economisch bestel en de fixatie op materiële productie. Die begint al bij de gebruikte meetlat voor economische groei. Het bruto nationaal product (BNP) telt gewoon op wat er zoal aan goederen en diensten is voortgebracht in een land. Of rekent die productie om per inwoner van dat land, gemiddeld natuurlijk. Maar wat het resultaat daarvan is, daar vertelt de meetlat niets over. Of die inwoners lang leven of vroeg sterven, ziekelijk zijn of niet, geschoold of ongeschoold, of er superrijken zijn naast hopen ondervoede drommels of vooral een redelijk verdienende middenklasse, daar vertelt de hoogte van het BNP weinig of niets over.

Ronduit kortzichtig en zelfs dwaas is dat het BNP geen rekening houdt met het verlies aan natuurlijk kapitaal dat onze economie veroorzaakt. Het verlies aan biodiversiteit, bossen, goede grond, rijke viswateren, drinkbaar water, zuivere lucht... dat wordt allemaal niet verrekend in het BNP terwijl dat toch een aantasting is van onze welvaart en nog meer van onze toekomstige welvaart.

Terzijde, maar evenmin onbelangrijk: de BNP-meetlat is nog om een andere reden een slecht instrument. Het vermoedt rijkdom waar die er eigenlijk niet is. Een kettingbotsing op de autoweg, alle uitgaven voor herstellende en vervangen wagens, voor menselijke letsels ook, het wordt allemaal bij het BNP geteld; al het geld dat we moeten ophoesten om onze vervuilde waterlopen weer proper te krijgen, komt bij het BNP; de opruimingskosten na de olieramp met de Exxon Valdez, tandverzorging wegens slechte voeding, opvang van alcoholverslaafden, ook allemaal goed voor een verhoogd BNP. Volgens ons BNP worden we van dergelijke uitgaven telkens rijker, terwijl een nuchter mens zulke kosten toch zou aftrekken in plaats van bijtellen. Niet zo het BNP.

Gelukkig blijft niet iedereen tevreden met dergelijke nonsens. Zo wordt er bijvoorbeeld gedacht aan een index die ook rekening houdt met het natuurlijk kapitaal, maar zulke index is er (nog) niet. Wel is er in opdracht van de Ontwikkelingsorganisatie van de Verenigde Naties een meetlat ontwikkeld die, anders dan het BNP, ook aandacht heeft voor resultaten. Die zogenaamde 'index voor menselijke ontwikkeling' houdt ook rekening met levensverwachting, alfabetisme, kindersterfte. Meteen komt de mens centraal te staan in plaats van economische groei of consumptie. Die laatste vormen dan niet langer het doel, maar worden beschouwd als middelen. Hoe nuttig die index ook is, toch blijft het gros van de wereld bij weinigzeggende BNP-cijfers zweren.

De huidige dominante economie als enige norm?

Meteen zijn we bij de meest fundamentele kritiek op de economie aanbeland. Die luidt dat de economie in plaats van middel zelf het doel is geworden, en dat de economie niet langer functioneert in dienst van de mens en van de samenleving.

Velen, politici niet het minst, zijn blindweg op zoek naar economische groei en staren naar stijgende BNP-cijfers zonder zich af te vragen of die stijging ook overeenstemt met een echte welvaartsgroei, en of de meeste inwoners van hun landen daar wel beter van worden.

In de laatste decennia van de twintigste eeuw blijft voor vele politici economische groei zowat het enig overgebleven doel, en is geen inspanning te veel om vrij spel te bezorgen aan wie daarvoor moet zorgen. Men kan natuurlijk niet genoeg benadrukken hoe belangrijk vrije markten, privé-bedrijven, gezonde concurrentie, bedrijfsgroei, winstvorming en vrijheid van investeren en ondernemen zijn in de economische wereld. Dat is niet het probleem.

Grenzen aan winstbejag en concurrentie

Problematisch is wel dat de economie geplaagd wordt door ongeremd winstbejag. Het aanbieden van verantwoorde producten en diensten om reële behoeften te bevredigen, botst meer dan eens met snel financieel gewin. Arbeidsomstandigheden zijn te dikwijls mensonwaardig, productieprocessen zijn te vaak ecologische rampen. Zo komt er niets terecht van de ethische dimensie die ook de economie zou moeten hebben, namelijk hoe het welzijn van de mensen op de beste wijze bevorderen. Dit verzuim heeft ook veel te maken met de in de economie wijd verspreide opvatting dat de mens alleen het eigen profijt en voordeel zou zoeken. Dat de mens misschien vooral een sociaal wezen is die samen met anderen een goed leven nastreeft, blijft zo natuurlijk volledig uit het beeld van een dergelijke economie.

Het probleem is daarenboven dat de huidige dominante economie ver buiten het eigen terrein is gehold. Vrijwel alles wordt koopwaar en concurrentie is overal, alleen de sterksten tellen mee. Concurrentie is ontzettend nuttig voor een efficiënte en goedkope productie van goederen en diensten, maar nu dringt de economie haar concurrentieprincipe en haar ongeremde winstbejag op aan de hele samenleving, waar ze niet op hun plaats zijn. Zo wordt de economie oppermachtig in de samenleving, haar doorgaans ongecontroleerde economische macht overwoekert de samenleving. Uiteindelijk buigt de politiek volledig. Politici waken er niet langer over dat de economie in dienst van de samenleving draait, en ze bewaken niet langer of slechts heel onvoldoende de noodzakelijke autonomie van andere maatschappelijke sectoren ten overstaan van de economie, niet van de cultuur, niet van de media, niet van universiteit en onderwijs, niet van het individu of van de gezinnen.

Zelfs iemand als de bekende steenrijke speculant George Soros spaart de kritiek niet. Dat is zeker merkwaardig van iemand die door het kapitalisme fortuin heeft gemaakt, maar misschien net daarom extra interessant. Hij wijst op het grote gevaar van het 'marktfundamentalisme dat de collectieve besluitvorming probeert af te schaffen en in de plaats daarvan alle politieke en maatschappelijke waarden onder de heerschappij van de markt wil brengen'. Wanneer dat gebeurt moeten mens, samenleving en cultuur wijken voor het economische: individuen, gezinnen, cultuur, onderwijs, wetenschap, media en wat al meer, alles dient de economie of wordt gewogen volgens economische maatstaven. Vooral die ene maatstaf 'valt er

financiële winst mee te rapen?’ weegt door. Er is niets tegen winst maken op zich, wel als zowat alles wat de mens doet daarop afgerekend wordt.

Geld op hol

In de jaren zeventig van vorige eeuw veranderen op de financiële markten elke dag tussen tien en twintig miljard dollar van eigenaar. In 1998 gaat het om een dagelijkse omzet van vijftienhonderd miljard dollar, dat is grofweg honderd maal meer.

Die spectaculaire toename is voor een stukje de weerspiegeling van een groeiende economie, dus van de productie en verhandeling van echte goederen en diensten, voor een veel groter deel dient ze om het risico van economische transacties in te dekken, en ook al voor een heel groot deel gaat het om speculatie.

Het neoliberalisme van de jongste decennia heeft de ondernemingsvrijheid en de kapitaalvrijheid sterk opgevoerd. De financiële markten werken wereldwijd, de klok rond. De vrijmaking of liberalisering van de kapitaalmarkten heeft er - samen met de informaticarevolutie - voor gezorgd dat zij veel meer dan vroeger internationaal zijn en vrij spel hebben. Deze liberalisering in combinatie met de winstgedrevenheid - liefst snelle winst - geeft het financiële kapitaal de mogelijkheid om zich maximaal te reproduceren. Zo kan het internationale kapitaal zich meester maken van een groot deel van de voortgebrachte welvaart. Maar het huidige financiële kapitalisme heeft zich nog verder ‘ontwikkeld’: veel van zijn activiteit heeft niets te maken met de productie van reële goederen en diensten, wel met financiële speculatie. Nooit was de financiële speculatie groter dan vandaag.

Onvoorstelbaar grote hoeveelheden financiële middelen gaan elke dag de wereld rond op zoek naar financiële winst. Die speculatieve kapitaalbewegingen zijn vele malen omvangrijker dan de reële economie van investeren, produceren en verhandelen. De wispelturigheid en de onbeheersbaarheid ervan is een permanente factor van onzekerheid in de globale economie en een ernstige bedreiging voor de economieën zowat overal ter wereld. Exploderende financiële en economische crises in zo verscheiden landen en regio’s als Mexico, Rusland of Oost-Azië illustreren dat.

De huidige economische en financiële globalisering mondt uit in een uitdijende financiële zeepbel en in een gigantische concentratie van economische macht, ten nadele van wie met werken haar brood moet verdienen en van de overheidsfinanciën. De ongrijpbaarheid van dat financiële kapitaal in tal van fiscale paradijzen brengt immers mee dat het moeilijk belast kan worden. En minder belastingen betekent minder overheidsinkomsten om maatschappelijke behoeften te financieren.

Zo’n maatschappij, waar alles omgerekend wordt in geld en zo vol winstbejag, doet ons ver beneden de menselijke waardigheid belanden. Ze biedt geen antwoord op gerechtvaardigde aspiraties van samenlevingen en individuen.

Voor wie het voorgaande nogal theoretisch vond, is er niets beter dan het probleem van de verdeling van de economische productie of van de welvaart, om te verduidelijken dat de huidige economie niet de enige norm kan zijn. Er is niets beter dan dat verdelingsvraagstuk om te illustreren dat economische productie hard nodig is, maar wel anders dan nu gebeurt, want vandaag blijven de elementaire behoeften en verlangens van miljarden mensen on vervuld.

6 (Heel) Rijk en (heel) arm - het verdelingsvraagstuk

Brazilië 1960. Van honderd Brazilianen leven de rijkste twee zoals welgestelde Noord-Amerikanen, de volgende drie genieten de redelijke welstand van een doorsnee Oost-Europeaan, vijfenveertig hebben het inkomen van de Noord-Afrikaanse Maghreb en vijftig, de armsten, kunnen zich spiegelen aan de diepste armoede van het Afrikaanse platteland beneden de Sahara. Dat was in 1960.

Dertig jaar later zijn de inkomensverschillen in het grootste Zuid-Amerikaanse land niet verminderd maar toegenomen. De rijkste tien procent Brazilianen rijfden in 1960 veertig procent van het inkomen binnen, in 1990 zijn ze goed voor meer dan de helft. Voor de armste helft van de Brazilianen gaat het in die periode volledig de andere richting uit. In 1960 krijgen ze nog zeventien procent van het inkomen toegeschoven, in 1990 moeten ze tevreden zijn met net iets meer dan tien procent.

Eind vorige eeuw bezitten de drie rijkste mensen ter wereld (samen) meer dan het gezamenlijke jaarinkomen van de drieënveertig armste landen.

In wel tachtig landen verdienen mensen nu minder dan tien jaar geleden, voor de inwoners van wel twintig landen is het zowat vijfentwintig jaar geleden dat ze het meest verdienden.

Het wereldinkomen, dat wat alle ruim zes miljard bewoners van de aarde samen verdienen, wordt geschat op een slordige dertigduizend miljard euro, gemiddeld circa vijfduizend euro per persoon per jaar. Zoveel kunnen we dus uitgeven aan goederen en diensten. Wanneer dat inkomen redelijk evenwichtig verspreid zou zijn, heeft elke wereldburger genoeg om van te leven. Zij zou degelijk kunnen eten en drinken en zich goede kledij kunnen veroorloven. Ook geld voor onderwijs, basisgezondheidszorg en minimale behuizing zou geen probleem mogen vormen. Zelfs aan andere uitgaven zou gedacht mogen worden.

We weten echter allemaal dat dit maar een droombeeld is, dat de rauwe dagelijkse realiteit voor enkele miljarden mensen er heel anders uitziet. Velen moeten leven met een lege maag, laat staan dat ze iets anders dan eten kunnen betalen. De oorzaak daarvan is de heel ongelijke inkomensverdeling tussen rijke landen en arme landen, en tussen rijken en armen binnen elke samenleving.

Vierenzeventigmaal armer

We denken allemaal de cijfers te kennen, maar ze blijven verbazingwekkend: de twintig procent armsten op deze wereld 'verdienen' in 1997 vierenzeventig keer minder dan de twintig procent rijksten. In 1990 was dat zestig keer minder, in 1960 'maar' dertig keer minder.

Minstens een miljard mensen hebben geen toegang tot drinkbaar water.

Ongeveer twee en een half miljard mensen hebben geen toegang tot sanitaire voorzieningen.

Eén miljard tweehonderd miljoen mensen verdienen minder dan een dollar per dag.

Twee miljard achthonderd miljoen mensen verdienen minder dan twee dollar per dag.

Die ongelijke inkomensverdeling maakt dat ontzettend veel mensen onder de armoedegrens moeten leven. Dat wil zeggen dat ze te weinig inkomen hebben, te weinig koopkracht om op een minimaal fatsoenlijke wijze te kunnen leven, voor hen geen drinkbaar water of sanitaire voorzieningen of medische zorgen. Ze slagen er amper in om te overleven, en soms zelfs dat niet: ze sterven aan ondervoeding, honger en armoeziekten.

Een armoedegrens trekken is altijd arbitrair. Naargelang het criterium – minder dan één dollar inkomen per dag, of minder dan twee dollar per dag, of minder verdienen dan de helft van het mediaan inkomen in een land – bevinden zich ruim één miljard tot bijna drie miljard mensen onder die grens en zijn dus arm.

Om menswaardig te leven hebben alle mensen minstens behoefte aan drinkbaar water, voldoende en voldoende gevarieerd eten, een dak boven het hoofd, sanitaire voorzieningen, kleding, onderwijs voor de kinderen en gezondheidszorg voor wanneer het nodig is. Wie één en ander kurkdroog op een rijtje zet, ontdekt dat minstens drie miljard mensen, dat is de helft van alle mensen op onze wereld, die behoeften niet of onvoldoende kunnen invullen. Daarvoor hebben ze ruim te weinig inkomen, zij zijn te arm.

Groeiende inkomensongelijkheid

Nog in 1820 is het gemiddeld inkomen in de rijkste landen (Groot-Brittannië, Nederland, Australië of België) niet meer dan het dubbele of hoogstens het drievoudige van het gemiddeld inkomen in de armste delen van de wereld. In 1870 is het verschil tussen de armste en de rijkste landen al opgelopen tot een op zeven, in 1913 tot een op elf. Aan het einde van die eeuw is men in de rijkste landen gemiddeld zowat zeventigmaal rijker dan in de armste landen.

In de jaren tachtig van vorige eeuw stijgt de inkomensongelijkheid in de meeste rijke landen.

De voorbije eeuwen is de inkomenskloof tussen rijk en arm geëxplodeerd. Voorlopig lijkt daar niet meteen een einde aan te komen. In het laatste kwart van de

twintigste eeuw is de kloof tussen de rijkste en de armste landen nog maar eens verdubbeld.

Die kloof is natuurlijk vooral uitgegraven omdat de rijken alsmaar rijker worden, maar dat is niet de volledige verklaring. De armste landen van vandaag zijn zelfs nog armer dan die van tweehonderd jaar geleden, dat wil de verrassende en droevige realiteit. In klare cijfers: een Brit verdiende in 1820 zesmaal meer dan de huidige Ethiopiër – die Ethiopiër verdient minder dan de helft van de voorouder twee eeuwen geleden. En, herinner u, dan is de drastische vermindering van haar natuurlijke kapitaal nog niet eens verrekend.

Ook binnen landen nemen de inkomensverschillen soms onvoorstelbaar grote afmetingen aan. Dat is zeker zo in veel ontwikkelingslanden. De twintig procent rijkste Hondurezen is veertig keer zo rijk als de twintig procent armste. In Bolivia en Paraguay loopt de verhouding rijk-arm op tot meer dan dertig, in Brazilië tot bijna vijftientig. In Guinea-Bissau, Zuid-Afrika, Niger en Zambia halen de rijken respectievelijk achtentwintig, drieëntwintig, eenentwintig en zeventien keer meer binnen.

In 1973 verdient een Amerikaanse bedrijfsleider vijftientig keer meer dan een arbeider. Vijftientig jaar later verdient hij tweehonderdmaal meer.

In de rijke landen zijn de verschillen tussen rijk en arm aanmerkelijk kleiner. De rijken verdienen er pakweg vier maal meer in Japan, Italië, België of Zweden, zowat vijf maal meer in Canada, Zuid-Korea, Spanje of Nederland, zes en een halve maal meer in Groot-Brittannië, zeven keer meer in Australië tot negen keer meer in de Verenigde Staten.

Maar heel opvallend is dat in de jaren tachtig van vorige eeuw de inkomensverschillen fors opgelopen zijn in de rijke landen, vooral dan in Groot-Brittannië, de VS en Zweden. Uitzonderingen zijn Duitsland en Italië.

Aan het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig stijgt de inkomensongelijkheid in Rusland en Oekraïne nog driemaal sneller dan in de grote Angelsaksische landen.

Rijkdom en begeerte

In 1986 denken Amerikanen een jaarinkomen van 50.000 dollar nodig te hebben om hun dromen waar te maken, in 1994 vinden ze al dat ze daarvoor meer dan 100.000 dollar nodig hebben.

Ongetwijfeld is de twintigste eeuw de meest materialistische tot nu toe geweest. Weinig kan dat beter illustreren dan de materiële wensen van gemiddeld de rijkste mensen door de voorbije eeuw heen, de inwoners van de Verenigde Staten.

In de jaren zeventig beschouwt nog maar een kwart van de Amerikanen airconditioning in huis als noodzakelijk, in de jaren negentig is al de helft die

mening toegedaan. En om goed te leven is nu ook een tweede huis nodig volgens bijna dubbel zoveel Amerikanen, en een zwembad volgens een derde meer.

Of hoe de Amerikaanse droom zo snel opgeblazen raakt dat die amper door de snelst groeiende economie kan worden bijgebeend.

Dromen is toegelaten, maar voor iedereen een rijkeluisleven in bijna paleisachtige villa's, zoals de meeste Amerikaanse televisiefuilletons in de jaren tachtig en negentig afschilderen, dat zal moeilijk gaan.

Daarmee belanden we bij dat onopgeloste vraagstuk: wat is genoeg voor de mens? Zelfs al kunnen de meeste mensen terecht aanspraak maken op meer inkomen om aan het elementaire voedsel, water, kleding enzovoorts te raken, ook zij ontsnappen maar moeilijk aan dat probleem dat zich voor vrijwel iedereen stelt. De materiële verlangens van de meeste mensen zijn groter dan wat de economieën kunnen presteren. En wanneer een economie eenmaal goed draait en meer rijkdom produceert, lijken de materiële verlangens nog sneller te groeien – mensen willen altijd meer.

Rijkdom en politieke macht

Hier moet iets heel essentieel aan toegevoegd worden, namelijk dat grote inkomensongelijkheid en armoede wel wat met economie te maken hebben, maar vooral politieke verschijnselen zijn. Een ongelijke inkomensverdeling gaat dikwijls samen met een sterke machtsongelijkheid, met te weinig zeggenschap door de meeste mensen. Het is zelden toevallig dat armoede en inkomensongelijkheid samen voorkomen met dictatuur of een gebrek aan democratie. Omgekeerd is het opvallend dat extreme armoede, die leidt tot hongersnood, zich niet voordoet in een echte democratie.

Of een gebrek aan zeggenschap en politieke macht leidt tot inkomensongelijkheid of inkomensongelijkheid de macht inperkt van de armen, zijn interessante vragen maar niet éénduidig te beantwoorden. In de werkelijkheid hebben beide evoluties zich voorgedaan en vaak is het een wisselwerking geweest tussen beide evoluties, waarbij groeiende inkomensongelijkheid en groeiende machtsongelijkheid elkaar versterkten.

7 Kan ieder mens leven? Inkomen en werk voor iedereen

Mensen snuffelen op vuilnisbelten hun kostje bij elkaar in Manilla en andere steden... Mensen creperen van de honger naast rijke onbewerkte landbouwgronden, de landeigenaren verbieden hen die grond te bewerken en laten soms op hen schieten... Opgejaagde nomaden eindigen zonder vee in troosteloze vluchtelingenkampen... Kinderen verrichten twaalf uur per dag levensgevaarlijke arbeid, voor een habbekrats... Kan het anders?

Probeer u even voor te stellen dat uw jaarinkomen vierhonderd euro bedraagt of zelfs nog iets minder... Wel, zo iemand heeft echt andere prioriteiten dan de aankoop van een auto, televisie of computer.

De cruciale vraag is nu: wat moeten we doen om iedereen een inkomen te bezorgen, om iedereen te verzekeren van de broodnodige middelen van bestaan?

Maar voor we daar aan toe zijn, moeten we goed weten met welk probleem we juist te maken hebben. Tot nu toe maakten we kennis met de kenmerken ervan. Zo raakt water schaars en lucht vervuild, de natuurlijke rijkdommen zijn aangetast en soms zelfs vernietigd, zodat we moeilijker aan voldoende eten komen, bodemrijkdommen worden verspild en opgebrand, een minderheid consumeert rijkelijk, de meesten leven moeilijk of armzalig of komen om.

We hebben al gezien dat dit niet zo hoeft te zijn, dat het anders kan, maar toch gebeurt dat niet – of toch veel te weinig én te traag. Wie wijs tracht te worden uit zoveel ongerijmdheid of zelfs dwaasheid, stoot zich onvermijdelijk aan het vraagstuk van de ontwikkeling.

Het ontwikkelingsvraagstuk

In elk geval zijn we daarmee aanbeland bij de zwaarste uitdaging voor de mens, het zogenaamde ontwikkelingsvraagstuk: hoe gebruiken we de natuurlijke productiemiddelen en de bodemrijkdommen van onze aarde het best samen met techniek en wetenschap om zo goed mogelijk de reële behoeften van alle mensen en van de generaties na ons te bevredigen? Tot zover het vraagstuk. Merk wel op dat ontwikkeling allerminst verengd kan worden tot alleen maar economische groei.

Dikwijls spreekt men ook over het ontwikkelingsprobleem. En terecht, want al vijfhonderd jaar houdt de dominante ontwikkeling essentieel in dat het rijke Noorden – of het Westen – zijn technische en technologische kennis botviert in een opdringerige productiewijze en een economisch systeem waarmee het én de aarde én de zogenaamde derde wereld uitbuit.

Dit westerse economische model vecht een ongelooflijk snelle uitputtingsslag uit met de vele niet of amper hernieuwbare rijkdommen van de aarde; nog sneller dreigt dit model de opwarming van de atmosfeer voor elkaar te krijgen, een indrukwekkende maar vooral benauwende prestatie.

En arme landen worden uitgebuit omdat deze productiewijze hun recht op ontwikkeling niet respecteert en hen tot afhankelijke leveranciers van goedkope arbeid en grondstoffen reduceert.

Al in de nadagen van het kolonialisme werden de arme landen gedoopt met de afschuwelijke verzamelnaam ‘derde wereld’, waarmee talloze verschillende mensen, volkeren, culturen en vormen van levensvoorziening zomaar op één hoop werden gegooid. We zullen het jammer genoeg met die benaming moeten stellen. Er is ook wel een verantwoorde reden om de grof veralgemenende begrippen derde wereld of het Zuiden te gebruiken. Er is namelijk een punt van gemeenschappelijkheid dat deze zo verscheiden wereld vertoont, of beter,

opgedrongen heeft gekregen. Toen het Westen zich ontwikkelde en zich militair en economisch de sterkste wist, heeft het op nietsontziende wijze zowat de hele wereld in die ‘ontwikkeling’ betrokken. Die wereld bood uitzonderlijk succesvol weerstand – Japan –, ging vaker ten onder – Inca’s, Azteken – en moest meestal de aftocht blazen op militair, politiek, economisch en soms zelfs cultureel en religieus vlak. De onderontwikkeling was in gang gezet, de Noord-Zuiddeling werd een nieuw en vrij duurzaam gegeven. Ironischerwijze is de kloof tussen Noord en Zuid het sterkst gegroeid toen het kolonialisme naar de geschiedenisboeken was verwezen.

Reële economische prestaties verdienen erkenning

Toch moet men de reële prestaties van het westerse economische model erkennen. De creatie van welvaart is sterk toegenomen. In de rijke, vooral industriële landen is de productie van goederen en diensten in enkele eeuwen torenhoog gestegen. Het dominante economische model slaagt er ook in om technologische en wetenschappelijke vindingen voortdurend in verbeterde en in nieuwe producten om te zetten, het éne al nuttiger dan het andere. Vrije concurrentie op een vrije markt leidt dikwijls tot betere en goedkopere producten. Wanneer die vrije markteconomie sociaal gecorrigeerd raakt, zijn de inkomensverschillen relatief kleiner en komt de welvaart bij velen terecht.

Het resultaat mag gezien. Ruim een miljard mensen zijn veel rijker dan vroeger, de meeste mensen leven langer, ziekten zijn veel minder een plaag, scholing en kennis zijn wijdverbreid en toegankelijker, democratie en mensenrechten krijgen veel meer kansen.

Het kernprobleem blijft dat slechts een minderheid volop profiteert van dit economische model én dat het zijn leefbaarheid op termijn allerminst heeft bewezen.

Natuurlijke groei

Voor wie zich thuis voelt in wat gewoonlijk de informatiesamenleving wordt genoemd – die steunt op de zogenaamde derde industriële revolutie – zal het wellicht vreemd klinken. Maar de meeste mensen, en zeker de armen, leven niet echt in die informatiesamenleving, hoogstens ondergaan ze de gevolgen in de verre uithoeken ervan. De meesten lopen niet rond met een zaktelefoon, hebben geen computer, geen telefoon, vaak zelfs geen elektriciteit, of zelfs geen waterkraantje. Hun thuis is vooral een agrarische samenleving, een omgeving waarin de natuurlijke processen van de landbouw voor hun overleven zorgen, en veel minder de industriële processen.

Tot op vandaag, en ondanks eeuwen van onafgebroken expansie van de westerse productiewijze over de hele wereld, halen massa’s mensen nog altijd hun bestaan uit de hen onmiddellijk omringende ecosystemen. Het is de biomassa uit velden, bossen, weiden en viswateren die hen voedsel en energie levert, de twee belangrijkste elementen voor reproductie van elke menselijke samenleving.

Deze mensen, dikwijls de meest rechtelozen van de wereld, hebben natuurlijk volop recht op groei. Alleen, welke groei? In de eerste plaats de aangroei van goede weiden, van nuttig bosareaal, van visrijke wateren en bovenal van vruchtbare landbouwgrond: het zijn de armen die letterlijk veld moeten terugwinnen op de erosie, de verzilting, de verwoestijning en het onproductieve grootgrondbezit die vooral de westerse ontwikkeling heeft gebracht. Zo'n natuurlijke groei-economie is van levensbelang.

Wie beheert de natuur?

In 1998 heeft de Filippijnse regering voor het eerst zeerechten toegekend aan een inheemse bevolkingsgroep, de Tagbanua. Niets te vroeg, want andere volkeren zagen hun woongebieden al ingepalmd en ecologisch om zeep geholpen. De Tagbanua hopen zich nu beter te kunnen verdedigen tegen onaangepast toerisme, tegen commerciële visvangst en tegen de vernietiging van de koraalriffen. Zelf vangen ze alleen vis om nog dezelfde dag op te eten.

Als het productiemiddel bij uitstek voor het grootste deel van de mensheid nog altijd de 'natuur' of de biomassa is, dan is het cruciaal dat de rechtstreeks betrokkenen de beslissingsmacht (weer) in hun bezit krijgen over de aanwending van dat productiemiddel. Het moet hun recht en hun verantwoordelijkheid zijn – zoals het vaak honderden en duizenden jaren is geweest – om hun ecosysteem te beredderen en te beheren zodat het, altijd opnieuw, opbrengsten kan genereren om hen een bestaan te garanderen. Zij hebben er alle belang bij hun ecosysteem zo te verzorgen dat de rijkdom die het voortbrengt alsmear kan toenemen, en vooral, steeds hernieuwbaar, onuitputtelijk. Of die middelen dan persoonlijk eigendom of gemeenschapseigendom zijn, doet verder weinig terzake.

Als je dit recht ontkracht en deze beslissingsmacht wegneemt van dit existentieel betrokken samenlevingsniveau, en in de plaats daarvan landbouwgronden, weiden, bossen, viswaters ongeremd commercialiseert of overdraagt aan de staat, dan dreigt het proces van 'onderontwikkeling' bijna onmiddellijk de kop op te steken: de natuurlijke productiemiddelen zullen doorgaans minder optimaal aangewend worden en vaak zelfs vernietigd worden.

Landverdeling

Geslaagde grondverdelingen speelden een grote rol in de krachtig rijzende welvaart in Taiwan of Zuid-Korea, en hebben bijgedragen tot een vrij evenwichtige spreiding van die welvaart. Dat grondeigendom goed verdeeld was, had tevoren ook in Engeland en de Verenigde Staten voor zo'n effect van gespreide inkomensgroei gezorgd.

Wie dit beseft, zal zich er minder over verwonderen dat grootgrondbezit in vele landen miljoenen van werk en inkomen berooft, en dat landhervorming een dringende opgave is om armoede efficiënt te bestrijden. Wanneer de grond herverdeeld raakt en in handen komt van landlozen en kleine boeren, beschikken zij

meteen over hun eigen middelen van bestaan. Zij kunnen dan in de eerste plaats zelf hun voedsel winnen. Of ze verkiezen vooral voor de markt te produceren en voorzien met de opbrengst daarvan in hun behoeften. Schatrijk zullen ze niet gauw worden, maar goed begeleide landverdelingen zijn zeker een sterke hefboom tegen armoede. Dat toont bijvoorbeeld de gestegen welvaart in enkele Oost-Aziatische landen tijdens de jongste decennia; telkens gingen daar succesvolle landhervormingen aan vooraf, en die samenhang berust niet op toeval.

De economie van het dagelijks ‘brood’

Een luttel procent van het wereldinkomen, dát is het inkomen van de 800 miljoen allerarmsten – en dat is vooral wat ze eten.

Wie dit leest heeft misschien moeite om het zich voor te stellen. Maar stel dat uw jaarinkomen vierhonderd euro bedraagt of zelfs nog iets minder... Wel, dan heeft u echt wel andere prioriteiten dan de aankoop van een auto, televisie of computer. Voor één derde van de wereldbevolking is datgene waar ze echt van wakker liggen hun dagelijks ‘brood’ (of rijst of bonen), hun voedselzekerheid. Voedsel is hun leven, hun overleven, voedsel is hun gezondheid, voedsel is hun werk. Alleen al voedsel is dus een direct op de mens gerichte economie, goed voor ruwweg driekwart van hun povere koopkracht.

Voor de rijken draait die oeroude, vooral natuurlijke voedsleconomie om een pover en verwaarloosbaar procent van de wereldeconomie. En inderdaad, dat is ook zo, voor wie niet voorbij de gortdroge cijfers uit de productietabellen kijkt.

Voor de armen is de in de ogen van de rijken ‘onooglijke’ economie van het dagelijks ‘brood’ echter het verschil tussen overleven en sterven.

Verstandige industrialisering

China en andere Aziatische landen zijn volop bezig het Westen te imiteren. Vele steden braken giftige walmen uit van de meest verscheiden kleuren. De verkeersdrukke is nu al amper te overzien en toch zou heel het continent straks wel twintig miljoen nieuwe auto's per jaar nodig hebben, zoveel als Europa en Noord-Amerika samen. Het is maar de vraag hoe verstandig zulke keuzes zijn.

Veronderstel even dat we alvast in Europa (of desnoods in Nederland, België en/of andere landen), beslissen dat elk nieuwgebouwd huis zonnepanelen op het dak moet hebben, evenzo bij elke grondige vernieuwbouw – net zoals ook riolering verplicht is. Dan creëren we direct een markt voor zonne-energie. Shell, BP, Siemens en Kyocera investeren meteen in grootschalige industriële productie, en we krijgen de beste zonnepanelen voor de laagste prijs. Zou dat geen verstandige industrialisering zijn? en een doorbraak naar een duurzame economie op basis van hernieuwbare energie? (zie ook hoofdstuk ‘Waar halen we onze (andere) energie? onder ‘Zijn er alternatieven?’)

De natuur levert de mens al duizenden jaren veel rijkdom op, steeds opnieuw. Even waar is het dat de industriële revoluties van de jongste eeuwen voor een explosie hebben gezorgd van geproduceerde goederen én diensten. Zij bezorgen de mens immens veel bijkomende rijkdom. Of juist, veel juist, zij bezorgen een vijfde van de huidige mensen bijzonder veel bijkomende consumptiemogelijkheden. Maar vier vijfde van de wereldbevolking blijft grotendeels in de kou staan. En de toekomstige generaties zullen verbaasd vaststellen hoe de bodemrijksdommen in een à twee eeuwen op massale wijze zijn opgesoupeerd en voor hen en hun nakomelingen voorgoed verloren zijn.

We zagen al het onvervangbare belang van een natuurlijke groei-economie. Maar die keuze betekent helemaal niet dat industriële ontwikkeling uitgesloten zou zijn. Integendeel, gemeenschappen, landen of regio's met een duurzame natuurlijke productiebasis voor voedsel, energie en grondstoffen scheppen zich daarmee een ideale uitvalsbasis voor de industrialisering die zij eventueel willen. Een natuurlijke productie kan perfect samensporen met industrialisering.

Hopelijk kiezen die samenlevingen dan, anders dan tot nu toe gebruikelijk is, veel meer of zelfs (bijna) volledig voor een duurzame industriële productiewijze. Een keuze voor zo'n verstandige industrialisering is vandaag en zeker morgen eigenlijk perfect mogelijk. Want de wereld beschikt over voldoende technisch en technologisch vernuft om milieu- en derdewereldvriendelijke producten en productiewijzen te ontwikkelen, dus zonder kostbare grondstoffenvoorraden nog verder uit te putten en met gebruik van hernieuwbare energie, zonder ecologische belasting, zonder de derde wereld uit te buiten. Zo'n duurzame economie hoeft niet on-denkbare, of on-mogelijk, of on-haalbaar te zijn.

De werkelijkheid toont jammer genoeg dat landen die zich industrialiseren allerm minst kiezen voor een duurzame economie. En de bestaande industrielanden maken weinig of geen werk van hun omschakeling naar zulke economie.

Dienstbare technologie

Toen de Verenigde Staten in het begin van de jaren zestig beslisten vóór het einde van het decennium een mens op de maan te krijgen, leek dat velen ondoenbaar. Geen tien jaar later was de klus geklaard.

De welvaart op de wereld sterk verhogen en het energieverbruik drastisch verminderen, dat is mogelijk.

Dan wordt het wel tijd om ook de gratuite beweringen van sommige ecologen onderuit te halen. Zij berekenen zeer statisch dat een eerlijke inkomensverdeling over de hele wereld onherroepelijk meebrengt dat het energieverbruik van de rijken eigenlijk moet dalen tot enkele luttele procenten van het huidige verbruik, en orakelen dat hun materiële welvaart zeker veel meer dan gehalveerd moet worden. Dat soort deterministische boodschappen zal de goeddoervoede en verwende burger echt niet overtuigen, vooral niet omdat het niet juist is of toch niet juist hoeft

te zijn. Want zulke ecologen knippen wel heel hard de ogen dicht voor wat wetenschap en technologie te bieden hebben.

Zonder in wetenschappelijk vooruitgangsoptimisme te vervallen moet het mogelijk zijn gelijkwaardige materiële welvaart te produceren op veel duurzamer wijze. Eén belangrijke voorwaarde is wel dat men ook gebruik wil maken van technologische mogelijkheden die zich nu al aandienen, en vooral dat men wetenschap en technologie in die richting stuwt, dat men uitdrukkelijk kiest voor een technologie in dienst van een duurzame economie. Daarvoor is wel dringend meer overheidssturing gewenst in plaats van minder.

De overheid beperkt zich het best tot die sturing, tot het vastleggen van de doeleinden en de klijlijnen van het economische spel. De uitvoering kan best in hoge mate steunen op het economische privé-initiatief. Kiezen voor zo'n samenwerking kan daarenboven zeer snel resultaten opleveren. Dat bewijst de beslissing van de Verenigde Staten om een mens op de maan te krijgen. De VS hebben hun race naar de maan gewonnen in samenwerking met het bedrijfsleven, maar er is wel een smak overheidsgeld tegenaan gegooid. En net die overheidskeuze maakte het verschil.

Een omgekeerd voorbeeld dichter bij huis: als de Belgische overheid tientallen jaren lang bijna alle geld voor energieonderzoek naar kernenergie laat gaan, hoeft vandaag niemand verbaasd te kijken dat de energiealternatieven niet meteen startklaar zijn en, als ze al wel bestaan, dat we er niet voor hebben gekozen.

Maar als de mens dertig jaar geleden erin kon slagen een mens op de maan te krijgen en terug, waarom zouden we er dan vandaag niet in slagen om een duurzame economie te maken die recht doet aan mens en natuur. Als we maar echt kiezen voor die globale aanpak, als we erin investeren en er werk van maken. Want de onbelemmerde globale markteconomie is tenslotte toch ook maar mensenwerk – maar wel mensenwerk dat ons opzadelt met een verschroeide aarde en rechteloze mensen, en dat voor het tijdelijke en fragiele comfort van een minderheid van de huidige wereldbevolking. Voor zo'n globale aanpak vol economische misgroei moeten we allemaal bedanken, in ons eigen belang, dat van onze medeburgers en van onze nakomelingen.

De mensheid moet met andere woorden leren technologie aan te wenden in het belang van alle zes miljard mensen en hun nakomelingen, en niet slechts voor een minderheid ervan.

Echte handel

Salim is Afrikaner en wordt door de staat verplicht om katoen te telen voor de export. Liever zou hij de grond bewerken voor zichzelf en voor verkoop in de stad wat verderop.

Chun uit Ulsan werkt voor de Zuid-Koreaanse autofabrikant Hyundai en wil maar al te graag dat er meer wagens in het buitenland verkocht raken.

In beide gevallen wordt over handel gesproken.

En wat met eventuele economische surplussen? Want dikwijls kunnen mensen meer produceren dan wat ze zelf nodig hebben, of zullen ze zin hebben om eigen productie te ruilen voor andere producten die ze zelf niet kunnen of niet willen produceren. Ruilhandel en de nu meer verspreide geldverhandeling van een stuk(je) productie zijn heel oud en wijdverbreid. Als dat een vrije keuze is, levert het amper problemen op. Evenmin is dat zo als een gemeenschap verder gaat en bewust de beslissing neemt om een deeltje van de productie te exporteren, en zo in te stappen in de regionale of zelfs internationale economie.

Al bij al zijn er weinig of geen redenen om tegen handel te zijn, integendeel. Maar laten we dan handel noemen wat echt handel is: een vrije transactie van goederen en diensten met voordeel voor iedereen die een essentiële rol speelt in die transacties. Wanneer transacties daar niet aan voldoen, spreken we beter van uitbuiting en niet langer van handel.

Een onontbeerlijke voorwaarde voor handel is dus dat daaruit altijd een reëel voordeel vloeit, dat men er niet armer op wordt. Dit is allesbehalve evident, want vele zogenaamde handelsrelaties tussen Noord en Zuid op deze wereld leveren geen enkel voordeel op voor de producenten van vele ‘verhandelde’ goederen. Talloze landbouwers overal ter wereld zien helemaal niets van de meerwaarde van de door hen geleverde exportgewassen. Vele miljoenen boeren zijn met hun exportproducten zodanig vastgekluiserd aan de wereldeconomie dat zij er zelfs armer op worden. Zij krijgen er zo weinig voor dat ze beter af zouden zijn als ze zich konden toeleggen op het verbouwen van voedsel voor zichzelf en voor de lokale markt. Hun ‘handelsinkomen’ of hun ‘koopkracht’, omgezet in voedingswaarde, valt lager uit dan wanneer zij zelf rechtstreeks voor zichzelf voedingsgewassen hadden kunnen verbouwen op diezelfde grond, dan wanneer zij dus zelf de macht zouden hebben te beslissen over de aanwending van dat productiemiddel.

Het belang van regionale en lokale markten

Landbouw is er natuurlijk om voor ons eten te zorgen, maar landbouw betekent nog veel meer. Hij is ook het inkomen van de boerin en maakt het platteland mee leefbaar. Hij doet er best aan de aarde in ere te houden en de natuur te respecteren. Hij kan die natuur beheren en voor een groen platteland zorgen. En hij kan de drager en behoeder zijn van een plattelandscultuur die we best naar waarde weten te schatten.

Wie naar Senegal reist, kan vaststellen hoe de Senegalezen massaal ‘Frans stokbrood’ – pain français – eten, zeker in de stad, zelfs al moet al dat graan worden ingevoerd want tarwe kan daar niet groeien, zelfs al is het niet zo voedzaam, zelfs al is het een duur luxe product.

Daar hebben we een fameus pijnpunt. Het is niet modieus om te zeggen, maar deze wereld zou veel beter varen met enkele handelsbeperkingen, op bepaalde welomschreven terreinen weliswaar. Eén zo’n terrein is heel zeker de voedselproductie. Niemand kan argumenteren waarom het bijvoorbeeld beter zou

zijn dat West-Afrikanen massaal Frans stokbrood eten. Het is gewoon onzin dat ettelijke Afrikaanse metropolen gevoed worden van op duizenden kilometers afstand. Veel pleit ervoor dat de omliggende regio's de caloriebehoeften van die mensenmassa's voor hun rekening nemen, zoals duurzame samenlevingen waar ook ter wereld ons dat vroeger altijd hebben voorgedaan. Een samenleving die daar tegen zondigt en haar eigen voedselproductie 'delokaliseert', kan daarvoor wel eens zwaar betalen, soms met haar eigen ondergang.

Mensengemeenschappen overall ter wereld zouden het recht moeten hebben de productie van bijvoorbeeld voedsel zelf in handen te hebben én zelf te bepalen hoe ver ze zo'n sector afschermen van de wereldmarkt. Net dát is trouwens heel verdedigbaar aan het Europese landbouwbeleid, dat het onze Europese voedselbevoorrading veilig wil stellen en straks hopelijk ook dat het dat wil realiseren met een duurzame en leefbare landbouw; of in andere woorden, met een ecologisch en sociaal verantwoorde landbouw. Het is verantwoord dat Europese boeren daarvoor – net als Noord-Amerikaanse of Japanse overigens – bescherming genieten. Men zal terecht opmerken dat er een levendige handel bestaat in landbouwgewassen van en naar Europa. Dat klopt, maar evenzo moet er dan opgemerkt dat de totale Europese voedselbalans min of meer in evenwicht is.

Het Europese landbouwbeleid vormt, samen met dat van andere rijke landen, uiteraard wel een probleem wanneer het zijn uitwassen, zoals overproductie van sommige producten, afwentelt op de kap van de ontwikkelingslanden. Dat gebeurt bijvoorbeeld via het subsidiëren van de uitvoer, wat de lokale boeren meer dan eens uit de markt prijst.

Handelsbeperkingen of zelfs een handelsverbod kunnen ook te verantwoorden zijn voor sommige natuurlijke rijkdommen en voor wat tot onherstelbare aantasting van levensbelangrijke ecosystemen kan leiden, denk aan het wegslepen van waardevolle woudreuzen die het hele bos vernielen of aan het leeg vissen van de zee met verwoestende sleepnetten. Beperkingen kunnen verder gelden voor geneesmiddelen en misschien nog andere economische sectoren met een enorme impact op het dagelijkse wel en wee van de gewone mens.

Verzoen de economie met het sociale

Misschien klinkt dit voor sommigen wat sloganesk, zeker van iemand die overtuigd is van het grote nut van echte handel. De verantwoording van zo'n afscherming van regionale en lokale markten is, dat men een blinde markt en nietsontziend winstbejag niet kan toelaten de soms eeuwenoude valabele bestaansbasis van hele mensengemeenschappen zomaar onderuit te halen. Daarenboven zetten ze daar geen enkele zekerheid tegenover, allerm minst de zekerheid van een duurzaam groeiende economie waarvan de opbrengsten iedereen ten goede zullen komen.

Toegegeven, hier schuilt een probleem. Want hoe doe je aan afscherming op een ernstige wijze, zonder belangenvermenging en zonder uitdijende bureaucrativering die vooral kosten en inefficiëntie veroorzaakt? En hoe vermijd je dat enkele terechte handelsbeperkingen uitmonden in ongezond protectionisme in de rest van de economie? Protectionisme heeft de voorbije eeuw meer dan eens voor maatschappelijke catastrofes gezorgd. Samenlevingen beredderen in het belang van

iedereen, het is niet simpel. En hier luidt de moeilijke opdracht: verzoen efficiëntie en rechtvaardigheid, verzoen de economie met het sociale.

Eén lichtpuntje, die afscherming hoeft alvast niet zo draconisch te zijn, want de vaak opgehemelde globale economie is gebaseerd op een luchtbel, op het waanidee dat fossiele energie onbegrensd voorradig zou zijn. Die economie is als een plattelandsfamilie die haar hele voedselvoorraad voor een volledig jaar op één dag zou opeten, wat in geen geval een verstandige en evenmin een economische beslissing is, zelfs niet in een vrije economie.

Als we de fossiele energie alvast aan echte prijzen zouden rekenen, mét inbegrip van de ecologische kost én de eindigheid van die energie – zo'n berekening moet toch niet zo moeilijk zijn voor globale economen –, dan zal die globale economie al een flink toontje lager zingen en is er al veel minder afscherming nodig.

Ook in een duurzame wereldeconomie zal natuurlijk plaats blijven voor uitwisseling van producten, voor wereldhandel. Alleen zal die handel niet in tegenspraak mogen zijn met die duurzaamheid. Zo zullen bijvoorbeeld duurzame biomassa's of natuurproducten wellicht anders geprijsd zijn, onder meer op basis van hun hernieuwbaarheid en niet op basis van een roofbouwpreis zoals nu maar al te vaak. Of nog, de achterliggende werkelijke energiekost van industriële handelsproducten zal zeker verrekend zijn in de prijs.

Duurzame economie

Het begrip duurzame economie duikt in de jaren negentig zowat overal op, te pas en onpas. Toch kan het belang van een duurzame economie onmogelijk overschat worden. In de vorige hoofdstukjes maakten we al vrij uitgebreid kennis met de ingrediënten van een dergelijke economie: de natuurlijke productiecapaciteit van velden, weiden, bossen en wateren moeten we bewaren en liefst opnieuw verhogen – afgelopen met het leegvissen van de oceanen –, bodemrijdommen mogen we niet langer uitputten – we moeten deze materialen hergebruiken –, onze economie zal moeten draaien op hernieuwbare energie – fossiele brandstoffen zomaar verbranden is niet gepermitteerd –, wetenschap en technologie dragen volop bij aan milieuvriendelijke producten en productiewijzen – we herontdekken de zeppelin en ontwikkelen volop de mogelijkheden van zonne-energie.

Kortom, we hebben zicht gekregen op een ontwikkeling die onze gerechtvaardigde materiële behoeften, van alle zes miljard wereldburgers, kan invullen zonder dat we het vermogen van de komende generaties aantasten om aan hun behoeften te voldoen. En dat is meteen de perfecte definitie van wat een duurzame economie moet zijn. Als we maar blijven beseffen dat we daar nog pijnlijk veraf van zijn.

We zullen opnieuw een duurzame economie moeten ontwikkelen want dat zijn we de jongste eeuwen grotendeels verleerd.

Arbeid

In het zweet huns aanschijns zullen zij hun brood verdienen.

De uitgangsvraag van dit hoofdstuk was: hoe kunnen we iedereen een inkomen bezorgen? U kon het al voelen aankomen, maar het is nog niet uitdrukkelijk gezegd: wie kan werken, beschikt meteen over een inkomen. Waarmee niet is gezegd dat het ook groot genoeg zou zijn om van te leven. Daarover straks meer.

Het belang van arbeid om te kunnen leven, kan bijna onmogelijk overschat worden. Eén misverstand kan wel beter meteen worden weggeruimd. Arbeid is niet hetzelfde als werk hebben, in de zin van als werknemer een arbeidscontract hebben met een werkgever. Onnoemelijk veel mensen verrichten geen loonarbeid, maar werken rechtstreeks voor zichzelf en hun familie, en ze gebruiken daarvoor hun eigen productiemiddelen. Heel concreet, meestal bewerken ze hun velden, hoeden ze hun eigen kuddes, gaan ze op visvangst met eigen vaartuigen en netten. Talloze anderen verrichten, doorgaans thuis, allerlei vormen van artisanale arbeid, bijvoorbeeld het produceren van allerlei metalen gebruiksvoorwerpen. En talrijk zijn ook diegenen die een handeltje opzetten met de meest verscheiden koopwaar of hun diensten aanbieden, zoals het knippen van haar.

Velen die onvoldoende of geen eigen productiemiddelen hebben, trachten zich te redden door bijvoorbeeld een veld of een boot te huren. Voordelig is dat doorgaans niet, want eigenaars durven nogal eens woekerrentes te vragen. Ook zij werken in elk geval als zelfstandige, op eigen risico.

Intussen is duidelijk dat men met arbeid de kost kan verdienen in heel wat sectoren. Op wereldschaal werken grote mensenmassa's als landbouwers, als veetelers en vissers. Zij beheren de natuurlijke productie en leven daarvan. Wie bijvoorbeeld over genoeg vruchtbare grond beschikt, hoeft zich niet te veel zorgen te maken. Daarnaast halen vooral in ontwikkelingslanden vele miljoenen voldoende inkomen uit artisanale of ambachtelijke activiteiten. Er is eveneens veel lonend werk voorhanden in de industrie. En ook handel, diensten, vervoer en allerlei zogenaamd maatschappelijk werk bieden aantrekkelijke werkgelegenheid aan vele mensen, ofwel onder contract ofwel als zelfstandige.

Traditioneel wordt het soort werk dat mensen verrichten opgedeeld in drie economische sectoren. Er is de landbouw of de primaire sector, tot voor een paar eeuwen bijna de enige en zeker veruit de belangrijkste sector van economische bedrijvigheid. Met de industrialisering is er de spectaculaire opkomst van de secundaire sector van de industrie. En in de tweede helft van de twintigste eeuw overvleugelt de dienstensector of tertiaire sector de andere sectoren in een duizelingwekkend tempo.

Jammer genoeg verdient lang niet iedereen die werkt daarmee genoeg om te leven. Landloze en arme boeren, dagloners, vissers rond leeggeviste wateren, bewoners van gekapte of afgebrande wouden, zien zich allemaal grotendeels afgesneden van een rijke natuurlijke productie en verzeilen onvermijdelijk in armoede, zelfs al kunnen ze nog (een beetje) werken. Vele venters verdienen het zout in de pap niet.

Belangrijk is het onderscheid dat we moeten maken tussen officiële economische activiteiten en de niet-officiële. Vooral in ontwikkelingslanden bestaat er een aanzienlijk informeel circuit van allerlei economische bedrijvigheid, de

zogenaamde informele sector. Daar werken vaak ettelijke malen meer mensen dan in de erkende industrie. Ook in rijke landen, zeker in Italië en België, bestaat het fenomeen van de onofficiële economie. Dan praten we over het woekerende zwartwerk en de verdoken productie in bijvoorbeeld illegale kledingateliers, tuinbouw en fruitpluk, of de schoonmaaksector. In die informele sectoren van zowel de arme als de rijke landen liggen de lonen of wat daarvoor moet doorgaan bijna altijd veel lager. Wie daar moet werken is gelukkig als zij min of meer kan rondkomen, want meestal levert dat werk niet genoeg op om van te leven. En daar moet nog bij verrekend worden dat er van werkzekerheid zelden sprake is, evenmin als van sociale zekerheid. Voor pensioenen, ziekte, werkloosheid is niets geregeld, om van vakantiegeld of kinderbijslag maar te zwijgen.

Het fenomeen dat iemand wel werk heeft maar te weinig verdient om fatsoenlijk te leven, beperkt zich echter niet tot die informele arbeidssectoren. Vooral in de Verenigde Staten is de jongste jaren het aantal onderbetaalde banen fors gegroeid. Bijna iedereen kan er aan werk geraken, maar met die lage salarissen blijft men ruim onder het levensminimum hangen. En het gaat hier om miljoenen jobs.

Arbeid blijft al bij al hét middel bij uitstek om een inkomen te verwerven. Voorwaarde is wel dat het inkomen dat men uit die arbeid put hoog genoeg ligt om behoorlijk te leven. Dat is meteen een belangrijke uitdaging. Een groot deel van de oplossing is ervoor te zorgen dat de natuurlijke productiefactoren, vooral landbouwgrond, gerespecteerd worden én dat ze goed gespreid raken of gespreid blijven onder de bevolking. Voor wie loonarbeid verricht is een deel van de oplossing zeker te vinden in minimumlonen, die weliswaar sterk kunnen verschillen van regio tot regio, verder in het verbod op slavenarbeid en deels ook in het wegwerken van kinderarbeid.

Naast de lonen zijn ook de werkomstandigheden belangrijk. Om maar iets te zeggen, extreem lange arbeidsdagen, zeven dagen in de week, het komt meer voor dan u denkt maar kan echt niet meer door de beugel. Ieder mens verdient beter.

Om minimumlonen en behoorlijke werkomstandigheden in de gaten te houden en uitbuiting te bestrijden, is vrijheid van vereniging geen vervelende luxe maar bittere noodzaak. Zowel vakbonden van arbeiders en bedienden als bonden, verenigingen en coöperaties van boeren, landarbeiders en handelaars hebben bewezen uitstekende instrumenten te zijn om ervoor te zorgen dat arbeid ook vertaald wordt en blijft in een gepast en welverdiend inkomen.

Arbeid is om nog andere redenen belangrijk. Wie werkt moet haar capaciteiten aanspreken en mensen hebben daar nood aan, net als aan het sociaal contact dat met werken samengaat en aan de waardering die ze voor hun werk kunnen krijgen. En natuurlijk willen mensen graag zinnig werk verrichten. Fundamenteel is heel zeker ook dat het afpakken van werk of uitsluiten van werk de psychische gezondheid ondermijnt en beschadigt.

Om al die redenen is het van levensbelang dat de wereld voldoende werkgelegenheid te bieden heeft aan haar bewoners. Dat is niet eenvoudig. In ontwikkelingslanden zorgt de felle bevolkingsgroei voor een vraag naar werk die amper bij te houden is. Er dreigt landtekort, arbeidsoverschotten drukken op de lonen, zeker wanneer ook kinderen zich op de arbeidsmarkt verdringen. Technologische veranderingen geven sterke impulsen aan de productie – en daar

kunnen we meestal best gelukkig om zijn – maar ze vernietigen natuurlijk veel arbeid. Vooral in rijke landen brengt dure arbeid met zich mee dat arbeid vervangen wordt door de goedkope of goedkopere productiefactoren kapitaal en energie, die nu artificieel buitensporig laag geprijsd is.

Het besef groeit in de rijke Europese landen dat de diensten die de mens zelf kan leveren niet nodeloos duur gemaakt mogen worden. Het is met andere woorden dringend nodig arbeid te herwaarderen en niet langer uit de markt te prijzen ten voordele van kapitaalsinvesteringen en energie. Dat wil niet zeggen dat de lonen naar omlaag moeten, wel dat de loonkosten moeten dalen. Nu zijn die te hoog omdat ook de lasten van de sociale zekerheid wegen op de arbeid en de overheden veel van haar inkomen haalt door de lonen af te romen. De brutoloonlast bedraagt twee keer en zelfs meer het nettoloon. Zo belanden we in een vicieuze cirkel: hoge loonkosten doden werkgelegenheid, minder werk dwingt tot nog hogere sociale zekerheidslasten op de lonen en maakt arbeid nog duurder. De meest evidente weg om hieruit te raken is de sociale zekerheid te financieren met belastingen op verbruik, uit de btw dus, en niet langer met belastingen op arbeid.

Hoe belangrijk arbeid ook is, toch zijn er nog andere manieren om van een inkomen te genieten. Zo bestaan er allerlei uitkeringen. In veel landen, maar vooral in rijkere landen, genieten ouderen van een pensioen en ontvangen werklozen, zieken en invaliden uitkeringen of vervangingsinkomens. Meer dan eens zijn er ook minimale financiële of andere voorzieningen voor wie helemaal uit de boot valt, d.i. geen werk heeft en geen recht op een uitkering.

Wie zich eigenaar weet van één of andere vorm van kapitaal, grond, huizen, aandelen, octrooien, geld, of nog andere, kan daar inkomsten uit halen. Die inkomsten variëren heel sterk. Zulke renteniers kunnen soms amper de financiële eindjes aan elkaar knopen, anderen zwelgen in de rijkdom die deze renten hen schenken. Een kapitaal bezitten en van de rente leven is dikwijls maar mogelijk omdat men dat kapitaal heeft geërfd. Die bron van rijkdom is dus niet gebouwd op eigen zweet, inspanningen, verdiensten of vindingen. In welke mate het erven van zulke rijkdom geoorloofd is, is een verdelingsvraagstuk dat in veel samenlevingen eigenlijk te weinig aandacht krijgt. Er wordt vaak omheen gefietst. Dat nabestaanden zich eigenaar kunnen weten van stukken land zo groot als een Belgische of Nederlandse provincie, van onschatbare bodemrijksdommen in de vormen van goud- en diamantmijnen of oliebronnen, van bedrijven met bijna-monopolieposities, van fortuinen groter dan het jaarinkomen van een arm land, alleen maar omdat een soms verre voorvader er de hand op wist te leggen en amper belast is door de fiscus, is in veel gevallen nochtans de directe oorzaak van veel armoede bij de talrijkere mensen die niet rijk geboren zijn. Elke samenleving met zin voor een evenwichtige inkomensverdeling moet zich dus buigen over de delicate erfeniskwestie.

Speciale aandacht vergt de inkomenssituatie van samenlevingen die leven op een rijke, soms ontzettend rijke ondergrond. Neem de golfstaten: nogal dun bevolkt maar schatrijk wegens de olie. Olie bezorgt die staten al enkele tientallen jaren enorme inkomsten. Daar profiteert de lokale bevolking in grote mate van mee, de talrijke gastarbeiders in veel mindere mate. Die rijkdom uit de ondergrond werpt specifieke vragen op. Eén daarvan is: wat als de inkomstenbron opdroogt? Vroeg of

laat is dat zeker zo en in het geval van de golfstaten verdwijnt dan zowat de enige bron van inkomen. Tijdig het wegvallen van dat inkomen voorbereiden is dus aangewezen.

Een andere vraag is: voor wie zijn de inkomsten uit de ondergrond? Alleen voor de bewoners van het land waar die rijkdom toevallig aanwezig is? Of ook voor anderen, zoals je in de Arabische wereld wel eens kunt horen argumenteren dat de broeders uit Arabische olie-arme landen toch ook moeten genieten van de Arabische olierijkdom. Veel nijpender is de dubbele vaststelling dat in veel landen met grote bodemrijkdommen de enorme opbrengsten terechtkomen bij heel weinig mensen én dat die inkomsten wel heel slecht gebruikt worden, zeg maar misbruikt. Bodemrijkdom wordt dan geen zegen maar een ware vloek. Trieste voorbeelden zijn er te over. De doorsnee Algerijn of Nigeriaan ziet weinig of niets van de olie-inkomsten, en daarenboven heeft de bijziende overheid in beide landen de cruciale landbouwsector schromelijk verwaarloosd en laten verkommeren. Kongo en ook Indonesië zijn eveneens landen waar de bodemrijkdommen allerminst tot een gezonde ontwikkeling hebben bijgedragen. In Kongo heerst sinds jaar en dag de privé-jacht op diamant, goud en andere delfstoffen; intussen zieltoogt de staatskas al tientallen jaren en is er amper nog iets te merken van een overheid en publieke voorzieningen. Als we de officiële cijfers over de Kongolese inkomens zouden mogen geloven, kunnen de meeste Kongolezen niet meer overleven en moeten ze gestorven zijn. De waarheid is dat ze zich weten te redden met hun uitgebreide informele sector en door opnieuw hun eigen voedsel te kweken in een overlevingseconomie. En de waarheid is helaas ook dat ze inderdaad sterven, het sterftcijfer stijgt.

Voldoende zinnige werkgelegenheid aanbieden is een topprioriteit voor de wereld.

Volledige werkgelegenheid

Het is nu meer dan duidelijk dat arbeid ontzettend belangrijk is, om tal van redenen. Dat zijn evenveel redenen om opnieuw die oude ambitie van volledige werkgelegenheid op te pakken en torenhoog op de maatschappelijke agenda te plaatsen. Enkele decennia geleden was dat een maatschappelijke topprioriteit. Ondanks veel politieke lippendienst is die doelstelling vandaag eigenlijk opgegeven, geheel ten onrechte.

Toch zijn er enkele voorwaarden. Arbeid scheppen kan niet ten koste van alles. Zo moet het resultaat van die arbeid minimaal nuttig zijn voor de samenleving, arbeid moet beantwoorden aan reële behoeften, aan een echte vraag. Mensen laten werken mag niet ontaarden in verspilling van kostbare productiemiddelen en energie.

Het is zonder meer zinloos om bijvoorbeeld dure gebouwen neer te zetten, ze in te richten voor kantoorwerk, ze te verwarmen, ze te onderhouden en er elke werkdag duizenden mensen, meestal alleen in hun wagen, naartoe te slepen, alleen maar om er economisch volledig overbodige bureaucratische activiteiten te laten ontplooiën.

Dat is een aanfluiting van de duurzame economie. Ook de inzet van arbeid moet afgemeten worden aan de maatstaf van een duurzame economie.

Als werk onnuttig of overbodig is, als werk alleen maar kosten veroorzaakt en geen meerwaarde creëert, als werk eigenlijk alleen maar blijft bestaan om mensen aan een inkomen te helpen en we dus met verdoken werkloosheid te maken hebben, dan is het raadzaam om daarvoor naar andere oplossingen uit te kijken.

Eén zinnige oplossing is om maatschappelijk nuttige arbeid te bevorderen. Zo is er wel wat op te noemen: vele verloederde stadskernen kunnen een opknapbeurt best gebruiken – zowel de woningen als de publieke plaatsen –, overgaan op hernieuwbare energie vergt ook meer arbeid, een doordachte kringloopeconomie evenzo, er wacht ook nog een berg maatschappelijk en verzorgingswerk. Er is zeker een grote maatschappelijke vraag naar goederen en vooral diensten buiten de zogenaamde reguliere economie, waar het winstprincipe niet vooropstaat. Dikwijls is er geen zogenaamd solvabele vraag naar en dus hebben overheden er alle belang bij om deze sociale economie ademruimte te geven.

Als we de wereld niet alsmaar onnodig ingewikkelder maken en leren het werk af te stemmen op de mens in plaats van omgekeerd, dan bieden we ook nieuwe kansen aan wie minder intelligent of laaggeschoold is. En vooral in ontwikkelingslanden kan een verstandige industrialisering voor miljoenen arbeidsplaatsen zorgen.

Maar zelfs met alle zeilen bij te zetten voor werkgelegenheid, zelfs met arbeidsverdeling, zelfs met een goedkopere prijszetting van arbeid door energie en verbruik meer te belasten en de sociale zekerheid niet op de arbeid te verhalen, zelfs met het waarderen en stimuleren van de sociale economie, zelfs dan kan het best dat we niet langer alle beschikbare arbeid nuttig kunnen inzetten. Dat valt zelfs te vrezen. Ook dat is een dwingende reden om bijkomende oplossingen te verkennen.

Basisinkomen

Voor iedereen een basisinkomen van minstens een kwart euro per dag.

Voor alle duidelijkheid, het moet onze ambitie blijven om wie wil werken daartoe alle kansen te bieden. Maar zetten we de zaken eens op een rijtje.

Arbeid die in behoorlijke omstandigheden fatsoenlijk wordt vergoed, blijft hét middel bij uitstek om de kost te verdienen. Goed verspreid grondbezit, samen met een duurzaam beheer van velden, weiden, bossen en wateren, kan in vele landen tallozen aan de nodige productiemiddelen, werk en inkomen helpen. Een verstandige industrialisering die gebruik maakt van een milieuvriendelijke technologie kan wonderen doen op het vlak van de werkgelegenheid en de inkomensgroei. Echte vrije handel, waarbij alle partijen hun voordeel doen, draagt daar bovenop nog bij tot de verspreide rijkdom.

Maar niemand moet zich voor de nabije toekomst te sterke begoochelingen maken.

Zelfs in het beste geval heeft niet iedereen die daar moet van leven, voldoende productiemiddelen om in het eigen onderhoud te voorzien. Integendeel, de kwaliteit van landbouwland, weiden, viswateren en bossen is in stijgende mate aangetast. En dikwijls zijn ze ingepikt of zelfs vernietigd.

Zelfs in het beste geval is er niet voor iedereen voldoende arbeid en zeker geen arbeid die voldoende wordt betaald.

Zelfs in het beste geval worden vele menselijke prestaties die bijdragen tot welvaart en welzijn niet vergoed.

Zelfs in het beste geval zullen er mensen uit de boot blijven vallen, blijft er een erg ongelijke inkomensverdeling en, vooral, hebben velen gewoon te weinig koopkracht om menswaardig te leven.

De jongste jaren wordt er al eens openlijk over gesproken, maar de maatschappelijke discussie over een basisinkomen is nog niet echt losgebarsten, en dat is jammer.

Daar komt dan het basisinkomen voor de dag, het geschikte alternatief voor de samenleving om elk van haar leden volwaardig te erkennen en alle ontplooiingsmogelijkheden te geven. Want wat is het basisinkomen? Het is een inkomen dat iedereen individueel krijgt, van de geboorte tot de dood. Dat basisinkomen ontvangt iedereen onvoorwaardelijk: het doet er allemaal niet toe of men rijk is of arm, werk heeft of niet, gezond is of ziek. Alleen het feit dat men bestaat, volstaat.

Als het basisinkomen voor volwassenen voldoende hoog is, vermijdt het dat mensen armoede lijden en ontslaat het de overheid van de druk om onnuttige en belastende jobs te behouden of te creëren.

De sleutelvraag is natuurlijk of een basisinkomen wel betaalbaar is. Er zijn berekeningen gemaakt die uitwijzen dat dit in westerse samenlevingen inderdaad haalbaar is. Dat is niet echt verwonderlijk, want alles samengeteld vertegenwoordigen werkloosheidsuitkeringen, ziekte- en invaliditeitsvergoedingen, pensioenen en brugpensioenen, vakantiegeld en kinderbijslag, uitkeringen van het levensminimum en vergoedingen voor loopbaanonderbreking, studiebeurzen en opleidingspremies enzovoort een duizelingwekkende geldmassa. Vermeerder die nog met de bureaucratische verwerkingskost die nu verloren gaat en dat hele pakket is dan grotendeels beschikbaar om eenvoudig verdeeld te worden over alle burgers, zonder onderscheid, eventueel alleen met variaties naar leeftijd.

Trouwens, eigenlijk moet men toegeven dat nu al vele uitkeringen in feite zo'n basisinkomen uitmaken. Toch ontmoet deze aanpak veel weerstand in onze samenleving, misschien vooral omdat het botst met de diepgewortelde arbeidsplicht, één van de allerlaatste taboes. Het is merkwaardig dat alhoewel van alle kanten voortdurend wordt gehamerd op de vele, snelle en onafwendbare veranderingen in onze samenleving, net deze potentieel nuttige verandering van arbeidsverplichting naar basisinkomen sterk afgewezen wordt.

Dat er misschien onvoldoende nuttig werk op de mensen ligt te wachten is één reden om aan een basisinkomen voor iedereen te denken, maar daarom niet de enige of zelfs niet de belangrijkste. Misschien kunnen nog andere voordelen overtuigen.

In een samenleving die duurzaam produceren hoog in het vaandel draagt, krijgt ook 'de economie van het genoeg' concrete inhoud en betekenis. Als iemand ervoor kiest om rond te komen met haar basisinkomen en de samenleving dus de kosten bespaart van haar inschakeling in het arbeidsproces, kan dat evengoed maatschappelijk gewaardeerd raken. Dat hoeft echt niet als luiheid veroordeeld te blijven.

Het basisinkomen is meteen ook een erkenning van niet of ondergewaardeerde bezigheden zoals huiselijk werk, kinderen opvoeden en andere gezinszorg, de kwaliteit van het eigen leven bevorderen of actief zijn in vrijwilligerswerk.

Is dat basisinkomen dat niet alleen weggelegd voor rijke samenlevingen? Is het een luxe die arme landen zich niet kunnen veroorloven? Op het eerste gezicht is dat zo, maar als we de wereld globaal bekijken en daarbij onze verbeelding én ons verstand gebruiken, komen we tot een tergend-realistisch voorstel: voor iedereen alvast een mondiaal basisinkomen van een kwart euro.

Wat moet dat kosten? We zijn met zes miljard mensen op deze wereld, dat is dus 547,5 miljard euro per jaar. Is dat veel? Niet echt, het wereldinkomen is ruim vijftigmaal groter. Met een belasting op het wereldproduct van amper twee procent kan elke wereldburger, in Noord en Zuid, dat basisinkomen krijgen.

Voor de meeste rijke wereldburgers in vooral Europa, Noord-Amerika en Japan is dat mondiale basisinkomen natuurlijk een peulenschil. Toch moeten ze het krijgen. Het herinnert hen eraan dat zij niet alleen op de wereld leven én dat velen met wel heel weinig moeten rondkomen. Voor de armere wereldburgers zou het basisinkomen een erkenning zijn van hun bestaan want iedereen, van baby tot grijsaard, heeft er recht op en moet het krijgen.

En, geloof het of niet, voor enkele miljarden mensen betekent die een kwart euro per dag een wereld van verschil. In de armste landen bedraagt het inkomen per hoofd gemiddeld zowat driekwart euro per dag, voor de armeren in die landen dus nog minder. Velen zouden hun inkomen op die manier liefst verdubbelen. De één miljard Indiërs kunnen gemiddeld rekenen op een euro en een kwart per dag, de ruim één miljard Chinezen op ruim twee euro. De doorsnee Indiër of Chinees ziet echter beduidend minder geld door de handen gaan. Voor hen is zo'n basisinkomen echt niet te versmaden en zeker geen aalmoes.

Natuurlijk zijn er bedenkingen en tegenwerpingen te formuleren. Mogelijk merkt iemand op dat een kwart euro te weinig is om uit de armoede weg te raken. Dat vergt wat toelichting.

Ten eerste moet zo'n basisinkomen opgeteld worden bij het (vaak karige) inkomen dat de mensen nu al hebben. Het basisinkomen is geen vervanging voor degelijk en fatsoenlijk betaald werk, en evenmin vervangt het de sociale zekerheid voor wie b.v. ziek of gehandicapt is; het staat daar naast.

Ten tweede zal de verhoogde koopkracht een enorme stimulans meebrengen voor de lokale economieën, wat voor meer werk en dus extra inkomen zal zorgen.

Meer nog, dit mondiale basisinkomen schept het vermogen om de armoede duurzaam te bestrijden: een evenwichtiger gespreide koopkracht zal meebrengen dat de immense basisbehoeften aan drinkbaar water, voedsel, huizen en onderwijs eindelijk bevredigd kunnen raken. Het basisinkomen is een hefboom voor een krachtige economische ontwikkeling die vooral inspeelt op de lokale noden.

Ten derde is er eigenlijk niets op tegen om zo nodig niet twee, maar vier of zelfs meer procent van het wereldinkomen te herverdelen.

Ten vierde moeten lokale overheden natuurlijk werk blijven maken van gezondheidsvoorziening, onderwijs, sociale zekerheid, landverdeling, watervoorziening, wegen, openbaar vervoer enz. Het is vanzelfsprekend niet onverschillig hoe goed of slecht landen worden bestuurd.

Ten vijfde blijft er internationale samenwerking nodig om bijvoorbeeld het broeikas-effect te bestrijden, om snel een duurzame economie uit te bouwen, om kinderarbeid te beteugelen en sociale regels te doen respecteren, om oorlog en geweld te keren en een veiliger wereld te maken, om speculatieve en ontwrichtende financiële stromen te controleren én om voor iedereen het basisinkomen te garanderen.

Het is in dit ruimere kader dat het wereldbasisinkomen moet worden gezien en dat het de kiem kan zijn voor een ontwikkelingsmodel dat én duurzaam is én de armoede echt de wereld uit helpt. Want welk ontwikkelingsmodel presteert beter dan dit basisinkomen waarover iedereen volledig vrij kan beschikken? Meer nog, die kwart euro per dag is een ambitie die even mobiliserend en wervend kan werken als eisen uit het verleden, zoals de achturendag, het algemeen stemrecht voor man én vrouw of de afschaffing van de slavernij.

De enige voorwaarde is dat dit basisinkomen ook werkelijk gegarandeerd moet zijn. Dit lijkt me een prima opdracht voor de Verenigde Naties. Wie wil argumenteren dat dit een onmogelijke opdracht is, moet beseffen dat deze ambitie wel ontzettend veel makkelijker te verwezenlijken is dan de onmogelijke opdracht waarmee men nu kampt, namelijk de wereld willen ontwikkelen met allerlei onvruchtbaar gebleken programma's.

Daarenboven zou de VN daarmee hét instrument van inkomensherverdeling worden op onze wereld, en zichzelf zo meteen voorgoed op de wereldkaart plaatsen als een overheidsdienst voor elke wereldburger. Meteen bewaken zij ook het eerste mensenrecht van iedereen, het recht op bestaan.

De inkomsten kan zij halen uit een mondiale belasting op internationale financiële verrichtingen, op het verbruik van fossiele brandstoffen en op andere activiteiten die de leefbaarheid van onze wereld ondermijnen en bijna uitsluitend rijke mensen treffen. Die fiscale bevoegdheid zou meteen ook aanzienlijk bijdragen tot de geloofwaardigheid van een echt mondiaal VN-bestuur. Vanzelfsprekend kan dit alles maar doorgang vinden als die Verenigde Naties ook een door en door democratische organisatie zijn.

Het mondiaal basisinkomen lijkt misschien een 'te simpele' oplossing. Maar ik ben ervan overtuigd dat het kan werken en, wat belangrijker is, ik zie geen fundamentele hinderpalen. We moeten het simpelweg verwezenlijken.

Zelfs als we het niet meteen wereldwijd kunnen invoeren - wat te verwachten valt natuurlijk, want we kiezen altijd te traag voor de beste oplossingen - kunnen

we alvast starten met het mondiaal basisinkomen op een meer beperkte schaal. Zo kunnen we bilaterale overeenkomsten overwegen tussen ontwikkelingsministeries en arme plattelandstreken die het basisinkomen waarborgen voor alle bewoners van die regio. Er is geen beletsel om hier werk van te maken. Dat bezwaar bestaat niet voor de verantwoordelijken voor internationale samenwerking in rijke en arme landen, in de Europese Unie, UNDP, Wereldbank of andere. Meer algemeen is dat bezwaar er evenmin voor al wie politieke verantwoordelijkheid draagt op lokaal, regionaal, nationaal of internationaal niveau.

Een basisinkomen van een kwart euro per dag voor iedere wereldburger is perfect realiseerbaar en maakt een wereld van verschil.

De afwezige overheid

Een goed verstaander heeft het al lang begrepen. Maar wereldwijd is het dogma al enkele decennia dat de staat moet terugtreden. Welnu, die is te ver teruggetreden en zeker verkeerd teruggetreden. Let wel, dit is geen pleidooi voor een staat die zelf allerlei goederen en diensten gaat produceren waarin de vrije markt veel beter voorziet of voor al te veel overheidsmonopolies in bijvoorbeeld de telecommunicatiesector.

Maar om waar te maken dat ieder mens kan leven zoals de titel van dit hoofdstuk luidt, kan de overheid niet afwezig blijven. Om werk te maken van zaken waar de wereld hard nood aan heeft, zoals we dat in de vorige bladzijden hebben ontdekt, is meer overheid nodig en niet minder. Wie anders kan de natuurlijke productiemiddelen bewaken voor wie ervan moet leven? Hoe raakt de grond anders verdeeld en toegewezen aan wie er zware nood aan heeft? Wie anders kan de voedsleconomie van de armsten in bescherming nemen? Hoe raken we anders ooit aan een duurzame economie? Hoe vermijden we anders dat industrialisering blijft gelijkstaan aan ecologische rampspoed? Wie anders kan de technologische ontwikkeling sturen ten dienste van een duurzame economie? Wie anders kan garanderen dat handel echte handel is en alle betrokkenen voordeel oplevert? En wie anders zou alle wereldburgers kunnen verzekeren van werk of van een minimaal basisinkomen? Om al die redenen zullen we in de eenentwintigste eeuw een actieve overheid hard nodig hebben.

Wie nu antwoordt dat de vrije markt daar wel voor zal instaan, is onverbeterlijk en wil niet overtuigd worden. Voor alle anderen wil ik benadrukken dat de vrije markt uitmuntende prestaties levert, ik zou die nooit willen missen, maar perfect is ze niet. Ook de vrije markt kan niet alles aan, er zijn goederen en diensten die daar niet en nooit aangeboden worden. Meer nog, om goed te functioneren heeft de vrije markt overduidelijk nood aan een goed werkende overheid, bijvoorbeeld om eigendom en investeringen te beschermen of om de ondernemingsvrijheid te waarborgen of om allerlei infrastructuur te verschaffen of om geschoolde werknemers te 'leveren', noem maar op... En niet vergeten natuurlijk: de lijst die we in de vorige paragraaf hebben opgesomd.

In de toekomst heeft de wereld nood aan actieve overheden, zij het niet om alles zelf te doen of iedereen te betuttelen. Nee, de nieuwe overheid moet optreden als de coach van de samenleving, die zorgt voor goede spelregels en ze ook doet naleven.

De afwezige politici

Ze zouden wel willen, maar ze kunnen niet, krijgen de burgers gewoonlijk te horen. En dus komen er geen ecotaksen om minder CO₂ te produceren, geen belastingen op kapitaaltransacties en niet veel meer op kapitaal, geen bevoordeling van biologische landbouw of van hernieuwbare energie... En dan natuurlijk ook weinig of geen landverdelingen, geen verbod op kernenergie, geen erkenning van echte handel, geen basisinkomen voor iedereen... en, zoals we verder nog zullen zien, ook geen permanente internationale politiemacht of een ernstig migratiebeleid.

Vanzelfsprekend kan een actieve overheid niet steunen op politici die zichzelf tot onmacht veroordelen. Al te makkelijk grijpen politici naar het zogenaamde ultieme argument van de globalisering van de economie. Zij moeten opnieuw een ander signaal geven, ze moeten aanwezig zijn. Dat is vooral nu niet makkelijk, omdat de macht van nationale staten verkrumelt en de politici in het algemeen veel te veel blijven zweren bij nationale staten alleen. Zo creëren ze politieke onmacht in plaats van politieke macht.

Wanneer bedrijven zich mondiaal organiseren, wanneer financiële stromen voortdurend de hele wereld rondgaan en wanneer ook grote ecologische problemen mondiaal zijn of zeker het niveau van afzonderlijke staten te boven gaan, wanneer we dus aan globalisering toe zijn, dan moeten ook politici zich daarvoor internationaal en mondiaal organiseren. Alleen zo kunnen de burgers hun vertrouwen geven aan mensen die geen onmacht prediken, maar de samenleving op een beter spoor zetten om betere levensomstandigheden voor de meeste mensen mogelijk te maken.

Politici moeten zwaar investeren in de uitbreiding van hun werkterrein buiten dat van de nationale staten. Zij moeten actief aanwezig zijn van de dorpspleinen en de stadswijken tot Europa en de Verenigde Naties.

8 Mag ieder mens leven?

Een mens leeft niet van brood alleen.

In het eerste deel van dit boek zijn we nagegaan of we de aarde kunnen bewaren, en ook de dieren en planten van die aarde en, niet te vergeten, of we onszelf kunnen behouden, de mensensoort. En is er dan zuivere lucht en water beschikbaar, en voedsel, energie, ruimte? We hebben dus het materiële onder de loep genomen. En eigenlijk hebben we vooral het antwoord gezocht op de vraag: kan de mens leven?

Daarna is er ruim aandacht besteed aan het economische aspect. Dat is niet zo verwonderlijk, omdat de economie eigenlijk fungeert als een enorme draaischijf tussen het materiële en de materiële productie, en de behoeften van de mens. Dat die draaischijf allesbehalve perfect werkt, is duidelijk geworden bij de enorme inkomensverschillen. Nogal wat mensen kennen grote luxe en weelde, tallozen leven echter in extreme armoede. Daarmee is duidelijk dat de vraag niet alleen is ‘kan de mens leven?’, maar evenzeer: ‘mag de mens leven?’

Economie als scharnier tussen materie en cultuur

De vraag ‘mag de mens leven?’ krijgt haar volle betekenis pas wanneer we ook die andere rol van de economie gaan verkennen. De economie is namelijk meer dan een materiële draaischijf, zij is ook de scharnier tussen het materiële en de immateriële verlangens van de mensen.

Dat laatste is wat de mens zo speciaal, zo uniek maakt, dat is wat haar menselijk maakt: de ambitie om het menselijke verkeer te regelen in wetten, gebruiken en moraal, de ambitie om te weten, om kunst te creëren, om te geloven, maar ook de ambitie om te overheersen en oorlog te voeren, om mensen uit te buiten of te misbruiken, kortom alles wat tot de menselijke cultuur behoort.

De betrachting van een beter leven

De mens is dus tot vrijwel alles in staat. De mens kan zich zowel wijden aan zaken die algemeen als positief worden ervaren, de uitbouw van de verzorgingsstaat bijvoorbeeld, als aan zaken die de meeste mensen negatief zullen vinden, denk maar aan racisme of slavernij. Sommigen zullen niet spreken van positief en negatief maar wel van goed en slecht, nog anderen zullen het hebben over goed en kwaad.

Wat ons hier vooral bekoort, is net de positieve of goede kant van de mens. Zij zoekt permanent naar een leven dat van een betere kwaliteit is.

De menselijke rechten en vrijheden

Dat verhaal van de mens op zoek naar een beter leven – of zij kan leven en of zij mag leven – is ook nog op een andere wijze te schrijven. Het wordt dan een verhaal van rechten en vrijheden. Heel bewust noemden we aan het einde van het vorige hoofdstuk het recht op bestaan het eerste mensenrecht.

Op 10 december 1948 schrijft de mens van dat verhaal de mooiste en meest unieke bladzijde. Die dag keurt de algemene vergadering van de Verenigde Naties de ‘Universele Verklaring van de Rechten van de Mens’ goed.

Die Verklaring telt slechts dertig artikelen, maar is een ontzettend rijke en veelzijdige tekst. Het bevat zowel de burgerlijke en politieke vrijheden (tot en met artikel 21), de sociale en economische rechten (artikels 22 tot en met 25), als de culturele rechten (artikels 26, 27 en 28). Ook het recht op ontwikkeling is er reeds in vervat (artikel 28). En zelfs dat rechten ook plichten meebrengen (artikel 29).

Tientallen verdragen en conventies hebben daarna die Universele Verklaring aangevuld. Naast het recht op ontwikkeling worden nog andere collectieve mensenrechten of solidariteitsrechten geformuleerd, zoals het recht op vrede, het recht op een ongeschonden leefmilieu en het recht van volken op zelfbeschikking.

U n i v e r s e l e V e r k l a r i n g v a n d e R e c h t e n v a n d e M e n s

Preambule

Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld;

Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan en dat de komst van een wereld, waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten, en vrij zullen zijn van vrees en gebrek, is verkondigd als het hoogste ideaal van iedere mens;

Overwegende, dat het van het grootste belang is, dat de rechten van de mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking;

Overwegende, dat het van het hoogste belang is om de ontwikkeling van vriendschappelijke betrekkingen tussen de naties te bevorderen;

Overwegende, dat de volkeren van de Verenigde Naties in het Handvest hun vertrouwen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en waarde van de mens en in de gelijke rechten van mannen en vrouwen opnieuw hebben bevestigd, en besloten hebben om sociale vooruitgang en een hogere levensstandaard in groter vrijheid te bevorderen;

Overwegende, dat de Staten, die Lid zijn van de Verenigde Naties, zich plechtig verbonden hebben om, in samenwerking met de Organisatie van de Verenigde Naties, overal de eerbied voor en de inachtneming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden te bevorderen;

Overwegende, dat het van het grootste belang is voor de volledige nakoming van deze verbintenis, dat een ieder begrip hebben voor deze rechten en vrijheden;

Op grond daarvan proclameert de Algemene Vergadering deze Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als het gemeenschappelijk door alle volkeren en naties te bereiken ideaal, opdat ieder individu en elk orgaan van de gemeenschap, met deze Verklaring voortdurend voor ogen, ernaar zal streven door onderwijs en opvoeding de eerbied voor deze rechten en vrijheden te bevorderen, en door vooruitstrevende maatregelen, op nationaal en internationaal terrein, deze rechten algemeen en daadwerkelijk te doen erkennen en toepassen, zowel onder de volkeren van Staten die Lid van de Verenigde Naties zijn zelf, als onder de volkeren van gebieden die onder hun jurisdictie staan:

Artikel 1

Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.

Artikel 2

Een ieder heeft aanspraak op alle rechten en vrijheden, in deze Verklaring opgesomd, zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status.

Verder zal geen onderscheid worden gemaakt naar de politieke, juridische of internationale status van het land of gebied, waartoe iemand behoort, onverschillig of het een onafhankelijk, trust-, of niet-zelfbesturend gebied betreft, dan wel of er een andere beperking van de soevereiniteit bestaat.

Artikel 3

Een ieder heeft recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon.

Artikel 4

Niemand zal in slavernij of horigheid gehouden worden. Slavernij en slavenhandel in iedere vorm zijn verboden.

Artikel 5

Niemand zal onderworpen worden aan folteringen, noch aan een wrede, onmenselijke of ontorende behandeling of bestraffing.

Artikel 6

Een ieder heeft, waar hij zich ook bevindt, het recht als persoon erkend te worden voor de wet.

Artikel 7

Allen zijn gelijk voor de wet en hebben zonder onderscheid aanspraak op gelijke bescherming door de wet. Allen hebben aanspraak op gelijke bescherming tegen iedere achterstelling in strijd met deze Verklaring, en tegen iedere ophitsing tot een dergelijke achterstelling.

Artikel 8

Een ieder heeft recht op daadwerkelijke rechtshulp van bevoegde nationale rechterlijke instanties tegen handelingen, welke in strijd zijn met de grondrechten hem toegekend bij Grondwet of wet.

Artikel 9

Niemand zal onderworpen worden aan willekeurige arrestatie, detentie of verbanning.

Artikel 10

Een ieder heeft, in volle gelijkheid, recht op een eerlijke en openbare behandeling van zijn zaak, door een onafhankelijke en onpartijdige rechterlijke instantie bij het vaststellen van zijn rechten en verplichtingen, en bij het bepalen van de gegrondheid van een tegen hem ingestelde strafvervolging.

Artikel 11

Een ieder, die wegens een strafbaar feit wordt vervolgd, heeft er recht op voor onschuldig gehouden te worden, totdat zijn schuld krachtens de wet bewezen wordt in een openbare rechtszitting, waarbij hem alle waarborgen, nodig voor zijn verdediging, zijn toegekend.

Niemand zal voor schuldig gehouden worden aan enig strafrechtelijk vergrijp op grond van enige handeling of enig verzuim, welke naar nationaal of internationaal recht geen strafrechtelijk vergrijp betekenden op het tijdstip, waarop de handeling of het verzuim begaan werd. Evenmin zal een zwaardere straf worden opgelegd dan die, welke ten tijde van het begaan van het strafbare feit van toepassing was.

Artikel 12

Niemand zal onderworpen worden aan willekeurige inmenging in zijn persoonlijke aangelegenheden, in zijn gezin, zijn tehuis of zijn briefwisseling, noch aan enige aantasting van zijn eer of goede naam. Tegen een dergelijke inmenging of aantasting heeft een ieder recht op bescherming door de wet.

Artikel 13

Een ieder heeft het recht zich vrijelijk te verplaatsen en te vertoeven binnen de grenzen van elke Staat.

Een ieder heeft het recht welk land ook, met inbegrip van het zijne, te verlaten en naar zijn land terug te keren.

Artikel 14

Een ieder heeft het recht om in andere landen asiel te zoeken en te genieten tegen vervolging. Op dit recht kan geen beroep gedaan worden ingeval van strafvervolgingen wegens misdrijven van niet-politieke aard of handelingen in strijd met de doeleinden en beginselen van de Verenigde Naties.

Artikel 15

Een ieder heeft recht op een nationaliteit. Aan niemand mag willekeurig zijn nationaliteit worden ontnomen, noch het recht worden ontzegd om van nationaliteit te veranderen.

Artikel 16

Zonder enige beperking op grond van ras, nationaliteit of godsdienst, hebben mannen en vrouwen van huwbare leeftijd het recht om te huwen en een gezin te stichten. Zij hebben gelijke rechten wat het huwelijk betreft, tijdens het huwelijk en bij de ontbinding ervan.

Een huwelijk kan slechts worden gesloten met de vrije en volledige toestemming van de aanstaande echtgenoten.

Het gezin is de natuurlijke en fundamentele groepseenheid van de maatschappij en heeft recht op bescherming door de maatschappij en de Staat.

Artikel 17

Een ieder heeft recht op eigendom, hetzij alleen, hetzij tezamen met anderen. Niemand mag willekeurig van zijn eigendom worden beroofd.

Artikel 18

Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.

Artikel 19

Een ieder heeft recht op vrijheid van mening en meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid om zonder inmenging een mening te koesteren en om door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te sporen, te ontvangen en door te geven.

Artikel 20

Een ieder heeft recht op vrijheid van vreedzame vereniging en vergadering. Niemand mag worden gedwongen om tot een vereniging te behoren.

Artikel 21

Een ieder heeft het recht om deel te nemen aan het bestuur van zijn land, rechtstreeks of door middel van vrij gekozen vertegenwoordigers.

Een ieder heeft het recht om op voet van gelijkheid te worden toegelaten tot de overheidsdiensten van zijn land.

De wil van het volk zal de grondslag zijn van het gezag van de regering; deze wil zal tot uiting komen in periodieke en eerlijke verkiezingen, die gehouden zullen worden krachtens algemeen en gelijkwaardig kiesrecht en bij geheime stemmingen of volgens een procedure, die evenzeer de vrijheid van de stemmen verzekert.

Artikel 22

Een ieder heeft als lid van de gemeenschap recht op maatschappelijke zekerheid en heeft er aanspraak op, dat door middel van nationale inspanning en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende Staat, de economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden.

Artikel 23

Een ieder heeft recht op arbeid, op vrije keuze van beroep, op rechtvaardige en gunstige arbeidsvoorwaarden en op bescherming tegen werkloosheid.

Een ieder, zonder enige achterstelling, heeft recht op gelijk loon voor gelijke arbeid.

Een ieder, die arbeid verricht, heeft recht op een rechtvaardige en gunstige beloning, welke hem en zijn gezin een menswaardig bestaan verzekert, welke beloning zonodig met andere middelen van sociale bescherming zal worden aangevuld.

Een ieder heeft het recht om vakverenigingen op te richten en zich daarbij aan te sluiten ter bescherming van zijn belangen.

Artikel 24

Een ieder heeft recht op rust en op eigen vrije tijd, met inbegrip van een redelijke beperking van de arbeidstijd, en op periodieke vakanties met behoud van loon.

Artikel 25

Een ieder heeft recht op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder begrepen voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten, alsmede het recht op voorziening in geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit, overlijden van de echtgenoot, ouderdom of een ander gemis aan bestaansmiddelen, ontstaan ten gevolge van omstandigheden onafhankelijk van zijn wil.

Moeder en kind hebben recht op bijzondere zorg en bijstand. Alle kinderen, al dan niet wettig, zullen dezelfde sociale bescherming genieten.

Artikel 26

Een ieder heeft recht op onderwijs; het onderwijs zal kosteloos zijn, althans wat het lager en beginonderwijs betreft. Het lager onderwijs zal verplicht zijn.

Ambachtsonderwijs en beroepsopleiding zullen algemeen beschikbaar worden gesteld. Hoger onderwijs zal gelijkelijk openstaan voor een ieder, die daartoe de begaafdheid bezit.

Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het zal het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap onder alle naties, rassen of godsdienstige groepen bevorderen en het zal de werkzaamheden van de Verenigde Naties voor de handhaving van de vrede steunen.

Aan de ouders komt in de eerste plaats het recht toe om de soort van opvoeding en onderwijs te kiezen, welke aan hun kinderen zal worden gegeven.

Artikel 27

Een ieder heeft het recht om vrijelijk deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap, om te genieten van kunst en om deel te hebben aan wetenschappelijke vooruitgang en de vruchten daarvan.

Een ieder heeft recht op de bescherming van de geestelijke en materiële belangen, voortspruitende uit een wetenschappelijk, letterkundig of artistiek werk, dat hij heeft voortgebracht.

Artikel 28

Een ieder heeft recht op het bestaan van een zodanige maatschappelijke en internationale orde, dat de rechten en vrijheden, in deze Verklaring genoemd, daarin ten volle kunnen worden verwezenlijkt.

Artikel 29

Een ieder heeft plichten jegens de gemeenschap, zonder welke de vrije en volledige ontplooiing van zijn persoonlijkheid niet mogelijk is.

In de uitoefening van zijn rechten en vrijheden zal een ieder slechts onderworpen zijn aan die beperkingen, welke bij de wet zijn vastgelegd en wel uitsluitend ter verzekering van de onmisbare erkenning en eerbiediging van de rechten en vrijheden van anderen en om te voldoen aan de gerechtvaardigde eisen van de moraliteit, de openbare orde en het algemeen welzijn in een democratische gemeenschap.

Deze rechten en vrijheden mogen in geen geval worden uitgeoefend in strijd met de doeleinden en beginselen van de Verenigde Naties.

Artikel 30

Geen bepaling in deze Verklaring zal zodanig worden uitgelegd, dat welke Staat, groep of persoon dan ook, daaraan enig recht kan ontlene om iets te ondernemen of handelingen van welke aard ook te verrichten, die vernietiging van een van de rechten en vrijheden, in deze Verklaring genoemd, ten doel hebben.

Onterechte kritiek

Geregeld vallen er links en rechts kritische geluiden te horen die het universele karakter van deze mensenrechtenverklaring betwijfelen. De verklaring zou te westers zijn en te veel nadruk leggen op de burgerlijke en politieke vrijheden. We komen daar nog op terug.

Wanneer dat soort kritiek van dictators komt en andere weinig democratische politieke machthebbers, is de bedoeling in geen geval een open debat op gang te brengen over wat mensenrechten zijn, maar wel het maskeren van de eigen mensenrechtenschendingen.

Een grote en terechte ambitie

De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens legt de lat heel hoog. En terecht.

Niet toevallig komt deze Verklaring tot stand na de Tweede Wereldoorlog, dat twintigste-eeuwse dieptepunt van onmenselijkheid. De remedie tegen zoveel gruwel moet wel krachtig zijn. De overal en voor elke persoon geldende mensenrechten moeten uitzicht bieden op, zoals vooraan in de Universele Verklaring staat, 'een wereld waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en

geloof zullen genieten en vrij zullen zijn van vrees en gebrek'. Die Verklaring ziet een economie in dienst van de mens, ambieert sociale rechtvaardigheid en sociale zekerheid, en hamert op het recht op culturele ontplooiing.

Meer dan een halve eeuw later weten we maar al te goed dat we nog heel ver af zijn van die ambitie. Er is eigenlijk niet één land dat alle mensenrechten perfect weet te eerbiedigen, maar vooral, op vele plaatsen in de wereld is het heel erg gesteld met de naleving van de mensenrechten. Al ruim vijftig jaar is de Universele Verklaring wereldwijd een permanente aanmaning om te strijden tegen dictatuur en vervolging, tegen oorlog en geweld, tegen honger en uitbuiting.

De mens heeft nog een lange weg af te leggen om het leven humaner te maken. Daar zullen de volgende hoofdstukken van getuigen, en we beginnen bij een markant menselijk fenomeen, dat van georganiseerd geweld of oorlog. Oorlog is samen met dictatuur en honger ongetwijfeld de zwaarste aanslag op de menselijkheid en de grootste ontkenning van mensenrechten.

9 Kunnen we samenleven?

Over oorlog en vrede

1815. De slag bij Waterloo. Aan weerszijden honderden op elkaar toestormende mannen, de bajonetten recht voor zich uit, de voorste rijen op nog amper een paar meter afstand van elkaar. Nog enkele ogenblikken voor ze één onontwarbaar kluwen van vechtenden, bloed en doodsuretels vormen.

Als ik aan oorlog denk, komt me meestal die prent voor ogen, dat stilgelegde moment in de strijd vlak voor soldaten elkaar overhoop steken. Hoe vaak heb ik me niet afgevraagd of iemand van diegenen die daar in de voorste rijen liepen zo'n gevecht kon overleven? En hoe kreeg je ze zover om daar vooraan te lopen, als ze wisten dat ze eigenlijk geen kans hadden om te overleven?

Wellicht roept oorlog bij u een héél ander beeld op, maar er zal moeilijk een mens te vinden zijn die zich van oorlog géén voorstelling maakt: misschien de uitzichtloze loopgravengevechten van '14-'18, of de aanval op Pearl Harbour, de landing in Normandië of de concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog, de atoombom op Hiroshima kan ook, of de wrede koloniale oorlogen in Algerije of Indonesië, het naakte Vietnamese meisje op de vlucht na een napalmbombardement, de Afghaanse strijder van wie het been net weggeschoten is bij een Sovjetgranaataanval, de vermoorde Salvadoraanse bisschop Romero, de genocide in Ruanda, de Bosnische massagraven, de vluchtelingen uit Kosovo of Oost-Timor, de aanval op de World Trade Center torens in New York, de bombardementen op Afghanistan.

Voor Europeanen is oorlog na de Tweede Wereldoorlog al meer dan vijftig jaar lang hoogstens een verre werkelijkheid. Eind vorige eeuw brengen de bloedige conflicten in ex-Joegoslavië die werkelijkheid wel dichterbij, maar we liggen er niet echt wakker van. We kunnen ons niet voorstellen dat oorlog ook ons zou kunnen treffen en blijven ons veilig voelen.

Toch komt oorlog veel vaker voor dan we gewoon zijn te denken.

E e n w e r e l d v a n g e w e l d

Mens en oorlog lijken wel een onafscheidelijk duo... Of moeten we zeggen 'man en oorlog', want door de eeuwen heen zijn het bijna altijd mannen die vechten.

Wie in november 1918, aan het einde van de 'grote oorlog', hoopte dat het nooit meer oorlog zou worden, is wel heel bedrogen uitgekomen. Er zijn in de periode 1901-2000 meer oorlogen gevoerd dan in welke voorafgaande eeuw ook.

Rond de millenniumwisseling woeden er elk jaar honderd tot zelfs honderd zestig gewapende conflicten op die ene aarde.

Meer dan honderd gewapende conflicten per jaar, dat is inderdaad een cijfer om van op te kijken. Zelfs wie alleen maar oog wil hebben voor de grotere oorlogen, telt er al gauw enkele tientallen, in 2000 waren dat er bijvoorbeeld vijfentwintig, het jaar daarvoor zevenentwintig. Mens en oorlog lijken een onafscheidelijk duo. Vooral voor wie moeite heeft om dat te geloven is een kleine verkenning in oorlogsgebied heel overtuigend – en ontluisterend.

Een wereld waar de wapens spreken

Wie kalashnikov hoort, denkt zo goed als zeker aan schieten. Niet verwonderlijk, want er zijn meer dan zeventig miljoen exemplaren van dit automatische geweer gemaakt.

Dat in en om Afghanistan is gevochten zal weinigen zijn ontgaan. In Kashmir balanceren de strijdende partijen – de twee kernmachten Pakistan en India – meer dan eens op en zelfs over de rand van een gewapend conflict, het oorlogsgeweld in Kosovo en de bombardementen op Joegoslavië herinneren we ons ook nog wel. Van Tsjetsjenië horen we niet zoveel meer, maar de rust is er niet echt weergekeerd.

En ook in Kongo is de oorlog niet echt voorbij, een grote Afrikaanse oorlog waar op het hoogtepunt een tiental landen bij betrokken waren. Zware burgeroorlogen teisteren Afrika verder in Algerije, Liberia en Soedan. De Soedanezen bijvoorbeeld zitten al twintig jaar verstrikt in een uitzichtloze burgeroorlog. In Ruanda en Boeroendi blijft het onrustig en blijven doden vallen.

In het Midden-Oosten smeulen voortdurend conflicten, van Israël en Palestina weten we dat allemaal, in Turkije krijgen de Koerden het hard te verduren, er wordt gevochten in Afghanistan, Kasjmir, Myanmar, Indonesië en nog veel meer landen en regio's in Azië. Er woekeren conflicten van de Kaukasus tot de Filipijnen.

Ook Midden- en Zuid-Amerika zijn niet meteen rustige gebieden. In Colombia voeren wapens al meer dan vijftig jaar het hoogste woord, en ook Mexico is zelden

vies van geweld. In veel landen zijn Indianen nog altijd slachtoffer van wapengeweld.

De bloedigste eeuw

1914-1918. De Eerste Wereldoorlog kost het leven aan tien miljoen mensen.

1939-1945. De Tweede Wereldoorlog kost het leven aan tweeënvijftig miljoen mensen.

De jongste eeuwen is oorlogvoeren bijna uitsluitend een zaak van landen of staten. De climax van die traditionele oorlog is bereikt in de beide wereldoorlogen, waarin vele tientallen staten tegenover elkaar komen te staan.

Nationale staten zijn sterk georganiseerd en slagen erin vele miljoenen mensen te mobiliseren en te laten vechten, tot wel honderd en tien miljoen in de Tweede Wereldoorlog. Intussen zijn de wapens waarmee ze vechten en moorden steeds dodelijker geworden. Geweren en machinegeweren verhogen de efficiëntie van het doden.

Die organisatiekracht van de staten, samen met de fel gestegen dodelijke kracht van wapens, maken tientallen miljoenen doden in de twintigste eeuw. Die is meteen veruit de bloedigste ooit.

Van soldaten en burgers

In de twintigste eeuw raakt de oorlog steeds meer burgers. Vroeger waren voorbijtrekkende legers al geen pretje voor gewone mensen. Ze sloegen meer dan eens aan het plunderen, branden en verkrachten, en moord op onschuldige burgers was niet uitzonderlijk. Maar de dodelijke slachtoffers van oorlogen vielen toch vooral bij de soldaten zelf.

Zo sterven er in de Eerste Wereldoorlog nog twintig keer meer soldaten dan burgers. Dat zijn er dan wel al een half miljoen. In de Tweede Wereldoorlog komen al bijna evenveel burgers om als er soldaten sneuvelen, vijfentwintig miljoen tegenover zevenentwintig miljoen. Ook in de Koreaanse oorlog van 1950-1953 is de verhouding ongeveer één tegen één.

Die verhouding keert helemaal om in de Vietnamese oorlog in de jaren zestig en zeventig. Daar vallen tienmaal meer burgerslachtoffers dan soldaten. Dat blijft zo in de oorlogen van de jaren tachtig en bijna zeker is de situatie in de jaren negentig nog verslechterd. Vooral in Afrika eisen vele conflicten ontzettend veel burgerslachtoffers. Exponenten daarvan zijn de Ruandese genocide en de bloedige burgeroorlog in Algerije.

Gedaan met de traditionele oorlog?

1992-2002. De Algerijnse burgeroorlog zou half 2002 al het leven hebben gekost aan meer dan honderdduizend mensen. Dat is een schatting, vanzelfsprekend. Alle schattingen spreken echter van tienduizenden, ettelijke tienduizenden.

Honderdduizend betekent, omgerekend, zevenentwintig doden per dag, elke dag opnieuw een paar tientallen doden, vooral burgers.

Een AK-47-geweer of kalasjnikov gaat in Afrika soms van hand tot hand voor amper zes euro. Er zouden naar schatting zo'n vijfhonderd miljoen lichte of kleine vuurwapens ongecontroleerd in omloop zijn.

Oorlog voeren is al langer niet meer alleen een zaak van staten, van nationale legers en van militairen. Meer zelfs, grote veldslagen of duidelijke frontoorlogen zoals nog in de Iraans-Irakese oorlog van de jaren tachtig komen niet veel meer voor.

Wat hebben we de voorbije tientallen jaren dan wel gezien? In de jaren zeventig en tachtig, tot zelfs in de jaren negentig is Centraal-Amerika het toneel van guerrillaoorlogen in landen als Guatemala, Nicaragua en El Salvador. De Salvadoraanse burgeroorlog zou vijfenzeventigduizend slachtoffers hebben gemaakt. Minder geweten is dat het geweld in El Salvador na het stopzetten van die burgeroorlog in 1992 nog even groot is: criminele bendes en milities vermoorden nog even veel mensen als er doden vielen tijdens de burgeroorlog.

Colombia wordt al sinds de jaren veertig onafgebroken geteisterd door burgeroorlog, guerrillalegertjes, staatsgeweld, paramilitaire groepen, criminele bendes en overal woekerende gewelddadigheid. Eind jaren vijftig telt het land zo'n driehonderdduizend doden van al dat verspreid en oncontroleerbaar geweld, nog vele tienduizenden zullen volgen.

Oncontroleerbaar geweld is er ook volop in Afrika, waar de nationale staten vanaf de jaren zeventig op vele plaatsen in elkaar donderen. In de jaren negentig verzinkt Somalië volledig in anarchie. Krijgsheren bevechten er elkaar in eindeloze conflicten van wisselende kampen. Erger kan niet, denken mensen dan, maar in Siërra Leone is het wat later al zo ver. Legertjes strijden er om de controle over diamant en andere rijkdommen, en begaan afschuwelijke wreedheden op burgers. Er vallen vele doden. Buur Liberia deelt hetzelfde lot, er zouden maar liefst tweehonderdduizend doden te betreuren zijn. De genocide in Ruanda van 1994 klopt echter alles. In enkele maanden tijd vermoorden milities en gewone burgers bijna een miljoen mensen met wel heel rudimentaire wapens, vooral machetes. De systematiek in het moorden zorgt voor een ongeziene slachtpartij.

Intussen blijft Europa niet achter. Vooral in Bosnië gaan moslims, Kroaten en Serviërs elkaar te lijf op een wijze die ondenkbaar leek in Europa. Slachtpartijen op burgers, systematische uitmoording, etnische zuivering, grootschalige verkrachting als wapen, concentratiekampen, het is er allemaal opnieuw. Allerlei milities en bendes hebben hun aandeel in dit lugubere werk.

In Azië is er ook al keuze te over. Dat onder meer Afghanistan al lang vergeven is van wapentuig en van rivaliserende en vechtende facties, is vrij algemeen bekend. Ook na 11 september en de daaropvolgende Amerikaanse interventie is dat niet veranderd. Laten we Sri Lanka er even doen uitspringen. De bloedige burgeroorlog met de Tamiltijgers, geënt op een etnisch conflict tussen de Sinhalezen en de Tamilminderheid, zou in negentien jaar meer dan vierenzestigduizend doden hebben gemaakt. Begin 2002 is er een staakt-het-vuren ondertekend, afwachten maar of de verhoopte vrede er blijvend aankomt.

De voorbije tientallen jaren zijn er steeds meer terroristische organisaties, opstandige of revolutionaire bewegingen, legertjes en bendes van krijgsheren en zelfs gewone burgers opgedoken in gewapende conflicten. Die nieuwe oorlogen zijn vooral burgeroorlogen en binnenlandse conflicten. Aan het eind van de twintigste eeuw hebben ze de klassieke oorlog tussen landen in grote mate verdrongen.

Hoe komt dat? Doorslaggevend is zeker dat staten het monopolie over wapens en geweld kwijtgeraakt zijn. De beschikbaarheid van dodelijk wapentuig als geweren en machinegeweren is ontzettend toegenomen. Nog niet zo lang geleden waren vuurwapens in grote delen van Afrika veeleer zeldzaam. Sindsdien zijn ze aan een schrikbarende en verwoestende opmars bezig die nog steeds voortgaat. Voeg daarbij dat de wereld alsmaar koortsachtiger is door volkeren, minderheden, bewegingen en andere groepen die onafhankelijkheid eisen, of meer autonomie betrachten of gewoon hun eigen weg willen gaan.

Die twee trends samen vormen een krachtig recept voor strijd en conflict, voor talloze oorlogen. Dat gewapende geweld verloopt heel ongeregeld, is meestal onoverzichtelijk, amper te controleren, ongrijpbaar zelfs, onvoorspelbaar en moeilijk of niet op te lossen. Het meest extreem is dat geweld wanneer het gekenmerkt wordt door terroristische acties. Denk maar aan de levende bommen van Hamas in Israël, de bommencampagnes van het Iers Republikeins Leger of de Baskische Eta, het kelen van onschuldige burgers in Algerije, de bloedige bomaanslag door blanke terroristen in het Amerikaanse Oklahoma, de aanslag met zenuwgas in de metro van Tokio door de Aum Shinrikyo-sekte, de zelfmoordaanslagen op de World Trade Center torens in New York (zie ook verder).

Worden staten verstandiger?

Bijna een eeuw geleden wijst een adviseur de Russische tsaar erop dat het tijd is om de oorlog af te schaffen, wegens te duur en onbeheersbaar. In 1907 komt daar de eerste grote vredesconferentie in Den Haag van... zoals bekend zonder veel resultaat.

De diepe tegenstellingen tussen Duitsland en Frankrijk leidden al in de negentiende eeuw tot oorlog en vervolgens in de twintigste eeuw tot twee wereldoorlogen. Zou er nog iemand te vinden zijn die een oorlog tussen die twee landen voor mogelijk houdt?

Dat staten op zichzelf verstandiger zouden worden, kan natuurlijk niet. Zijn de mensen aan het hoofd van die staten dan slimmer? Dat is hoogst twijfelachtig. Wat is er dan wel gebeurd? Staten zijn veel afhankelijker geworden van elkaar dan vroeger en kunnen eigenlijk niet meer bestaan zonder elkaar. Er zijn zoveel economische en andere banden, er is zoveel integratie, dat oorlog als middel om conflicten te beslechten eigenlijk uitgesloten is. Dat is zeer opvallend in West-Europa. Na de Tweede Wereldoorlog raakt het vrij snel ondenkbaar dat landen als

Frankrijk, West-Duitsland, Italië of Groot-Brittannië nog tegen elkaar ten strijde zouden trekken.

Diegene die honderd jaar geleden al zag dat oorlogen te duur waren lijkt nu gelijk te krijgen, maar eerst heeft de mens de bloedigste eeuw aller tijden zien langsgaan. In de jaren negentig lijken vele staten overal ter wereld zich vrij terughoudend op te stellen als het om oorlog gaat. Ze trekken niet meer zo vlug ten strijde, bang voor de kosten en bang voor de risico's. De Chinees-Vietnamese grensoorlog in 1979, de langdurige oorlog tussen Irak en Iran in de jaren tachtig en de oorlog om de Falklands/Malvinas tussen Groot-Brittannië en Argentinië in 1982 lijken de laatste stuiptrekkingen.

In de allerlaatste jaren van de twintigste eeuw past echter grote voorzichtigheid, want die trend is plots veel minder duidelijk. Zo storten tal van Afrikaanse staten zich openlijk in het Kongolese conflict en zien we dus vijandige allianties opduiken. De leiders van het straatarme Ethiopië en het al even arme Eritrea lijken wel heel weinig van de geschiedenis te hebben geleerd en voeren enkele jaren een ouderwetse oorlog om een betwist stuk grondgebied. In het begin van de eenentwintigste eeuw, in de lente van 2002, staan Pakistan en India zelfs op de rand van een kernoorlog.

En wat te denken van de oorlog in en om Kosovo? De NAVO argumenteert dat hier oorlog is gevoerd ter bescherming van minderheden en om de mensenrechten te doen respecteren. Maar de wijze waarop de NAVO de oorlog voert lijkt weinig adequaat, want het eerste resultaat is dat de officiële doelen verderaf raken dan ooit: in Kosovo is een humanitaire aardbeving veroorzaakt waarbij de Kosovaren massaal het land ontvluchten en de luchtbombardementen op Servië vernielen de infrastructuur van gewone mensen en doden soms totaal onschuldige burgers, ongeveer vijfhonderd volgens Human Rights Watch. Die bombardementen zijn eigenlijk een overtreding van het humanitair oorlogsrecht (zie ook volgend hoofdstuk).

We staan dus wel heel ver af van een gerechtvaardigd en efficiënt internationaal politieoptreden in Kosovo ter bescherming van de Albanese Kosovaren.

H o e r a k e n w e d e o o r l o g k w i j t ?

Nationale legers, bondgenootschappen, vredesconferenties, oorlogsrecht, de Koude Oorlog tussen twee supermachten, het verdwijnen van de Koude Oorlog, ze hebben de wereld niet zo veel veiligheid gegeven. Oorlogen blijven uitbreken en blijven aanslepen.

Eeuwenlang zijn staten de behoeders van veiligheid. Zij hebben het monopolie op geweld verkregen, ze beschikken over wapens, rusten legers uit en trachten zo land en inwoners te verdedigen, met wisselend resultaat. Soms werkt de militaire afschrikking, soms niet.

Om sterker te staan sluiten landen bondgenootschappen en allianties. Soms kunnen ze zo oorlog vermijden, af en toe loopt het mis en sleuren de bondgenoten elkaar mee in zware oorlogen.

Om de gevolgen van de oorlog te beperken – officieel heet dit het humaniseren van de oorlog –, bewandelt de wereld ook de moeizame weg van vredesconferenties en verdragen. Uit 1864 dateert het verdrag van Genève over de behandeling van gewonden door oorlogvoering. De eerste vredesconferenties in Den Haag in 1899 en 1907 breiden dit humanitair oorlogsrecht uit; later raakt het verdrag van Genève nog flink aangevuld, onder meer in 1977 in verband met de bescherming van de burgerbevolking en van goederen die van levensbelang zijn voor de burgerbevolking, zoals drinkwaterreservoirs. Minder oorlog komt daar niet van en in veel conflicten wordt een loopje genomen met deze verplichtingen.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstaat er een speciale situatie. Twee grote landen springen er tussenuit, de Verenigde Staten en de Sovjetunie. Ze bouwen allebei een enorme voorraad kernwapens op en ze hebben de middelen om die met vliegtuigen en raketten op de ander te gooien. Het zijn de twee supermachten die elkaar wederzijds gijzelen in een nucleair afschrikkingsevenwicht: wie kernwapens gebruikt is er zeker van zelf bestookt te worden met de kernwapens van de ander. Dat is de periode van de Koude Oorlog. Tot een echte oorlog tussen de beide supermachten komt het niet, al heeft het soms niet veel gescheeld. De Koude Oorlog heeft echter nooit belet dat er op talrijke plaatsen zeer hete oorlogen zijn uitgevochten.

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig, is er even hoop dat het einde van de Koude Oorlog voor meer vrede in de wereld zal zorgen. Dat blijkt jammer genoeg ijdele hoop. Meer dan eens was de Koude Oorlog een kurk op flessen vol geweld en conflicten. In plaats van minder conflicten ziet de wereld zich ineens geconfronteerd met meer conflicten, ook waar dat tot voor kort nog onwaarschijnlijk leek, zoals in Joegoslavië en de Sovjetunie, twee staten die plots in ontbinding verkeren.

De opmars van allerlei burgeroorlogen en binnenlandse conflicten vreet de staatsmacht aan. Ze illustreren permanent de onmacht van landen. Die zijn steeds minder opgewassen tegen hun taak; heel wat landen kunnen geen veiligheid meer garanderen.

Gezamenlijke vredeshandhaving: voorspel

Landen zullen moeten samenwerken om oorlogen te vermijden én om oorlogsgeweld snel te keren. Dat is al duidelijk na de Eerste Wereldoorlog. Even later, op 10 januari 1920, ziet de Volkenbond het levenslicht. Die moet vrede en veiligheid verzekeren, vooral door maatregelen tegen de oorlog. Maar het is een doodgeboren kind. De Verenigde Staten doet niet mee. Later treden Duitsland, Italië en Japan uit de organisatie, de landen die de Tweede Wereldoorlog doen ontbranden. En de Sovjetunie wordt eruit gezet wanneer het een oorlog tegen Finland begint.

De Volkenbond faalt dus en dat wordt overduidelijk met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Maar de problemen blijven dezelfde en na de oorlog krijgt de Volkenbond een opvolger, de Verenigde Naties. De oprichting ervan gebeurt in San Francisco in 1945. Vijftig landen, waaronder ditmaal ook de VS, ondertekenen op 26 juni 1945 het Handvest van de Verenigde Naties dat op 24 oktober 1945 in

werking treedt. Ze beschouwen zich als soeverein en gelijk; ze onthouden zich onderling van bedreiging en geweld, tenzij in geval van zelfverdediging; ze vinden zich in het principe dat de Verenigde Naties zich niet moet met hun binnenlandse aangelegenheden, hun interne keuken.

Eerste opdracht van de VN is het handhaven van de internationale vrede en veiligheid. Die taak berust in hoofdzaak bij de Veiligheidsraad, die vijftien leden telt, waarvan vijf leden permanent zijn. Het gaat om de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog: de Verenigde Staten, de Sovjetunie (later opgevolgd door Rusland), Groot-Brittannië, Frankrijk en China. Die permanente leden beschikken ook over een vetorecht. Sommige leden zijn dus toch wat 'gelijker' dan de andere.

De Veiligheidsraad kan elk internationaal geschil of conflict onderzoeken en aanpakken, kan economische sancties uitspreken en zelfs gewapenderhand optreden tegen een agressor. Dat zijn nogal wat bevoegdheden, op papier. Want lange tijd belet de Koude Oorlog tussen vooral de vs en de Sovjetunie dat de Verenigde Naties zich ook in de praktijk ernstig kunnen bezig houden met internationale conflicten.

Gezamenlijke vredeshandhaving: van Koeweit tot Kosovo

Vanaf het einde van de jaren tachtig, na de Koude Oorlog, liggen de kaarten heel anders. De ommekeer is heel duidelijk wanneer Irak in augustus 1990 Koeweit binnenvalt en bezet. De Veiligheidsraad stemt een volledig handelsembargo en geeft vervolgens groen licht voor gewapend optreden, zodat een heuse Golfoorlog het gevolg is. Irak verliest die en moet zelfs toestaan dat de Verenigde Naties zich bemoeien met hun interne aangelegenheden, een primeur over de hele lijn. Dat kan maar omdat in vrijwel de hele wereld de neuzen voor één keer in dezelfde richting staan. Zoveel unanimiteit is nog nooit gezien.

De Verenigde Naties krijgen een rol te spelen in steeds meer regionale conflicten, in Afghanistan, Angola, Cambodja, Cyprus, Namibië, Nicaragua, de Westelijke Sahara, en later ook nog Joegoslavië, Somalië, Ruanda.

Vooraf de opdrachten van vredeshandhaving nemen toe. Maar vredeshandhaving veronderstelt dat er een minimale vorm van vrede is en dat alle conflictpartijen daarmee instemmen en eraan meewerken. Dat is niet altijd het geval en leidt tot enkele pijnlijke mislukkingen van VN-operaties. In Somalië blaast de VN de aftocht, in Ruanda ziet men toe op een volkerenmoord, in Bosnië worden VN-waarnemers gegijzeld, in Angola is de burgeroorlog opgelaaid en woedt in volle hevigheid, voorjaar 1999 trekt de VN ook daar de laatste blauwhelmen weg. Wanneer in de lente van 2002 een staakt-het-vuren een einde maakt aan zeventwintig jaar Angolese burgeroorlog heeft de VN daar spijtig genoeg niet veel verdienste aan.

Het groeiende optimisme over een nieuwe wereldorde, waarin de Verenigde Naties voor vrede en veiligheid zorgen, krijgt een stevige deuk. Het is niet omdat er ergens blauwhelmen landen dat meteen ook vrede en veiligheid uit de lucht vallen. En uiteindelijk was de uitzonderlijke internationale unanimiteit die groeide in de Golfcrisis moeilijk vol te houden, want vele belangentegenstellingen en meningsverschillen tussen vele staten blijven natuurlijk bestaan.

Aan het einde van de jaren negentig zijn de Verenigde Naties opnieuw vooral afwezig in vele conflicten, zoals in Kongo, Liberia, Siërra Leone, Kosovo.

Hoe komt dat?

Eerst moeten we opmerken dat, als de Verenigde Naties het laten afweten, het vooral de toonaangevende landen zijn die een gezamenlijk VN-optreden niet zien zitten. Zij verkiezen passief te blijven en geen troepen te leveren voor een VN-operatie. Soms komen ze tussenbeide via een andere weg, bijvoorbeeld door wapenleveringen of andere steun voor een oorlogvoerende partij, met militaire bijstand, soms zelfs met een eigen militair ingrijpen.

Ook de beperkte en passieve opdracht die VN-blauwhelmen meekrijgen zorgt dikwijls voor grote problemen. Zo mogen ze de vrede handhaven, maar wanneer er geen vrede (meer) is, zijn ze uitgespeeld. In Bosnië en Ruanda moeten ze machteloos toekijken hoe massamoordenaars hun 'werk' doen. Wanneer er manifeste onwil is bij één of meer oorlogvoerende partijen, is er maar één oplossing. Dan moeten de Verenigde Naties de bevoegdheid krijgen om vrede op te leggen of af te dwingen en die vervolgens te handhaven. In het geval van de Irakese agressie tegen Koeweit gaat het zo.

Het afdwingen of opleggen van vrede is al helemaal moeilijk wanneer het gaat om burgeroorlogen en binnenlandse conflicten. Dan stoten de Verenigde Naties op hun eigen 'heilige' principe van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Stilletjes aan rijpen de geesten echter. De ervaringen in Somalië, Ruanda en Bosnië leiden tot pleidooien voor gewapend ingrijpen om humanitaire redenen: het zogenaamde recht op humanitaire interventie. Eigenlijk moet dit uitmonden in een recht voor de internationale gemeenschap om in te grijpen in burgeroorlogen en binnenlandse conflicten, zeker wanneer elke legitieme overheid verdwenen is, denk maar aan Somalië, of wanneer de overheid elke legitimiteit verliest, zoals Joegoslavië in Kosovo.

Dit laatste ligt bij heel wat landen bijzonder moeilijk, ook bij permanente leden van de Veiligheidsraad. Rusland ziet niet graag buitenlandse bemoeienis aangaande de behandeling van de vele minderheden op haar uitgestrekte grondgebied, China duldt geen pottenkijkers als het om de bezetting van Tibet gaat, en zelfs de Verenigde Staten zetten hun stekels op als er in de buitenwereld kritische geluiden opgaan over hun behandeling van de indianen.

Uit vrees voor een veto van Rusland en/of China in de kwestie Kosovo laten de Verenigde Staten en de Europese bondgenoten de Veiligheidsraad links liggen. Alhoewel er alle redenen zijn om voor de Veiligheidsraad een vredesingrijpen in Kosovo te bepleiten, verzuimen zij dit te doen. In plaats daarvan gaan zij tot militaire actie over tegen Joegoslavië in het kader van hun NAVO-bondgenootschap – merkwaardig want officieel is de NAVO een defensieve militaire alliantie. Van een aanval op een NAVO-bondgenoot is er echter geen sprake.

Dat is een riskante evolutie, want zo worden de Verenigde Naties buitenspel gezet én worden Rusland en China niet voor hun verantwoordelijkheid geplaatst in de Veiligheidsraad. Het is ronduit verkeerd van de westerse landen om de Veiligheidsraad niet die essentiële vraag voor te leggen: hoe moeten vrede en

veiligheid echt afgedwongen worden in interne conflicten waarbij de mensenrechten extreem in de verdrukking komen, zoals in Kosovo (en elders)?

Eerst moet worden vastgesteld dat er inderdaad veto's komen en dat de Verenigde Naties voorlopig vast komen te zitten in het achterhaalde principe van de onschendbare, soevereine staat. Pas dan kunnen landen samenwerken om uit die impasse te raken, liefst in het kader van regionale organisaties en voortdurend op zoek naar legitimering door de VN. Zo kunnen ze de kiem leggen van een internationale gemeenschap die ook het oorlogsgeweld binnen staten wil bestrijden.

Maar dat is vooralsnog allemaal dansen op het slappe koord. Enkele bedenkingen illustreren dat. Grote landen kunnen die mooie internationale principes over de supranationale behartiging van mensenrechten misbruiken. Ze kunnen ze moeiteloos aanwenden om op te treden bij allerlei conflicten in de landen van hun zogenaamde 'achtertuin', of voor een eigenmachtig optreden om toch wel onduidelijke redenen, zoals de Verenigde Staten, samen met de NAVO-bondgenoten, in het Kosovo-conflict.

De permanente leden van de Veiligheidsraad kunnen zo'n nieuwe supranationale aanpak blijven doorkruisen met hun vetorecht. Maar zelfs wanneer dit vetorecht zou verdwijnen, zijn echt grote mogendheden nog altijd in staat om conflicten in hun eigen land te onttrekken aan supranationale interventie. Ook internationale arbitrage zullen grote landen makkelijker naast zich kunnen neerleggen. Een goed voorbeeld daarvan blijft de onderdrukking van de Tibetanen door China of de Russische interventie in Tsjetsjenië. Hetzelfde geldt in mindere of meerdere mate voor conflicten in hun directe invloedssfeer. Denk maar aan de Amerikaanse economische blokkade van Cuba.

Die evolutie naar een supranationale aanpak van binnenlandse conflicten en burgeroorlogen, naar een interventierecht om vrede en veiligheid desnoods gewapenderhand af te dwingen en zelfs op te leggen, zou zo snel mogelijk bekrachtigd moeten raken in een herziening van het VN-handvest. Eigenlijk zou men dan ook over moeten gaan tot de afschaffing van het vetorecht voor permanente leden van de Veiligheidsraad. Verder moet er een permanent zitje worden vrijgemaakt voor landen als Japan, India, Brazilië en misschien Nigeria. En de zitjes van Frankrijk en Groot-Brittannië horen eigenlijk ingeruild te worden voor één zitje van de Europese Unie. De ideale oplossing, dat permanente zitjes helemaal zouden verdwijnen, lijkt (voorlopig?) net iets te idealistisch voor de echte wereld waarin brute macht in elk geval zwaar doorweegt op de verhoudingen.

Internationale politiemacht

Zoals geen enkele samenleving gewapende bandieten los laat lopen maar er de politie op afstuurt, zo kan de wereldgemeenschap niet lijdzaam toezien wanneer machthebbers, moderne krijgsheren of bendeleiders in Bosnië, Ruanda, Oost-Timor, Kosovo, Somalië, Guatemala, Siërra Leone, Kongo of Afghanistan oorlog en terreur zaaien of zich te buiten gaan aan etnische zuiveringen en genocide.

Er duikt nog altijd weerstand op tegen het gebruik van militaire middelen om oorlogsgeweld te keren. Zelfs wanneer alle landen de Irakese inval in Koeweit

veroordelen en de Verenigde Naties tot een militair optreden besluit, zijn sommigen nog gekant tegen deze 'oorlog'. Nog meer tegenstand is er tegen een fors gewapend VN-optreden in landen of gebieden als bijvoorbeeld Somalië, Ruanda of Bosnië om oorlogsgeweld te keren en vrede op te leggen. Critici hebben problemen met deze heel andere invulling van de rol van de VN en werpen op dat de VN dan 'oorlog' moeten voeren.

Natuurlijk speelt de VN dan een heel andere, veel actievere rol. Maar dat is de enig mogelijke rol indien de VN werkelijk een vredesmacht wil zijn. Enige uitleg is wellicht nodig.

Vanzelfsprekend zal het bestrijden en ontwapenen van oorlogvoerende partijen en het uitschakelen en berechten van criminele militieleden een activiteit zijn die schrikbarend veel weg heeft van een oorlog. Maar het is geen oorlog om de eenvoudige reden dat het erom gaat dat de VN volledig legitiem een minimale rechtstoestand verzekert. En zelfs als het belangrijkste instrument daarvoor bestaat uit de zwaarst bewapende soldaten, het gaat hier om een politiemacht en niet om een leger.

Wie echt supranationaal denkt, zal immers inzien dat er fundamenteel géén verschil is tussen de politie, die elk democratisch land inzet om de openbare orde en veiligheid te garanderen, én zo'n internationale politiemacht, die de internationale gemeenschap móet inzetten om vrede en veiligheid te brengen in de wereldgemeenschap.

Waarom wel een fors VN-optreden in Koeweit, en niet in al die andere gevallen waar oorlog en geweld regeren?

Jammer genoeg brengt de internationale gemeenschap maar zelden zoveel enthousiasme op voor vrede en veiligheid als in het geval van Koeweit. Het is evenwel niet omdat ze haar verantwoordelijkheid vaak ontloopt, dat we ertegen moeten zijn als ze wel haar verantwoordelijkheid neemt.

De conclusie is dat de internationale gemeenschap haar verantwoordelijkheid niet alleen moet opnemen in Bosnië, omdat dat toevallig ook in Europa ligt, of in Koeweit, omdat daar toevallig ook nog flink wat oliereserves in de grond zitten. Als we werkelijk een wereldgemeenschap willen zijn, moet die echt een minimum aan rechtsregels doen naleven over vrede en veiligheid voor iedere wereldburger en elke gemeenschap; dan moet (of moest) de VN die rechtsregels dus ook afdwingen in pakweg Somalië, Liberia, Haïti, Ruanda, Burundi, Cambodja, Oost-Timor, Kosovo... En het absolute minimum daarbij is toch wel dat genocide en etnische zuiveringen niet kunnen, nergens, dat elke aanzet daartoe onmiddellijk de kop wordt ingedrukt en zwaar bestraft, en dat met alle mogelijke middelen dat andere angstwekkend snel oprukkende fenomeen wordt gekeerd, dat van losgeslagen krijgsbenden die, alleen maar omdat ze over wapens beschikken, ongestraft kunnen moorden, gijzelen, verkrachten en plunderen.

Een effectieve internationale politiemacht is de enige manier om de wereld duidelijk te maken dat agressie en geweld niet langer worden geduld en dus nooit meer kunnen lonen.

Een permanente VN-politiemacht

Elk jaar worden er meer dan honderd gewapende conflicten op onze aardbol. Dat is veel, heel veel. Niet altijd is er een gewapend VN-optreden nodig. Soms kunnen landen het alleen aan, soms kunnen regionale organisaties de klus klaren, soms is onderhandelen voldoende of kan diplomatie redding brengen, wanneer het geweld zich afspeelt in een grote mogendheid is een gewapende VN-interventie voorlopig onhaalbaar.

Zelfs na aftrek van al die gevallen blijft er werk genoeg voor een VN-politiemacht (een benaming die ik verkies boven die van een VN-leger). Nu is de samenstelling daarvan volledig afhankelijk van de welwillendheid van de leden van de Verenigde Naties. Als zij geen of te weinig troepen willen leveren, is er geen politiemacht of één die niet opgewassen is tegen haar dikwijls aartsmoeilijke taak.

De enige echt valabale oplossing is de oprichting van een permanente VN-politiemacht. Die staat rechtstreeks onder bevel van de Verenigde Naties, is voldoende groot en goed uitgerust en zou over bases moeten beschikken in de diverse risicogebieden op de wereld. Dat is de enige manier om van de Verenigde Naties langzamerhand de politievrouw van de wereld te maken. Zo kan de bevoegdheid over oorlog en vrede gaandeweg verschuiven van de natiestaten en hun bondgenootschappen naar het supranationale niveau van de Verenigde Naties. Vergeten we toch vooral niet dat net die natiestaten en hun bondgenootschappen de meest moordende oorlogen hebben gevoerd.

Hoe utopisch dit ook mag lijken, de wereld zal bijna zeker uitkomen bij zo'n permanente supranationale politiemacht. Zo'n VN-politiemacht is eigenlijk een publiek goed waaraan de wereld een sterke nood heeft.

Wie er even bij stilstaat hoe sterk de rol van de VN en de Veiligheidsraad is toegenomen sinds 1990, zal daar niet verbaasd over zijn; de geesten rijpen vlug. Het alternatief is dat de Verenigde Staten of andere grootmachten zich blijven opwerpen als mondiale of regionale politiemacht.

Voor de veiligheid van de wereld is een permanente VN-politiemacht vereist.

Regionale organisaties

De Verenigde Naties staan er niet alleen voor. Ook op regionaal vlak bestaan er organisaties die met vrede en veiligheid begaan zijn. Dat is zo in de meeste continenten en in vele regio's, denk maar aan de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), de Europese Unie (EU), de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), de West-Europese Unie (WEU), de Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS), de Islamitische Conferentie (ICO), de Arabische Liga, de Associatie van Zuidoost-Aziatische Landen (ASEAN), de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid (OAE).

Meer dan eens ontplooiën deze organisaties hun initiatieven in samenhang met de VN. Zo coördineert de OVSE de internationale inspanningen wanneer Albanië

in 1997 in geweld dreigt te verzinken. Een onderdeel daarvan is een multinationale vredesmacht die een mandaat krijgt van de VN-Veiligheidsraad.

Ander voorbeeld. De OAE wil zich fel verzetten tegen staatsgrepen op het Afrikaanse continent. Zo geeft ze bijvoorbeeld toestemming aan de West-Afrikaanse vredesmacht Ecomog om tussenbeide te komen in het door burgeroorlog geteisterde Siërra Leone, waar de president het slachtoffer is van een staatsgreep.

Nog een lange weg te gaan

Waar haalt de NAVO in de Kosovo-crisis het recht vandaan om Servische burgers te treffen?

Wie de etnische zuiveringen, de moordpartijen en de verkrachtingen op Kosovaren wil voorkomen, moet ingrijpen in Kosovo, en niet Belgrado, Novi Sad of Nis bombarderen.

Er is nog een heel lange weg af te leggen alvorens de hele wereld de gelukkige bezitter zal zijn van een goed werkend collectief veiligheidssysteem. Want vandaag zitten daar nog heel grote gaten in.

Om nog even bij het voorbeeld van daarnet te blijven. Dat de West-Afrikanen de wettelijkheid in Siërra Leone willen herstellen, valt best toe te juichen. Maar dat de vredesmacht die dat moet realiseren onder Nigeriaans commando staat, is dat veel minder. Die Nigeriaanse president heeft immers eveneens een staatsgreep gepleegd en is zelf niet echt een liefhebber van democratie. De officiële behartiging van vrede en veiligheid loopt in dit geval wel heel hard samen met het eigenbelang van een regionale macht.

Terechte kritiek is er ook op het militaire ingrijpen van de NAVO in de Kosovo-crisis in de lente van 1999. Over het omzeilen van de Verenigde Naties hebben we het al gehad. Dat hier een defensief bondgenootschap overgaat tot de aanval hebben we ook al opgemerkt. Maar laten we de NAVO het voordeel van de twijfel gunnen en aannemen dat het zich inderdaad inschrijft in een supranationale dynamiek die vrede en veiligheid in de wereld nastreeft. De NAVO argumenteert dat haar aanpak succesvol is en ze de Serviërs op de knieën heeft gekregen. Dat positieve resultaat kan niemand ontkennen.

Laten we dan nu even kijken naar de manier waarop de NAVO hier te werk gaat, naar de inzet van haar militaire middelen. De NAVO zegt de etnische zuiveringen en het geweld tegen Albanese Kosovaren te willen bestrijden. Dan volgen er maandenlange bombardementen van wat steevast militaire doelwitten wordt genoemd. Het objectieve resultaat is dat honderdduizenden Albanese Kosovaren uit hun land worden gedreven – etnische zuivering dus – en dat vele, vele duizenden vermoord, mishandeld of verkracht zijn. Deze Servische repressie kost zowat drieduizend mensen het leven. Dat is veel, maar wel beduidend minder dan de tien- tot honderdduizend waarover de NAVO sprak. In elk geval, wat men wilde voorkomen is meer dan ooit werkelijkheid geworden.

De bombardementen op militaire doelwitten hebben dit niet alleen niet kunnen beletten, ze maken ook heel wat burgerslachtoffers, zowel Albanese Kosovaren als

Serviërs. Officieel zijn dat allemaal vergissingen, betreuenswaardige vergissingen. Ook het televisiegebouw blijkt een militair doelwit te zijn; bommen treffen de Chinese ambassade, alweer een jammerlijke vergissing. De bruggen van Belgrado en Novi Sad, olie-installaties, elektriciteitsvoorziening: allemaal militaire doelwitten volgens de NAVO. Maar wat als daardoor de drinkwatervoorziening van de burgerbevolking in het gedrang komt, en de voedselbevoorrading? Het verdrag van Genève beschermt goederen die van levensbelang zijn voor de burgerbevolking, en dat lijkt hier wel het geval te zijn.

De NAVO zit dus tweemaal fout met haar bombardementen. Ze schendt de rechten van de burgerbevolking én ze gebruikt totaal onaangepaste militaire middelen.

De hoofdreden daarvoor is dat de politieke leiders van de NAVO in de grond van de zaak wellicht gelijk hebben, maar niet de gevolgen willen dragen van die terechte keuze. Want elke militair kan hen vertellen dat ze hun oogmerken in Kosovo maar snel en efficiënt kunnen bereiken met de inzet van een landmacht. De politici hebben dat ook wel gehoord van hun militairen, maar vrezen dat ze zulke zware politionele actie op de grond – met de kenmerken van een oorlog – niet kunnen verkopen aan hun bevolkingen. En daarom wordt er in Kosovo een verkeerde strijd gevochten, op de verkeerde plaats – in Servië tegen de burgerbevolking in plaats van in Kosovo tegen het Servische leger en Servische milities.

Dat de NAVO zelfs geen VN-mandaat heeft gezocht voor haar actie is dan nog een extra complicatie voor de inzet van grondtroepen.

Er is geen alternatief voor meer supranationalisering, dan wacht een overbwapende wereld vol gewapende conflicten aangevuurd door oncontroleerbaar extreem-nationalisme, religieus fanatisme, despotisme en allerlei criminaliteit. De voorbeelden hierboven tonen echter aan hoe kronkelig het parcours naar een vredige en veilige wereld wel is.

Het duurt nog een poos voordat de hele wereld de aanzienlijke rust en veiligheid zal kennen die het grootste deel van Europa al meer dan een halve eeuw kent – en Noord-Amerika zelfs al ruim een eeuw. Maar net die voorbeelden laten zien dat het niet onmogelijk hoeft te zijn.

11 september 2001

8.45 uur, een gekaapt vliegtuig boort zich in de noordelijke toren van het World Trade Center. Achttien minuten later vliegt een tweede toestel de andere toren aan. Even over tien stort de zuidelijke toren in, iets voor halfelf de noordelijke toren, de trots van New York is weg, bijna 3000 mensen komen om. Nog een kleine tweehonderd anderen sterven nadat een derde vliegtuig zich in het Pentagon heeft geboord en nog vierenveertig bij de crash van een vierde gekaapt vliegtuig.

11 september 2001 is ook de dag waarop ik de laatste hand leg aan mijn boek 'De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre'. Na enig peinzen

en een kleine overleggronde besluit ik dat er geen gegronde reden is om wat dan ook aan het boek te veranderen.

Dat geldt eigenlijk nog meer voor dit boek waarin reeds uitgebreid aandacht is voor de problemen van oorlog en vrede, voor een overbewapende wereld vol gewapende conflicten, voor de oorzaken daarvan én voor de oplossingen. De gebeurtenissen van 11 september en meer nog de nasleep ervan tonen vooral aan hoe belangrijk het is dat de wereld die alternatieven zou omarmen.

Ik spreek wel eens van globalisering van de terreur. Maar 11 september is dan niet het begin, wel misschien de meest sprekende illustratie daarvan. Want die globalisering van de terreur was er al, denk maar aan de terreurdaden van Baskenland tot Pakistan, van Colombia tot Algerije, van Kongo tot het Midden-Oosten, en ga zo maar door. Alleen besepte men dat niet in de Verenigde Staten, zelfs niet na de eerste aanslag op het WTC op 26 februari 1993 die zes mensenlevens kostte en duizenden mensen verwondde of de aanslag op een overheidsgebouw in Oklahoma City op 19 april 1995 waarbij honderdachtenzestig doden en ruim vijfhonderd gewonden vielen.

Echt nieuw was enkel dat zelfs de Verenigde Staten, veruit het militair sterkste land ter wereld, nu duidelijk niet meer de veiligheid in hun eigen land volledig kunnen verzekeren. Voor de Amerikanen is dat een heel ingrijpende schok, als bijna nooit tevoren, misschien nog best te vergelijken met de onverhoedse Japanse aanval op Pearl Harbor in 1941.

Na 11 september is het meer dan ooit cruciaal dat de wereld gezamenlijke of collectieve antwoorden formuleert op het woekerende oncontroleerbare geweld en het terrorisme. Natuurlijk is het waar dat er, elke dag opnieuw, wel tien keer meer mensen sterven aan ondervoeding en vermijdbare ziekten dan er mensen omkwamen bij de aanslagen van 11 september.

Maar het is niet het één óf het andere. We moeten én de armoede en groeiende inkomensongelijkheid in de wereld bestrijden én het terrorisme en het oncontroleerbare geweld bestrijden.

De wereld mag zichzelf niet opsluiten in het dilemma dat het ofwel geweld moet bestrijden ofwel armoede. Het moet allebei gebeuren.

Natuurlijk is het zo dat de jacht op de terreurnetwerken die verantwoordelijk (zouden) zijn voor de aanslagen in New York en Washington veel intenser gebeurt dan de aanpak van wie moordt en brandt in landen van Latijns-Amerika, Afrika of Azië. Er is zelfs een heuse oorlog voor gevoerd in Afghanistan en die is bijna alleen door de Verenigde Staten gevoerd. Meer en meer blijkt de jongste jaren dat het militaire apparaat van de enig overblijvende supermacht in staat is om conflicten uit te vechten waarbij vrijwel geen Amerikaanse doden en gewonden vallen. Die superioriteit dreigt zich te vertalen in een groeiende arrogantie en eigengereid internationaal optreden.

Maar wie niet enthousiast is voor de VS in de rol van zelfbenoemde politiemann van de wereld, kan zich niet beperken tot het machteloze roepen dat die VS nergens militair mag ingrijpen, niet in Afghanistan, niet in Irak, nergens. Dat klinkt mooi, en daar zijn ook argumenten voor, maar de VS trekt er zich wel niets van aan. En dat protest zegt vooral niet wat er dan wel moet gebeuren met de terreur en het wereldwijde geweld waarmee we wel degelijk kampen.

De enige oplossing ligt er in dat de landen van deze wereld bereid zijn om te investeren in een mondiale en permanente VN-politiemacht en in regionale politiemachten. We moeten bereid zijn om daar eenheden aan te leveren.

Indien dan de VS ernstige vermoedens heeft dat er terroristen schuilen in bijvoorbeeld Afghanistan, dan kunnen we zeggen : niet uw VS-leger moet dat veiligheidsprobleem gaan oplossen, neen, dat zal de VN-politiemacht doen.

En wat indien er bij zulke actie een zekere Bin Laden zou worden aangehouden? Moet die dan uitgeleverd worden aan de VS? Neen, dan moet die zich verantwoorden voor het Internationaal Strafhof. De VS kunnen dan hun zaak bepleiten. En zo deze persoon, na een onderzoek ten laste en ten ontlaste, schuldig zou worden bevonden, zal hem niet de doodstraf wachten maar een gevangenisstraf. (zie ook het hoofdstuk 'groeiend internationaal rechtsgevoel')

Bewapening of ontwapening

In 2001 geeft de wereld ruim tweeënhalf procent van het wereldinkomen uit aan bewapening, dat is achthonderd negenendertig miljard dollar of ongeveer evenveel euro. Alleen al de VS nemen daarvan meer dan een derde voor hun rekening.

Meer dan twintig miljoen mensen lopen rond in legerplunje.

Zoals er minder moorden zijn in samenlevingen waar geen of niet al te veel schiettuig rondslingert, zo kan de wereld maar veiliger worden wanneer er minder wapens in omloop zijn.

Een veiliger wereld veronderstelt niet alleen een groeiend collectief veiligheidssysteem met onder meer een permanente VN-politiemacht. Er moet ook dringend werk gemaakt worden van ontwapening. Nu slingeren er op aarde naar schatting een half miljard kleine of lichte wapens rond, door niets of niemand gecontroleerd. Ook al zijn ze klein, het zijn verreweg de belangrijkste doders. In de huidige conflicten zouden ze voor negentig procent van de doden zorgen. Ze brengen onderdrukking en onrecht mee, en politieke instabiliteit. En ze leiden tot een cultuur van gewelddadigheid, die denkt meningsverschillen met een rokend pistool te kunnen 'oplossen'.

Afraken van die ongecontroleerde kleine wapens is daarom een dringende behoefte voor de wereld. Wie nog extra redenen nodig heeft, moet bedenken dat al dat wapentuig een fikse rem is op een sociaal verantwoorde en economisch gezonde ontwikkeling van een samenleving.

Eigenlijk moeten wapens weer een monopolie zijn van politie en leger, van legitieme ordehandhavers. Vooral in Afrika en Amerika is dat nu lang niet zo. Zo'n ommezwaai vereist vooral op het Amerikaanse continent bijna een cultuurschok. In de Verenigde Staten is wapendracht een grondwettelijk recht, en meer algemeen is

in vele contreien van dat continent een man zonder wapens 'geen echte man'. Niet toevallig is Colombia wellicht de meest moorddadige 'samenleving' van de wereld.

Naast de kleine wapens zorgen ook grotere wapensystemen als tanks, kanonnen, gevechtsvliegtuigen en bommen voor veel oorlogsleed. Die tuigen zijn talrijk aanwezig in de officiële legers. Naarmate de wereld zijn veiligheid meer toevertrouwt aan de Verenigde Naties en aan regionale organisaties, kan de nood aan grote nationale legers met veel wapens verminderen. Als de wereld veiliger wordt, kan er parallel een echt ontwapeningsproces op gang komen. Heel misschien is dat proces al begonnen, want sinds het einde van de Koude Oorlog zijn de wapenuitgaven verminderd, zo'n veertig procent minder tussen 1987 en 1998.

De meest opvallende ontwapeningsovereenkomst is zeker het Verdrag over de Conventionele Bewapening in Europa. De leiders van de zestien NAVO-landen en de zes Warschaupactlanden ondertekenen dat verdrag op 19 november 1990 in Parijs. Er is vastgelegd hoeveel tanks, pantservoertuigen, artillerie, vliegtuigen en helikopters ze mogen behouden. Vooral aan de kant van het Warschaupact moet er stevig gesabeld worden in het aantal tanks. Even later houdt dat pact zelfs op te bestaan. Er is dus wat reden tot hoop.

Minder hoopgevend is dat heel wat grotere wapensystemen ook terechtkomen bij allerlei gewapende groepen en bij regeringen die verwickeld zijn in hevige conflicten. Zo bulkt Afghanistan al enkele decennia van zwaar bewapende legers en legertjes. En in de Angolese burgeroorlog hebben regering en Unitarebellen ook steeds zwaardere wapens ingezet. De regering betaalde die vlot met haar olie-inkomsten, Unita slaagde erin om het nodige geld bijeen te halen uit gesmokkelde diamant.

Bedenkelijk is ook dat op het eind van de twintigste eeuw de bewapeningswijzer in een andere richting wijst. Sinds 1999 geeft de wereld opnieuw meer geld aan wapens, elk jaar twee tot drie procent meer. Dat is vooral aan de VS te wijten, een land dat zijn bewapeningsinspanningen niet meteen zal afremmen na de aanslagen van 11 september 2001.

Wapens zijn alleen aanvaardbaar in de handen van wettige ordehandhavers.

Bestrijding wapenhandel

Nadat de Verenigde Staten jarenlang de grootste wapenexporteur in de wereld waren - in 2000 nog nemen ze de helft van de wapenhandel voor hun rekening - valt in 2001 die twijfelachtige eer te beurt aan Rusland.

Om aan de verspreiding van grote en kleine wapens te verhelpen moet de internationale wapenhandel aan banden worden gelegd. Anders riskeert ontwapening op één plaats tot meer geweld op andere plaatsen te leiden. Zo zijn grote aantallen wapens uit de voormalige Sovjetunie en het verdwenen Oostblok zowat overal beland waar mensen elkaar te lijf gaan, als er maar voor die wapens betaald wordt. En na elk groot conflict speelt zich hetzelfde af: er komt een drukke handel van wapens op gang naar nieuwe brandhaarden.

Intussen liggen de wapenfabrieken ook niet stil. Zelfs al is de officiële vraag naar wapens wat verminderd, de wapenproducenten zijn lang niet werkloos. En ze zoeken met alle middelen zoveel mogelijk te verkopen.

Wapens die verkocht raken aan de legers en politie-eenheden van democratische landen of landen waar de mensenrechten niet op grove en systematische wijze geschonden worden, vormen niet meteen het probleem. Wel een probleem is dat nogal wat wapens officieel naar aanvaardbare landen gaan, maar in werkelijkheid terechtkomen in landen met veel schendingen van de mensenrechten. Wanneer het om illegale wapenhandel gaat is het hek helemaal van de dam. Dan is het volstrekt onduidelijk naar wie er wapens gaan en waarvoor ze moeten dienen.

Stilaan echter groeit de bewustwording. Nogal wat landen stemmen wetten op de wapenhandel: ze voeren criteria in van wat kan en niet kan. In mei 1998 komt er zelfs een Europese Gedragscode op de Wapenhandel.

Maar veel aspecten rond de wapenhandel blijven onduidelijk en in de grijze zone. Vrijgegeven informatie is summier en/of onvolledig. Wat met licenties en export van wapentechnologie? Hoelang mogen vergunningen geldig zijn? Dat is niet onbelangrijk, want een land dat vandaag nog veilig lijkt kan morgen een bloedige dictatuur zijn.

En van een systematische, doorgedreven aanpak van illegale wapenhandel is amper sprake, al is die wellicht meest van al nodig. In dat verband is er dringend meer controle vereist op privé-veiligheidsfirma's en huurlingenlegers. Vooral in Afrika is het opmerkelijk hoe snel oorlog en veiligheid er uitbesteed raakt aan de privé-sector.

Wapenproductie

Wereldwijd zijn zo'n zeventig miljoen mensen betrokken bij de een of andere militaire activiteit.

Eén van de drijvende krachten achter oorlog en geweld is de wapenproductie zelf, of juist nog, de wapenontwikkeling. De wapenindustrie, met al wat erbij hoort, heeft zoals zoveel maatschappelijke verschijnselen de neiging een eigen leven te gaan leiden. Dat is een fenomeen waar recent minder aandacht voor is dan pakweg twintig jaar geleden.

Veiligheid is een maatschappelijke behoefte en als een samenleving daarvoor een leger en wapens denkt nodig te hebben, is dat een politieke keuze. Maar in de periode van de Koude Oorlog tussen Oost en West, is er vastgesteld dat bewapening een eigen dynamiek krijgt. Het is de Amerikaanse president Eisenhower zelf – een voormalige generaal – die in zijn afscheidstoespraak in 1961 heeft gewaarschuwd voor wat hij het militair-industrieel complex noemde. Dat is het samenspel van militairen, wapenindustrie, wetenschappers die militair getint onderzoek verrichten, ambtenaren, politici en journalisten die een stem geven aan die verzamelde belangen. Hun samenspel, dat voortbouwt op technologische impulsen en doorbraken, stuwt de wapenontwikkelingen voort en zadelt de wereld op met steeds nieuw wapentuig.

Dat was zo in de Koude Oorlog, toen steeds maar nieuwe en duurdere wapensystemen opdoken die verkocht werden onder het mom dat men daarmee reageerde op de bewapening van de andere kant. Dat is vandaag nog zo wanneer vooral de Amerikaanse wapenindustrie met wapens aankomt die veel kunnen vernietigen zonder dat de eigen militairen getroffen worden. De oorlogen tegen Irak, Joegoslavië en Afghanistan bewijzen dat oorlogen met alleen maar slachtoffers aan één kant geen verzinsel meer zijn.

Intussen werkt de wapenindustrie aan ‘niet dodelijke’ wapens voor de oorlogen en conflicten van de eenentwintigste eeuw, waar de burgerbevolking zelden ver weg is. Onder meer bij vredesoperaties zou er behoefte zijn aan wapens die mensen tijdelijk uitschakelen door ze een tijdje te verlammen, te verblinden, te verdoven, tegen te houden enzovoort. Afwachten maar of dat zo is. De dodelijke wapens zullen er zeker niet door verdwijnen.

De les die de wereld hieruit moet trekken is dat de politiek de controle moet herwinnen en behouden over de ontwikkeling, de productie, de verhandeling en de inzet van wapens. Blind vertrouwen op het militaire apparaat en al wat daar rond hangt aan ontwikkeling, productie en lobbyen loopt het risico een heel verkeerde en dure keuze te zijn.

Oorlog en geweld voorkomen

De kost van oorlog is zo immens en veelzijdig dat die eigenlijk niet valt te berekenen.

Het blijft nuttig de lasten en onkosten van oorlog eens op een rijtje te zetten. Er gaan enorm veel mensenlevens verloren en talloze mensen blijven gewond tot zwaargewond achter, tallozen zijn gehandicapt voor de rest van hun leven. Dikwijls onderschat zijn de blijvende psychische gevolgen van foltering, verkrachting, gevangenschap en andere mishandelingen, van voortdurende bombardementen en artilleriebeschietingen, van sluipschutters en andere oorlogsverschijnselen.

De materiële kost valt dan weer iets beter in te schatten en is in de meeste gewapende conflicten bijna onnoemelijk zwaar. Oorlogen zijn een zware economische last en halen soms hele economieën onderuit; ze veroorzaken ook grote ecologische kosten. Het culturele erfgoed is nog een slachtoffer van wapengekletter. Kunstschaten en historische steden krijgen dikwijls geen vrijgeleide wanneer er gevochten wordt.

Dan is er nog de politieke schade, die diepgaand en veelzijdig kan zijn. De oorlog voedt de vijandigheid tussen mensen en partijen en stimuleert extremisme. De democratie lijdt eronder of verdwijnt zelfs. Meer in het algemeen dreigen samenlevingen door oorlog verregaand ontmenselijkt te raken: mensen verliezen hun verantwoordelijkheidszin en de remmingen op doden en moorden verminderen of ze verdwijnen zelfs – soms héél snel.

Ten slotte, wie de politieke en psychische gevolgen niet weet aan te pakken, kan er bijna donder op zeggen dat van de ene oorlog vroeg of laat een andere oorlog komt. Op de Balkan weten ze daarvan mee te spreken.

Zoveel kosten zou ons toch aan het denken moeten zetten. Besef wel dat conflicten niet te vermijden zijn en dus niet voorkomen kunnen worden. Mensen, volkeren, partijen en landen hebben nu eenmaal uiteenlopende en dikwijls tegengestelde opvattingen en belangen. Maar conflicten kunnen wel beheerst worden en vooral, voor conflicten kunnen we op geweldloze wijze oplossingen zoeken én vinden. De kostprijs daarvan zal bijna altijd lager liggen dan bij een gewapend conflict.

Geweldloze conflictoplossing is veruit te verkiezen boven geweldgebruik. En de beste vorm van geweldloze conflictoplossing is democratie.

Er is meer geweld dan wapengekletter

Elke dag sterven er dertigduizend kinderen aan vermijdbare kwalen, wat overeenkomt met het uitmoorden van een kleine stad.

Ruim achthonderd miljoen mensen zijn ondervoed.

Meer dan een miljard mensen zullen niet ouder dan veertig worden.

In de Aziatische crisis van 1997-98 verliezen meer dan dertien miljoen mensen hun werk en inkomen.

Tussen 1998 en 2002 verliest koffie maar liefst twee derde van zijn waarde, de prijs belandt op een absoluut dieptepunt. Die aanhoudende koffiecrisis keldert het inkomen van meer dan twintig miljoen gezinnen.

Geweld komt niet alleen voor in gewapende conflicten. Meer zelfs, het grootste geweld doet zich dag na dag voor, meestal los van oorlogen. Het schuilt in de werking van onze huidige wereld en miskent de elementaire rechten van vele mensen, het maakt hongerig, ziek en arm, en is uiterst dodelijk; het houdt mensen onwetend, ontzegt hun een menswaardig inkomen en geeft hun weinig of geen politieke macht; het doet vrouwen de zwaarste lasten torsen en laat hun veel minder de vruchten daarvan plukken.

Dit geweld, dat zoveel onrecht aanricht, noemen we structureel geweld. Het is namelijk het resultaat van de onrechtvaardige wijze waarop de wereld is gestructureerd. Structureel geweld vermindert de levenskansen van mensen en neemt hun kansen op ontplooiing af.

Vrede is meer dan de afwezigheid van fysiek geweld. Echte vrede is er pas als ook het structurele geweld van honger, armoede, vermijdbare ziekten en analfabetisme overwonnen is.

10 Kunnen we democratisch samenleven?
Over democratisering als garantie van de

vrije samenleving

In 1900 kunnen maar weinig mensen hun stem uitbrengen, en vrouwen alleen maar in Nieuw-Zeeland.

Aan het begin van de twintigste eeuw zijn er in de meeste landen vrije verkiezingen. Alhoewel dat niet allemaal volwaardige democratieën zijn, telt de wereld meer democratieën dan ooit tevoren.

Het is misschien moeilijk te geloven, maar in het begin van de twintigste eeuw hebben koningen en keizers nog veel politieke macht: in bijna heel Europa, in Rusland, het Osmaanse rijk en China. En zelfs al is er hier en daar algemeen kiesrecht voor vrijwel uitsluitend mannen, in talrijke regeringen en parlementen duiken verrassend veel leden van de adel op. Rond 1900 strekken de koloniale tentakels van een aantal Europese landen zich ver uit. Vooral Groot-Brittannië en Frankrijk, maar ook Rusland, hebben uitgestrekte koloniale rijken. In die kolonies krijgen stemrecht en democratie geen kans.

Enkele decennia later ziet de toestand er nog zwarter uit. Allerlei totalitaire regimes grijpen hun kans. Het fascisme krijgt grote delen van Europa in zijn greep, het communisme ontpopt zich in de Sovjetunie tot een vloek voor de bevolking en krijgt later greep op onder meer Oost-Europa en China.

In de tweede helft van de eeuw raakt de wereld bijna vergeven van dictaturen. Militaire staatsgrepen worden een echte plaag, vooral in Zuid-Amerika en Midden-Amerika maar zeker ook in Afrika en Azië.

Vandaag ziet de wereld er heel anders uit. Veel monarchieën zijn verdwenen en anders hebben ze meestal veel macht verloren, behalve in enkele landen in het Midden-Oosten. De fascistische dictaturen zijn verdwenen, en hetzelfde gebeurde met de meeste communistische dictaturen. Ook de militaire en andere dictaturen zijn flink op de terugweg.

Het resultaat is dat er in de meeste landen nu vrije verkiezingen worden gehouden. Vanzelfsprekend is de kwaliteit van de democratie niet overal even groot, maar dat laten we voorlopig even rusten. Hier is doorslaggevend dat de democratische bestuursvorm in een eeuw tijd een stevige opmars heeft verwezenlijkt. Toch zijn er uitzonderingen: die opmars is veel minder gelukt in grote delen van Afrika, het Midden-Oosten en Oost-Azië.

W a a r o m d e m o c r a t i e ?

Mensen zijn gelijk

Omdat alle mensen gelijk zijn, hebben zij recht op democratie.

Als alle mensen gelijk zijn, hebben ze allemaal evenveel recht om bij het bestuur van hun land betrokken te worden. Dat lijkt vanzelfsprekend en dat is ook vanzelfsprekend. Het duurt echter tot ver in de twintigste eeuw voordat vrije

verkiezingen en algemeen stemrecht echt aanvaard raken. En zover kan het maar komen omdat mensen die vrijheid absoluut willen en ervoor vechten.

In de industriële landen is het vooral de arbeidersbeweging die het algemeen kiesrecht voor mannen afdwingt, eind negentiende en begin twintigste eeuw. Maar zelfs in die landen zijn gelijke burgerrechten lange tijd niet voor iedereen weggelegd. Vrouwen moeten nog jaren of zelfs enkele decennia wachten op stemrecht, meestal tot ergens voor of onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog. In België duurt dat tot 1948, in Zwitserland zelfs tot 1971.

Niet-blanken strijden nog langer voor hun stemrecht. In de Verenigde Staten verkrijgen zwarten pas stemrecht in 1964, in Zuid-Afrika moeten ze wachten tot in de jaren negentig.

Maar de gang naar meer vrijheid en democratie verloopt niet rechtlijnig. De opkomst van het fascisme verstoort die ernstig. De strijd daartegen is niet vrijblijvend maar vergt miljoenen mensenlevens. Velen zijn bereid om te vechten en vrijheid is daarbij een belangrijke beweegreden. (Natuurlijk is het ook vakkundige oorlogspropaganda om het zo voor te stellen, maar de Tweede Wereldoorlog is inderdaad essentieel een krachtmeting tussen democratie en dictatuur.)

Dat mensen absoluut vrijheid en democratie willen, is overduidelijk te zien in 1989 in Oost-Europa. Al vroeger was er verzet tegen het communisme, waar verkiezingen niet veel meer waren dan façade. Als ze de kans krijgen stemmen vooral honderdduizenden Oost-Duitsers met hun voeten; ze vluchten naar het Westen. Maar in dat revolutiejaar 1989 komen miljoenen mensen op straat in zowat alle communistische landen van Oost-Europa en maken duidelijk dat ze meer vrijheden en mensenrechten willen. Ze zorgen ervoor dat het communistische systeem wonderlijk snel uitdooft en overal doen vrije verkiezingen met meer partijen hun intrede.

Mensen zijn vrij

In een democratie komen geen hongersnoden voor.

Uwe leer ik kennen in 1981. Hij woont in Oost-Berlijn, de muur staat er nog. Uwe is een actieve vredesmilitant en heeft een West-Berlijnse vriendin. Voor haar wil hij uitwijken naar West-Berlijn en hij hoopt zijn emigratiekansen te verhogen door te stoppen met die politieke vredesactiviteiten.

Een tijdje later worden vele vrienden van hem, die doorgaan met betogen en andere acties, één voor één het land uitgezet. Ze mogen hun eigen land niet meer in. En Uwe, die niet liever wil dan weggaan, die raakt zijn land niet uit en moet wachten tot de val van de Berlijnse muur.

Vrije verkiezingen komen niet alleen. Wie democratie zegt, zegt veel meer dan alleen maar vrije verkiezingen. Kenmerkend voor democratieën is dat ze hun burgers veel rechten en kansen geven, en niet alleen op papier. Zelfs al valt er nogal wat aan te merken op de verwezenlijking van de mensenrechten, democratieën

doen het op dat vlak veel beter dan dictaturen of de bijna volledig verdwenen communistische ‘volksdemocratieën’.

De hoofdreden voor die betere prestaties is de democratie zelf. De politieke macht berust er niet steeds in dezelfde handen. Om de zoveel jaar krijgt de bevolking de kans om haar vertegenwoordigers vertrouwen te geven of ze weg te stemmen en zich door anderen te laten vertegenwoordigen.

De werking van de democratie berust op het onovertroffen idee van het ‘sociaal contract’. Mensen zijn in principe dan wel vrij, maar ze beseffen gauw dat de wereld geen plaats zonder risico’s is. Er loeren nogal wat gevaren voor de individuele vrijheid en één daarvan is zeker de medemens.

Om hun vrijheid te beschermen kunnen mensen een deel van hun autonomie overdragen aan hun politieke vertegenwoordigers. Die krijgen voor een bepaalde periode de democratisch gelegitimeerde bevoegdheid om de vrijheid van alle burgers te waarborgen. Ze doen dat door hun individuele en gezamenlijke belangen te regelen en in recht(en) om te zetten. Zo zorgt de democratie voor het ‘algemeen belang’.

De controle op de politieke macht is in een democratie nog verfijnder. De macht is er namelijk min of meer evenwichtig verdeeld tussen diverse spelers, doorgaans het verkozen parlement, de regering en de rechters. Dat is de driedeling tussen de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht.

Verder is duidelijk bekend van welke rechten en vrijheden iedereen kan genieten, zoals de vrijheid om te gaan en staan waar men wil. Ze liggen vast in de grondwet, dat is de basiswet van elk land, en in andere wetten en besluiten die na te lezen zijn door wie dat maar wil. Willekeur krijgt zo veel minder kansen, want in principe kan iedereen haar rechten doen gelden via de rechter.

Hoe onvolmaakt soms ook, de democratie is tot nu toe de enige garantie gebleken voor een vrije samenleving, voor een samenleving met vrije mensen, die zeker zijn van hun rechten en vrijheden.

Alleen de democratie is in staat om geweldloos geschillen te regelen. Zij kan opvattingen en belangen confronteren, de krachtsverhoudingen vaststellen, op basis daarvan beslissingen nemen en regels maken, én terzelfder tijd toch nog respect hebben voor de rechten en vrijheden van wie in de minderheid verkeert, en van minderheden in het algemeen.

Er is geen betere garantie dan de democratie om de mens in haar rechten te respecteren.

Mensen erkennen elkaar als mensen

Twee volwaardige democratieën hebben nog nooit oorlog gevoerd.

Democratieën organiseren de solidariteit tussen mensen.

Een volwaardige democratie heeft die onschatbare kwaliteit dat ze alle mensen kan erkennen, ook de burgers van andere landen. We zijn allemaal broeders en zusters

van elkaar, zouden anderen zeggen. De Franse revolutie sprak van de 'fraternité', de broederlijkheid of zusterlijkheid.

Dat zijn allemaal mooie woorden, maar wat biedt de realiteit? Wel, die oogt toch niet lelijk. Zo kunnen we vaststellen dat twee democratieën, en dan bedoelen we landen die het verdienen om zich democratie te mogen noemen, nog nooit met elkaar in een oorlog verwickeld zijn geraakt. Hopelijk kunnen we er ons in blijven verheugen dat democratieën niet naar de wapens moeten grijpen om hun conflicten uit te vechten. Ze vinden blijkbaar andere geweldloze manieren om hun meningsverschillen bij te leggen of op te lossen.

Democratieën gaan nog verder. Ze democratiseren het onderwijs door scholing in het bereik van bijna iedereen te brengen, ze zorgen ervoor dat zieken gezondheidszorg krijgen en dat er zondig een vervangingsinkomen is, ze waken erover dat er pensioenen uitgekeerd worden aan wie oud genoeg is om het actieve leven vaarwel te zeggen, en dat er werkloosheidsuitkeringen zijn voor wie ongewild zonder werk zit. Ze helpen werklozen bij het herscholen en het zoeken van een betrekking. Ze verlichten de kinderlast met kinderbijslag en voorzien in betaalde vakantie. Ze organiseren sociale huisvesting voor wie minder gegoed is, en ze bieden iedereen openbaar vervoer aan, eventueel goedkoper of zelfs gratis, vooral dan voor financieel zwakkeren.

Hier moeten we erop wijzen dat net op het vlak van sociale politiek en de onderlinge solidariteit de voormalige communistische landen ook redelijk tot goed presteerden. De inkomens waren misschien niet zo hoog, maar iedereen had werk en werkzekerheid en daar denken velen in die landen met heimwee aan terug. Met de val van het communisme is niet alles verbeterd.

De overheid wordt in een democratie de garantie van een eerlijke samenleving. Dat komt het sterkst tot uiting in de opbouw van een systeem van sociale zekerheid. Een democratie organiseert met andere woorden de solidariteit onder haar leden.

S t r i j d v o o r z e l f b e s c h i k k i n g

In 1900 telt de wereld minder dan vijftig staten. Vandaag zijn het er vrijwel tweehonderd geworden.

In grote delen van de wereld kan de strijd voor vrije verkiezingen en democratie niet los gezien worden van die andere grote ontvoogdingsstrijd, de strijd voor zelfbeschikking. De wereld heeft nooit zo veel kolonies geteld als vlak voor de Tweede Wereldoorlog. In bijna heel Afrika en het grootste deel van Azië zijn vooral Europese landen de baas. Minder bekend is dat ook de Verenigde Staten kolonies bezit, onder andere de Filippijnen. De inwoners van die gebieden hebben weinig of niets te zeggen.

Dan begint een spectaculaire ontvoogdingsstrijd. Soms verloopt die vooral geweldloos. Het meest bekende voorbeeld is India, waar Mahatma Gandhi het geweldloze verzet voor onafhankelijkheid aanvoert. Toch is er meer dan eens ook

sprake van bloedig geweld, en bij de onafhankelijkheid in 1947 gaan Hindoes en moslims elkaar te lijf, wat op de splitsing uitloopt in India en Pakistan.

Dikwijls verloopt de onafhankelijkheidsstrijd gewapenderhand. Extreem geweld, een regelrechte oorlog zelfs, doet zich zo voor wanneer Vietnam en Algerije hun onafhankelijkheid bevechten tegen Frankrijk. Ook Indonesië moet ervoor vechten en nog veel meer de Portugese kolonies zoals Angola en Mozambique.

Soms komt de onafhankelijkheid er bijna zonder slag of stoot en heel onvoorbereid, zoals voor Kongo.

Nog geen drie decennia na het begin van de Tweede Wereldoorlog heeft zich een spectaculaire verandering voorgedaan. Kolonies zijn niet volledig verdwenen, maar het zijn dan echte uitzonderingen. Het zijn echter lang niet allemaal democratieën geworden. De koloniale erfenis en de onafhankelijkheidsstrijd wegen zwaar. Veel landen zijn er economisch slecht aan toe. Dat maakt ook hun politieke situatie nogal wankel en daar komen veel dictaturen en éénpartijregimes van. Van vrije verkiezingen is zelden sprake, of ze zijn een farce. Met de eerbiediging van de mensenrechten is het slecht gesteld.

Dat is vaak ook zo in landen die jarenlang een gerechtvaardigde bevrijdingsstrijd hebben gevoerd. Die strijd om de politieke macht is met de wapens beslecht, maar brengt in plaats van bevrijding nog meer bloed en tranen. Bijna onafwendbaar, zo lijkt het, ontpoppen ze zich tot dictaturen. Wat is hier aan de hand? Wel, wie kiest voor gewapende strijd, ziet zich bijna gedwongen de weg op te gaan van strakke ideologische eenheid en militaire logica... en heeft na de overwinning de grootste moeite om die gevaarlijke mantel af te gooien wanneer een vrije maatschappij moet worden opgebouwd. De Algerijnen, Vietnamezen, Chinezen, Cubanen en Cambodjanen kunnen ervan meepraten; of ze konden dat, want vooral miljoenen Chinezen en Cambodjanen verloren het leven.

Maar mensen zijn overal dezelfde: ze willen meer te zeggen hebben over wat hen aanbelangt. Aan het einde van de twintigste eeuw is de roep om democratisering bijna overal ter wereld te horen. Op spectaculaire wijze verdwijnen dictators in Iran, Nicaragua, de Filippijnen, Haïti, Kongo (dan nog Zaïre) en Indonesië. Nog vele andere dictaturen sneuvelen minder opgemerkt, onder meer in Afrika. Vooral in Midden- en Zuid-Amerika trekken de militairen zich in hoge mate terug van het politieke toneel. In China, Myanmar en andere landen komen mensen de straat op voor meer democratie.

Zo bewijzen de mensen zelf bijna elke dag opnieuw hoe een ontzettend belangrijk goed die democratie wel is, en al wat erbij hoort aan mensenrechten en vrijheden.

Begin jaren negentig verbreekt de Sovjetunie, ook wel eens het laatste grote koloniale rijk genoemd. We maken kennis met wel vijftien nieuwe landen, van de Baltische republieken over Rusland en Oekraïne tot de Kaukasus landen en de Centraalaziatische republieken zoals Kazakstan.

D e m o c r a t i e v a n d o r p s r e p u b l i e k t o t
w e r e l d b u r g e r s c h a p ?

Vandaag zijn we Nederlander, Belg of Vlaming, ook voelen we ons Aalstenaar of Amsterdammer en misschien al een beetje Europeaan. Maar een wereldburgerschap lijkt heel ver weg en toch, liever morgen dan overmorgen moeten we ook wereldburger zijn.

Steeds meer landen die kiezen voor democratie, steeds meer burgers die meer te vertellen krijgen over het reilen en zeilen in hun eigen land. Mooi zo.

Aan het begin van de twintigste eeuw is het echter zonneklaar dat veel problemen de krachten van afzonderlijke landen te boven gaan: de zeggingschap over de economie, want die organiseert zich voortdurend internationaler; ecologische problemen, want die trekken zich van nationale grenzen niets aan; de mensen zelf al evenmin, wat voor krachtige migratiestromen zorgt; internationale georganiseerde misdaad enzovoorts.

Om daaraan wat te doen, zijn internationale organisaties nodig. Een regionale organisatie zoals de Europese Unie bewijst al enkele tientallen jaren dat gezamenlijk optreden heel zinvol en efficiënt kan zijn. Ook veel organisaties van de Verenigde Naties zijn veel nuttiger dan vaak wordt gedacht. Hoe zouden we zo veilig kunnen vliegen zonder een Internationale Burgerluchtvaart Organisatie om dat in het oog te houden en daarvoor te zorgen? De veiligheid op zee is een taak van de Internationale Maritieme Organisatie. Die IMO wil ook de vervuiling van de zeeën voorkomen en bestrijden. De Wereld Meteorologische Organisatie helpt de waarnemingen van het weer en de snelle uitwisseling van die informatie organiseren. De Wereldpostunie zorgt voor een beter internationaal postverkeer.

Net zoals nationale overheden democratische controle nodig hebben, moet ook op internationale overheden en organisaties toegezien worden. De Europese Unie bewandelt die weg moeizaam. Er is al langer een parlement en dat krijgt stilaan meer te zeggen. Dat parlement wordt inmiddels ook rechtstreeks gekozen en de Europese burger heeft stemrecht, niet als Belg of Nederlander maar als Europeaan. Maar de overdracht van bevoegdheden, van soevereiniteit dus, naar dit Europese parlement zal nog verder gaan. En van een echte Europese regering die zich moet verantwoorden tegenover dat parlement en niet tegenover de nationale regeringen is voorlopig niet echt sprake.

Wereldburgers

Op wereldvlak staat de democratie pas echt in de prille kinderschoentjes. In de algemene vergadering van de Verenigde Naties zitten bijna alle landen en dat geeft ook de kleine landen of de ontwikkelingslanden een stem. Maar veel doorslaggevende bevoegdheden of politieke macht hebben de Verenigde Naties nog niet. En van een verkozen wereldparlement is nog helemaal geen sprake.

De democratie op wereldvlak is dus nog ver van gerealiseerd. En toch is het wereldburgerschap de onvermijdelijke toekomst, want de toename van de mondiale problemen laat ons geen andere democratische keuze.

Zoals bij het begin van de twintigste eeuw doorgaans vol ongeloof werd gereageerd op de gedachte dat vrije verkiezingen en algemeen stemrecht nog die eeuw de wereld zouden veroveren, zo staan we nu aan de vooravond van het wereldburgerschap, van een heus wereldparlement, van een wereldregering. In de loop van de eenentwintigste eeuw komen ook die democratiseringen er hoogstwaarschijnlijk aan en worden we echte wereldburgers, hoe talrijk ook degenen zijn die daar vandaag niet in geloven.

Dorpsrepubliek

Ook in de andere richting, naar ‘onder’, evolueert de democratie. In veel landen zijn of worden bevoegdheden overgeheveld naar ‘lagere’ overheden. Waarom hier de woorden ‘lager’ en ‘onder’ gebezigd worden is mij een raadsel, maar laten we aannemen dat er geen waardeoordeel achter schuilt en ze toch maar gebruiken. Gewesten, regio’s en deelstaten krijgen meer te zeggen in België, Italië, Frankrijk, Spanje, Groot-Brittannië.

In de praktijk stapt de wereld geleidelijk aan af van de opvatting dat alleen soevereine staten het spel om politieke macht mogen meespelen. Er is meer ruimte voor kleinere spelers binnen landen en grotere spelers op regionaal of mondiaal vlak. Dat betekent dat de wereld traag aanvaardt dat politieke problemen het best worden aangepakt en opgelost op het meest aangewezen niveau. Net zoals men er al lang achter is dat stadsstaten niet meer geschikt zijn om veiligheid en vrede te verzekeren, komt men er nu achter dat oorlogen, broeikas-effect, internationale schuldenlast en financieel-economische bokkensprongen thuishoren bij internationale organisaties. En nog trager ontdekt men dat lokale overheden en gemeenschappen beter meer te zeggen krijgen en meer verantwoordelijkheid moeten kunnen dragen en nemen. Doorgaans blijken zij de beste behoeders van de lokale natuurlijke rijkdommen. Voor een duurzame ontwikkeling is er dus werk aan de winkel op praktisch alle mogelijke bestuursniveaus, van laag tot hoog. Lokaal en globaal denken én handelen, dat is geen slogan maar een noodzakelijkheid.

Laten we nog even stilstaan bij het laagste bestuursniveau, dat van dorp of stad. De term ‘dorpsrepubliek’ kan velen misschien lachwekkend schijnen, maar het geeft precies weer wat moet, namelijk dat de hoeksteen van een doorgedreven democratisch systeem een lokale democratie is. Daar is zelfs kans voor directe democratie zoals heel wat samenlevingen elke dag nog in praktijk brengen in vele hoeken van de wereld, bijvoorbeeld om te beslissen wie welke weiden en velden mag gebruiken of wie wanneer het kostbare water voor bevloeiing mag gebruiken.

Feitelijk evolueren we naar een volledig federale inrichting van de wereld, van dorpsraad of stadsbestuur, over regionale, nationale, Europese en andere parlementen tot een heus wereldparlement waarvoor alle wereldburgers kunnen stemmen. Voorlopig nog grotendeels toekomstmuziek, maar de eerste passen in die richting zijn al geruime tijd gezet en meer passen volgen in een federaal proces dat sneller verloopt dan velen vermoeden.

N o o d a a n p u b l i e k e g o e d e r e n

Heeft u één of meer auto's, of een fiets of ander rijwiel? Dan is er veel kans dat u het maar normaal vindt wegen aan te treffen die berijdbaar zijn voor uw voertuig.

Er is een donders goede reden waarom de wereld beter voort maakt met haar federale politieke organisatie. Die reden is het produceren van publieke goederen, van onmetelijk belang voor elke samenleving. Als u niet meteen mee bent, geen nood, want er is de jongste decennia een gevaarlijke onderschatting gegroeid van het belang van zulke publieke goederen.

Wie de auto of de fiets gebruikt, rijdt graag op goede wegen. Wegen, spoorwegen, havens en kanalen zijn grotendeels publieke goederen die er dikwijls maar zijn omdat de overheid ervoor zorgt, want op de vrije markt worden ze niet aangeboden. Dat is net zo voor straatverlichting, een leger, politie of rechtbanken. En wie anders heeft de dure begininvestering van de telefoon op zich genomen of al die tijd gewaakt over een postbedeling tot in de kleinste uithoek? Onderwijs, voorzieningen voor sport, musea, schouwburgen, verzekerde gezondheidszorg, eigendomsrechten, doorgaans spelen nationale overheden een cruciale rol. En bewuste burgers en ondernemers zijn best bereid belasting te betalen voor publieke goederen, zeker zolang overheden geen domme investeringen doen of met geld gaan smijten.

Maar wat als u in uw maag zit met de Ruandese genocide of de uitdrijving van de Albanese Kosovaren? Dan zal uw maag zich blijven omkeren zolang de wereld het niet voor elkaar krijgt om gezamenlijk op te treden tegen zulke menselijke catastrofes. Eigenlijk ontdekten we in het vorige hoofdstuk over oorlog en vrede al het immense belang van internationale publieke goederen, zoals in dat geval een permanente VN-politiemacht, internationale ontwapening en controle op wapenproductie en wapenhandel. Voorlopig moeten we dat allemaal missen. Heel jammer.

En er is meer natuurlijk. Wat als u vindt dat het de spuigaten uitloopt met de luchtvervuiling en de verbranding van fossiele brandstoffen? Of dat u er genoeg van heeft dat de zeeën en oceanen de vuilnisbak van de alom vervuilende mens blijven en u de vis op uw bord niet volledig meer kan vertrouwen? Duizendmaal jammer, er is geen wereldautoriteit die daadkrachtig het broeikas effect of de vervuiling van de oceanen kan tegengaan of stoppen.

Zulke voorbeelden zijn talloos: de controle op en vernietiging van kernwapens en andere massavernietigingswapens, het bewaken van de biodiversiteit op onze toegenakelde aarde, het onderhandelen en toewijzen van waterrechten waar schaarse watervoorraden tot conflicten leiden, toezien op de naleving van minimale sociale regels zodat alvast kinderarbeid en slavernij niet meer kunnen, onderzoek naar ziekten die vooral woeden in weinig koopkrachtige streken, een politiek tegenwicht om multinationale ondernemingen te controleren, zicht krijgen op de speculatieve financiële stromen en zonodig correcties uitdenken en opleggen.

Het is duidelijk, er is een zwaar tekort aan internationale publieke goederen. Als dat zo blijft, riskeren onze economieën en samenlevingen daar veel last van te ondervinden, zelfs dichtgeknepen te raken. De enige verstandige uitweg is werk maken van een mondiale overheid en van regionale overheden die de bevoegdheid krijgen om de nodige internationale publieke goederen te produceren of te laten produceren die de wereld nu zo hard mankeert.

Daarbij waakt men het best met de ogen wijdopen over die gouden stelregel: bevoegdheden alleen maar doorschuiven naar een hoger bestuursniveau als een lager niveau ze echt niet aankan. Daar zijn veel redenen voor, onder meer dat democratische besluitvorming liefst zo dicht mogelijk bij de betrokkenen gebeurt, dat de hogere overheden zeker genoeg te doen (zullen) hebben en zeker ook dat er al voldoende bureaucratie is, een fenomeen dat beter niet wordt aangemoedigd.

En volgende opmerking is wellicht niet overbodig: het is niet omdat een overheid verantwoordelijkheden en bevoegdheden heeft dat ze alles zelf moet gaan doen. Nee, veel beter kan zij uitkijken of ze niet handig gebruik kan maken van wat de markteconomie en de sociale economie bieden en de mogelijkheden ervan eerst uitputten. Heel concreet, zorgen voor een goed openbaar vervoer wil allerm minst zeggen dat de overheid trein, tram, bus, boot, vliegtuig of zeppelin allemaal zelf moet produceren of uitbaten. Nog minder veronderstelt goede publieke gezondheidszorg dat gezondheidswerkers in overheidsdienst moeten zijn, misschien integendeel zelfs.

Eigenlijk zijn de Wereldhandelsorganisatie en het Internationaal Monetair Fonds vandaag al een mondiaal ministerie van economie en van financiën. Zij kunnen de wereld hun economische en financiële regels opleggen en vooral arme mensen in arme landen kunnen daarvan meespreken.

Maar is het dan niet logisch dat we straks ook een mondiaal ministerie hebben van arbeid, een ministerie van sociale zaken ook, én van milieu, én van duurzame ontwikkeling, ja ook van veiligheid?

G r o e i e n d i n t e r n a t i o n a a l r e c h t s g e v o e l

Wie durfde begin 1998 te denken dat voor het eind van de eeuw dictators of gewezen dictators niet langer zorgeloos de wereld zouden kunnen rondreizen?

Op 16 oktober 1998 wordt Augusto Pinochet aangehouden in Londen.

En op 28 juni 2001 belandt Slobodan Milosevic in de gevangenis in Den Haag, hij is uitgeleverd aan het Joegoslavië-tribunaal.

Dat democratisering snel om zich heen grijpt, bewijst de snelle groei van het internationale rechtsgevoel en de opkomst van een internationaal gerechtsapparaat, ook al een internationaal publiek goed dat dringend nodig is.

Meteen na de Tweede Wereldoorlog zijn er al oorlogstribunalen in Duitsland en Japan. Die veroordelen oorlogsmisdadigers voor misdrijven tegen de

menselijkheid. Het valt niet te ontkennen dat militaire en andere leiders van Duitsland en Japan de meest verschrikkelijke wandaden hebben uitgespookt en berechting zich opdringt. Even waar is de vaststelling dat die rechtbanken en de straffen eigenlijk het werk zijn van de overwinnaars. Over de evenzeer verschrikkelijke geallieerde bombardementen op Dresden en de Amerikaanse atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, en of die niet overbodig en dus misschien ook wel oorlogsmisdaden waren, heeft geen rechtbank zich uitgesproken.

Hoe dan ook is het belangrijk dat oorlogsmisdaden uit die Tweede Wereldoorlog bestraft zijn. Zo is bewezen dat ook een internationale justitie geen droom hoeft te blijven.

Europa maakt voortgang met die idee door de oprichting van het Europees Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg. Die rechtbank kan bij schendingen van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens mensen veroordelen en tot schadevergoeding dwingen. Voor de volledigheid vermelden we het Internationaal Gerechtshof, in 1945 opgericht als een orgaan van de Verenigde Naties. Maar dat buigt zich enkel over geschillen tussen staten onderling.

Dan blijft het enkele decennia veel stiller. In de jaren negentig lijkt er een stroomversnelling plaats te grijpen. Bij de conflicten in Ruanda en ex-Joegoslavië, nieuwe hoogtepunten van menselijke waanzin, blijkt de internationale gemeenschap volkomen onmachtig om moord en genocide te stoppen. Maar uiteindelijk komt er later toch een internationaal antwoord: het Internationaal Tribunaal voor Joegoslavië en het Internationaal Tribunaal voor Ruanda, respectievelijk in Den Haag en Arusha. Zij zorgen ervoor dat de volkerenmoordenaars, etnische zuiveraars, verkrachters en andere geweldenaars niet gerust worden gelaten. Drazen Erdemovic, een sergeant in het Bosnisch-Servische leger, wordt als eerste schuldig bevonden en veroordeeld op 29 november 1996. Voor het executeren van tientallen moslims krijgt hij een gevangenisstraf van tien jaar.

Opvallender nog is de stap van een Spaanse rechter. Die wil de Chileense oud-dictator Augusto Pinochet voor de rechtbank slepen wegens foltering, moord, genocide en internationaal terrorisme. Hij schrijft een internationaal arrestatiebevel en dan gebeurt wat heel weinigen voor mogelijk houden. Op 16 oktober 1998 wordt Pinochet aangehouden in Londen. Een klein half jaar later, op 24 maart 1999, volgt een baanbrekende uitspraak van de hoogste Britse rechtbank, de Law Lords; die beslist dat Pinochet niet onschendbaar is voor misdaden die hij heeft begaan als staatshoofd van Chili en dat zijn aanhouding wettelijk is. Uiteindelijk wordt de dictator niet uitgeleverd aan Spanje en moet hij zich daar dus niet verantwoorden voor misdrijven tegen de menselijkheid. Maart 2000 keert hij terug naar Chili. Later dat jaar verliest hij in eigen land zijn onschendbaarheid, een rechter beschuldigt hem van ontvoeringen tijdens zijn dictatuur. Begin 2001 volgen beschuldigingen van mensenrechtenschendingen en krijgt hij huisarrest. Maar een proces komt er uiteindelijk niet. Half 2002 wordt Pinochet wegens dementie ongeschikt bevonden om terecht te staan.

Pinochet is intussen al niet meer de enige politieke leider die in nesten raakt. Want het Internationaal Tribunaal voor Joegoslavië werk naarstig verder en wil de Joegoslavische president Slobodan Milosevic en vier topmedewerkers zien verschijnen. Op 27 mei 1999 heeft de hoofdaanklaagster van dat hof hen beschuldigd van moord, deportatie, vervolging en schendingen van het oorlogsrecht. Ze heeft bewijzen gevonden dat de vijf schuldig zijn aan de deportatie van bijna driekwart miljoen Kosovaren en de moord op driehonderd veertig geïdentificeerde Kosovaren. Alle landen van de VN zijn gevraagd om de betrokkenen aan te houden. En het tot voor kort vrijwel ondenkbare gebeurt dan toch. Op 28 juni 2001 behaalt het Joegoslavië-tribunaal zijn meest opvallende succes, de uitlevering van intussen ex-president Milosevic, ondermeer dus beschuldigd van misdaden tegen de menselijkheid. Even later, op 2 augustus 2001, veroordeelt het Tribunaal generaal Radislav Krstic van het Bosnisch-Servische leger voor genocide, voor de massa-executies van zeven- tot achtduizend mannen in Srebrenica half juli 1995. Het proces tegen Milosevic zelf start op 12 februari 2002.

Andere gezochte kopstukken zoals de voormalige Bosnisch-Servische president Radovan Karadzic en zijn militaire leider Ratko Mladic, beschuldigd van genocide en misdaden tegen de menselijkheid, raken voorlopig niet gearresteerd en dus zeker niet veroordeeld.

Vooraf het proces tegen Slobodan Milosevic en de – gestopte - vervolging van Augusto Pinochet, en de Internationale Tribunalen voor Joegoslavië en Ruanda, tonen aan dat aan het einde van de twintigste eeuw de wereld veel minder aanvaardt dat zwaar onrecht onbestraft zou blijven.

Internationaal recht

Vanaf 1 juli 2002 bestaat het Internationaal Strafhof en kan het de moeilijke taak aanvatten om de ernstigste misdaden zoals volkerenmoord, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden te bestraffen. 139 landen hebben het Statuut van het Internationaal Strafhof ondertekend en 77 landen, uit alle delen van de wereld, hebben het geratificeerd. De Verenigde Staten zijn fel gekant tegen dit Strafhof, ook China en Rusland blijven afwezig.

Zo bouwt de wereldgemeenschap langzaam verder aan internationale rechtsregels en, wat nog veel moeizamer verloopt, tracht zij die rechtsregels ook toe te passen op het terrein. Die internationale rechtsregels zijn de vertaling van het geheel van de mensenrechten en -plichten waaraan de wereld voortdurend verder werkt. Het spreekt dan vanzelf dat schendingen van die rechtsregels gestraft moeten worden. Daarvoor is een echte internationale justitie nodig, die net zoals nationale rechtbanken oordeelt over wat mag en wat niet mag, en zonodig straffen uitspreekt.

Even vanzelfsprekend zou moeten zijn dat de internationale gemeenschap die rechtsregels overal moet doen respecteren omdat we nu eenmaal overal mensen zijn. Die inzet kan dus niet, zoals sommigen durven te opperen in het westen, beperkt blijven tot het noorden en deels het Midden-Oosten omdat daar onze

'belangen' liggen. In Afrika bezuiden de Sahara mag dan misschien niet zoveel meer te rapen zijn, en die regio zit inderdaad grotendeels in haar sukkeljaren, maar dat is geen reden om te doen alsof een genocide in Ruanda niet in onze wereld gebeurt.

En heel snel zou het vanzelfsprekend moeten worden dat de internationale gemeenschap tijdig moet optreden om die rechtsregels af te dwingen. Er moet echt niet gewacht worden op de zoveelste genocide om dan te proberen massamoordenaars te vatten en te berechten. Nee, veel beter is het dat de internationale gemeenschap zich voluit voorbereidt om recht te doen heersen op de wereld. En de oprichting van het Internationaal Strafhof, gevestigd in Den Haag, is daarbij een historische stap: voor het eerst beschikt de internationale gemeenschap over een permanent strafhof.

Want wat als de Verenigde Staten een Bin Laden of andere terroristen te pakken zouden krijgen? Moet de VS die dan berechten? Neen, een dergelijk proces wegens internationaal terrorisme zou veel beter worden gevoerd voor het Internationaal Strafhof.

Een internationale justitie is maar echt zinvol als sluitstuk van een goed functionerende mondiale overheid, met zeker ook een parlement, een regering of andere vorm van uitvoerende macht en een internationale politiemacht.

C r i s i s e n b e p e r k i n g e n v a n d e d e m o c r a t i e

*In Duitsland kwamen ze eerst voor de communisten,
en ik protesteerde niet want ik was geen communist.*

*Dan kwamen ze voor de joden,
en ik protesteerde niet want ik was geen jood.*

*Dan kwamen ze voor de vakbondsleden,
en ik protesteerde niet want ik was geen vakbondslid.
Dan kwamen ze voor de katholieken,
en ik protesteerde niet want ik was een protestant.*

*Dan kwamen ze voor mij -
en toen was er niemand meer om te protesteren.*

(dominee Martin Niemöller, 1892-1984)

We hebben vastgesteld dat vrije verkiezingen en democratie in opmars zijn. Even waar is het dat de democratie een crisis beleeft, vooral dan in de landen die al het langst die bestuursvorm aankleven. In die 'oude' democratieën gebruikt een aanzienlijk deel van de kiesgerechtigde burgers zijn stemrecht niet. In de Verenigde Staten is elke president een minderheidspresident, want minder dan de helft van de bevolking stemt – en dat is al vele jaren het geval.

Zo wordt het natuurlijk moeilijk om de wil van de meerderheid te kennen. Een echte representatieve democratie kan maar bestaan als de burgers hun verantwoordelijkheid nemen: ze beschouwen het als hun burgerplicht om weloverwogen en gemotiveerd te beslissen wie ze als vertegenwoordigers kiezen. Maar te veel mensen blijken het immense belang van de democratie en van vrije verkiezingen – die nog niet zo lang geleden en slechts met veel moeite afgedwongen raakten – niet meer in te zien.

Te veel mensen vertonen geen belangstelling meer voor de publieke zaak en lijken niet te beseffen dat hun dierbare vrijheden niet voor eens en altijd verworven zijn, maar nauw samenhangen met een levende democratie. En stilaan raakt de democratie in verval.

Politiek afhaken kan zo zijn redenen hebben

Ook dit verhaal heeft twee kanten. Burgers die afhaken en zich afkeren van de democratie doen dat dikwijls niet zonder redenen. Ze hebben gemerkt hoe weinig invloed ze hebben op het gevoerde beleid en hoe regeringsvorming zich soms maar weinig aantrekt van de wil van de kiezer. Ze hebben ervaren dat de politiek en de ambtenarij bij vele problemen maar blijft aanmodderen. Ze voelen aan dat de echte macht vaak niet bij de verkozen politici zit. Die zit bij politieke partijen, bij de ambtenarij, de magistratuur, en meer nog bij financiële, economische en allerlei andere machthebbers, waaronder ook de media. Die macht zit ook bij de groeiende supranationale machthebbers zoals multinationals, Europese Unie, NAVO, Internationaal Monetair Fonds en Wereldhandelsorganisatie, maar ook organisaties als Greenpeace en Amnesty International. En, niet te vergeten, ze zit ook bij grote misdaadorganisaties, en die zijn meer en meer internationaal actief.

Ze beseffen dat in vele democratieën de macht van het geld – Amerikaanse verkiezingen draaien om vele miljoenen dollars – en van de media doorslaggevend zijn: hoe je overkomt op televisie, jezelf verkopen, is veel belangrijker dan iemands echte inzet en betekenis voor het algemeen belang. Ze zien de politieke schandalen in tal van landen: de Bijlmerramp, de Amsterdamse beursfraude, de overgave van Srebrenica en een sjoemelende bouwsector in Nederland, de ‘vuile oorlog’ tegen de ETA in Spanje, smeergeld en banden met de maffia in de Italiaanse politiek, het met Aids besmette bloed en affairisme in Frankrijk, de Bende van Nijvel, de zaak-Dutroux, de Agusta-affaire en de dioxinecrisis in België, een gewezen kanselier met zwart partijgeld in Duitsland, financiële schandalen in Japan, vervalste bedrijfsboekhoudingen in de Verenigde Staten, ja zelfs het ontslag van de Europese commissie wegens een rapport over vermeende fraude, wanbeheer en nepotisme. Al die schandalen hebben zeker één ding gemeen: ze wijzen op een falende democratie.

Burgers verliezen soms terecht hun vertrouwen in politiek en politici. Redenen genoeg voor de politici om te zorgen dat ze efficiënt en geloofwaardig op het publieke terrein actief zijn.

N o g m e e r d e m o c r a t i s e r i n g

In 1900 was de man thuis de baas, was overduidelijk wie de baas was op het werk, had de leraar het voor het zeggen in de klas, en moest er geen uitleg bij over wie sprak en wie luisterde in de kerk.

In 1890 gingen er voor het eerst in België vrouwen naar de universiteit, in andere landen was dat nog later. Vandaag vormen vrouwen de helft van de studenten in het hoger onderwijs.

Democratie en democratisering zijn in de voorbije eeuw niet alleen doorgedrongen in de politiek. Op vele terreinen van het maatschappelijke leven en het privé-leven hebben mensen zich geëmancipeerd. Overal zien we vormen van democratisering en dat is een tendens die zich zowat wereldwijd afspeelt.

Het is meteen ook de erkenning dat een democratische samenleving veel meer medespeelsters telt dan enkel regering, parlement, politieke partijen en eventueel rechters. Het echte democratische spel wordt beoefend op een zeer groot en breed speelveld.

Emancipatie van vrouwen

De lasten die vrouwen zeulen in landelijk Tanzania zijn indrukwekkend, zesentachtig kilometer ton per jaar of bijna achtmaal meer dan de povere elf kilometer ton die mannen voor elkaar krijgen.

Zeventig procent van de allerarmsten zijn vrouwen.

Vrouwen moeten voor eten zorgen, voor brandstof, voor water maar heel dikwijls kunnen ze geen grond bezitten en kunnen ze geen aanspraak maken op grondstoffen of bronnen, op krediet al evenmin. Verregaande milieuvernietiging van de natuurlijke rijkdommen maakt het allemaal nog erger, want brengt hogere werklust en grotere armoede.

Wat in het begin van deze eeuw voor velen nog ondenkbaar is, is honderd jaar later in grote mate aanvaard. Vrouwen hebben nu stemrecht en gelijke rechten in het onderwijs, op het werk, in het gezin en noem maar op.

Steeds meer vrouwen duiken op in het hoger onderwijs en het beroepsleven. Vrouwelijke politici zijn niet uitzonderlijk meer, alhoewel ze nog altijd een kleine minderheid vormen. Thuis is de eenzijdige taakverdeling tussen de partners geen evidentie meer.

Vooral voor goedopgeleide vrouwen in meestal rijke landen zijn er nog maar weinig emancipatieproblemen. Zij komen professioneel aan hun trekken, zijn financieel onafhankelijk en kunnen hun gelijke rechten ook in praktijk omzetten. Al is de lange weg naar gelijkheid vandaag nog niet helemaal gelopen, deze vrouwen zullen het mee voor het zeggen hebben in de eenentwintigste eeuw.

Voor de meeste vrouwen is de werkelijkheid lang niet zo rooskleurig. Ze gaan inderdaad naar school maar komen vaker terecht in studierichtingen die minder beroepskansen bieden. Ze werken inderdaad veel meer dan vroeger maar zijn oververtegenwoordigd in slecht betalende beroepen en verdienen dus minder, soms zelfs voor hetzelfde werk, dat is nog altijd zo. Ze belanden makkelijker in de werkloosheid. Ze hebben inderdaad partners die meer huiselijke arbeid verrichten of toch al iets doen, maar nog altijd belandt de grootste last van het huishouden op hun rug.

Als we een kijkje nemen in de verdere wereld, zien we dat massa's vrouwen het ronduit slecht hebben. Op vele plaatsen doen ze én het huishouden én zorgen ze voor het huishoudelijk inkomen. Als mannen geld verdienen, is het niet vanzelfsprekend dat ze dit in het huishouden steken. Ze gebruiken het liever voor zichzelf. Vooral in Latijns-Amerika gaan mannen er nogal makkelijk vandoor, ze verdwijnen uit het leven van vrouw en eventuele kinderen, zodat die er alleen voor staan.

Op het platteland is de boer meestal een boerin, zeker als het gaat over het verbouwen van voedsel dat men zelf opeet. De vrouw produceert dus het voedsel – eigenlijk het grootste deel van het inkomen –, doet het huishouden, zorgt voor de kinderen, voor water, voor brandstof enzovoorts. Dat vertaalt zich in opmerkelijk langere werktijden voor de vrouw. Keniaanse plattelandsvrouwen werken ruim een derde méér dan mannen, Filippijnse ruim een vijfde, Guatemalaanse vrouwen ruim een zesde. Opvallend, ook Italiaanse vrouwen werken dik een kwart méér dan mannen. Maar de verschillen kunnen nog veel frappanter zijn: in landelijk Tanzania lopen mannen nog geen vijfhonderd uur per jaar en vrouwen maar liefst duizend achthonderd vijftig uur – of bijna viermaal meer – om hun werk rond te krijgen, naar de bron of de rivier, de velden, het 'bos' of de markt. De lasten die vrouwen daar zeulen zijn nog indrukwekkender: zesentachtig kilometer ton per jaar of bijna achtmaal meer dan de povere 11 kilometer ton die mannen voor elkaar krijgen. Eén kilometer ton is het dragen van één ton één kilometer ver, probeer maar.

Pakistaanse vrouwen zitten thuis werkelijk gevangen. Voor hun mannen zijn ze privé-bezit, een houding die leidt tot talrijke gedwongen huwelijken en gruwelijke mishandelingen. Op weglopen of scheiden volgt dikwijls moord, meestal uitgevoerd of bevolen door de eigen familie.

Wat hier zeker in herinnering gebracht moet worden is de seksuele uitbuiting waarvan talloze vrouwen het slachtoffer zijn. Georganiseerde vrouwenhandel vanuit Oost-Azië en Oost-Europa naar West-Europa is daar één uiting van, grootschalige prostitutie in landen als Thailand en de Filippijnen die vliegtuigladingen vol sekstoeristen trekt, een andere. En verkrachting, een zwaar geweldsmisdrijf, treft nog altijd, elke dag, vrouwen overal ter wereld in alle lagen van de bevolkingen.

Verdragen over mensenrechten blijken onvoldoende bescherming te brengen voor vrouwen. Daarom komt er in 1979 het Verdrag ter Uitroeiing van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen. Daarin worden alle vrouwenrechten samengebracht.

De discriminatie van vrouwen uitroeien is een dringende en cruciale opgave.

Democratisering op het werk

Najaar 1998, in een fabriek aan de rand van de Turkse hoofdstad Istanboel. Mehmet Kocac, 11 jaar oud, en Ozcan Babat, 12 jaar oud, werken al een jaar in een fabriek waar kleren gemaakt worden voor Benetton. Ozcan naait lange broeken. Zoals andere kinderen werkt hij in het zwart en krijgt daarvoor nog geen zeventig euro per maand. Van sociale zekerheid of sociale bijdragen is geen sprake.

Boga is dertig, Sri Lankaans en maakt zeilen voor een Duits bedrijf in de vrijhandelszone van de hoofdstad Colombo. Daar werken om en bij de zeventigduizend jonge vrouwen, ze wonen opeengepakt en miserabel. Vijfenveertig euro verdienen ze, niet eens zo slecht in Sri Lanka, maar er valt amper van te leven. Veel verbetering zit er niet meteen in want vakbonden zijn officieel verboden. Zwijgen en werken is er de boodschap.

Twaalf uren werken per dag, zes of zeven dagen per week. En toch niet genoeg verdienen om rond te komen. Het bestaat. Kinderarbeid, slavenarbeid, het bestaat, nog altijd. Vrouwen opgesloten op de werkplaats, het bestaat. Afdankt worden, van dag op dag en het loon van de laatste weken of soms van de laatste maanden niet uitbetaald krijgen, het bestaat. Gevaarlijk werk moeten verrichten in barslechte omstandigheden of met gevaarlijke stoffen werken zonder bescherming, en niet protesteren of weigeren want anders sta je aan de deur, het bestaat. Zich aansluiten bij een vakbond en meteen ontslagen worden, het bestaat.

De strijd voor betere arbeidsvoorwaarden, voor meer evenwicht tussen werknemers en werkgevers, en voor een behoorlijk deel van het nationaal inkomen, moet in 1900 nog vrijwel volledig gevoerd worden. Vooral vakbonden spelen een cruciale rol in de arbeidersstrijd. Die gebundelde kracht van werknemers maakt hen tot een belangrijke factor in het economische leven. De autoritaire baas-knechtverhouding vol willekeur moet plaats ruimen voor onderhandelingen over loon, arbeidsduur enzovoorts. Meer dan eens komt het tot confrontaties om de onderlinge krachtsverhoudingen te meten, waarbij de vakbonden als ultiem 'argument' het stakingswapen inzetten. Maar in vele rijke landen zijn vakbonden en werkgevers intussen evenzeer uitgegroeid tot partners dan tot tegenstanders.

Vakbondsvrijheid is wellicht de beste graadmeter van de democratisering van het arbeidsleven. Dan is het natuurlijk jammer om vast te stellen dat vakbonden in grote delen van de wereld weinig bewegingsvrijheid genieten, gehinderd worden of zelfs verboden zijn. Dat verklaart onder meer waarom in die meestal armere landen, waar de overlevingsstrijd heel hard is en men niet of amper toekomt aan gezamenlijke belangenverdediging in vakbonden, velen in de meest schandalige omstandigheden moeten werken.

Aan het einde van de eeuw is de wereld zich ervan bewust dat er niet alleen spelregels nodig zijn om vrije handel te drijven. De Internationale Arbeidsorganisatie, waarin regeringen samen zitten met vakbonden en werkgevers uit bijna de hele wereld, neemt op 18 juni 1999 een belangrijke beslissing. Ze keurt dan de Plechtige Verklaring over de Basisrechten van Werknemers goed. Dwangarbeid,

kinderarbeid en alle vormen van discriminatie zijn voortaan verboden. Verder mogen werknemers zich vrij verenigen, ze mogen dus vakbonden oprichten, en moeten ze vrij kunnen onderhandelen over hun lonen en arbeidsvoorwaarden. Veelzeggend is het lijstje van landen die zich hebben onthouden: Bahrein, Egypte, Koeweit, Libanon, Mexico, Oman, Pakistan, Peru, Saoedi-Arabië en Syrië.

Maar de meerderheid is dus voor, op papier toch. Dan is het wel erg om vast te stellen dat een internationale organisatie zoals het Internationaal Monetair Fonds nog steeds niet opkomt voor vakbondsvrijheid.

De wereld aanvaardt dus sociale minimumregels die algemeen geldend zijn, of zouden moeten zijn. Daarmee krijgen alle wereldburgers als werknemers meer rechten, zo groeit het internationaal recht en krijgt een democratische wereldsamenleving weer wat meer vorm.

Blijft vooral het in de praktijk brengen van de werknemersrechten. Dat verdraagt geen uitstel meer, zeker niet in een steeds verder globaliserende economie.

Van inspraak of participatie, economische democratie en ‘corporate governance’

Maar zelfs wie zeker is van haar werk en alle arbeidsregels gerespecteerd ziet, zit daarom nog niet goed. Hoevelen brengen hun dagen niet door in stroeve arbeidsstructuren met bureaucratische, zinledige activiteiten, terwijl ze beseffen hoe anders en hoeveel beter het zou kunnen... als er maar eens naar hen werd geluisterd? Hoevelen in bedrijven en administraties zijn niet gekluisterd aan zuiver uitvoerend werk, zonder enige mogelijkheid om daar meer greep op te krijgen, zodat ze dus maar een fractie van hun capaciteiten kunnen benutten?

Dit toont aan dat democratisering veel meer moet zijn dan minimale sociale regels. In elk bedrijf, elke organisatie is er nood aan inspraak om efficiënt te functioneren, want inspraak leidt tot de beste manier van werken. Dat is een argument waar eigenlijk alleen zeer kortzichtige bedrijfsleiders en andere ‘managers’ naast kunnen kijken. Daarbij komt dat inspraak op zichzelf uiterst waardevol is omdat mensen een diepe behoefte vertonen om greep te krijgen op de omgeving waarin ze werken en leven. Inspraak of participatie of zeggenschap levert het antwoord op die behoefte en brengt mee dat mensen beter gaan functioneren.

Inspraak en democratisering kunnen nog verder gaan in het economische leven. Ze kunnen uitmonden in vormen van medebeheer. Of werknemers kunnen mede-eigenaars, meerderheidseigenaars of zelfs enige eigenaars zijn van een onderneming; het kan dus gaan om zelfbeheer, of om coöperatieve samenwerking, of om gezamenlijke eigendom van productiemiddelen of nog andere democratische economische organisatievormen. Dan putten werknemers daaruit de macht om te participeren en (mee) te beslissen zodat we, naast de politiek, ook de economie democratiseren.

Dit lijkt misschien wel evidentier dan het is. Een klein deeltje aandelen dat bij werknemers terechtkomt is geen garantie voor echte participatie. In de ogen van bedrijven is het vaak ook een middel om de cruciale werknemers aan het bedrijf te

binden, misschien zelfs te kluisteren. Ook dan is er weinig inspraak mee gemoeid. Met de groeiende beursgang van bedrijven belooft dit een boeiend debat te worden, en een vernieuwde economische belangenstrijd.

De jongste jaren houdt ook het bedrijfsleven zelf zich meer bezig met aspecten van democratisering. Het modewoord of sleutelwoord om dat te vatten is dan 'corporate governance', misschien het best te vertalen als goed bedrijfsbestuur. Daarbij wordt vooral gedacht aan rechten en gelijke behandeling van aandeelhouders van een bedrijf en aan aandacht voor al wie bij een bedrijf betrokken is, de zogenaamde 'stakeholders'. Dat zijn werknemers en aandeelhouders, maar ook klanten, leveranciers, de buurt of omgeving waarin men actief is, en consumenten-, milieu- of andere organisaties die met vragen en kritiek komen en de publieke opinie. Goed bestuur hecht daarbij veel belang aan informatie en doorzichtigheid en aan duidelijke verantwoordelijkheden van de bestuurders.

Eind mei 1999 keurt de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, dat is een club van negenentwintig rijke landen, de 'OESO-principes van goed ondernemingsbestuur' goed. De Wereldbank zal die principes wereldwijd uitdragen.

Let wel, het doorslaggevende argument om goed bedrijfsbestuur te stimuleren is niet zozeer democratisering als wel dat het leidt tot beter presterende bedrijven, een economisch argument dus. En dikwijls gaapt er een hemelsbrede kloof tussen theorie en praktijk. Zo blijkt in het begin van de eenentwintigste eeuw overduidelijk dat vooral grote Amerikaanse bedrijven hebben gesjoemeld met hun boekhouding. Multinationals zoals Enron (eind 2001) en Worldcom (juli 2002) gaan zelfs failliet, het zijn de grootste faillissementen ooit.

Inspraak in de school, thuis en elders

Scholen moeten de grootste kweekvijver van democratisch handelende mensen zijn.

Wat net is gezegd over het belang van participatie in en voor elke organisatie geldt evenzeer voor de school. Ook daar is inspraak in de praktijk vaak afwezig.

Waarom we hier toch nog speciale aandacht hebben voor de school, is omdat scholen een sleutelrol spelen in het opgroeien van jongeren. Zij zijn er de meest betrokken partij en dus is het maar normaal dat zij daar de kans krijgen om hun meningen en verwachtingen op tafel te gooien. Zo'n participatie verplicht tot nadenken, argumenteren, openheid, zelfkritiek, zelfbeheersing, luisterbereidheid, overleg, consequent en loyaal gedrag. Participatie op school is de belangrijkste kans voor jongeren om verantwoordelijkheid te nemen bij het organiseren van de leefomgeving. Participatie leert om te gaan met conflicten en dat is de essentie van democratie. Scholen moeten de grootste kweekvijver van democratisch handelende mensen zijn.

Jongeren zullen nog makkelijker de weg naar democratie vinden wanneer ze ook thuis hun partij mogen meeblazen. We hebben al gezien dat de vrouw in een eeuw tijd gelijke rechten kon veroveren vanuit een volledig ondergeschikte en afhankelijke positie. In de praktijk is haar ontvoogding volop bezig. De

emancipatie van kinderen is nog niet zo ver en moet trouwens in wisselwerking gezien worden met de ouderlijke verantwoordelijkheid voor kinderen en jongeren 'op weg' naar volwassenheid. Hoe dan ook, er is geen zinnige reden tegen inspraak en dialoog in gezinnen waarbij alle leden van het gezin betrokken zijn.

Participatie binnen gezinnen groeit maar is zeker niet algemeen, en mag vooral niet verward worden met ouders die kinderen alles toelaten zonder dat daar enig gesprek over gevoerd wordt. Van participatie is dan geen sprake en van opvoeding al evenmin.

Wat opgaat voor scholen en gezinnen geldt ook voor organisaties en bewegingen zoals sportclubs, jeugdclubs en jeugdbewegingen, ouderengroepen, cultuurraden, jeugdraden en al die andere raden maar ook vakbonden, verenigingen van vrije beroepen, werkgeversorganisaties, universiteiten, bedrijven en hun relatie met kleine aandeelhouders, kerken en hun gelovigen... Op heel veel plaatsen blijft participatie of inspraak dode letter.

Dat kan alleen maar verbazen omdat het organisaties minder levenskrachtig maakt en ze dus sneller zullen sterven.

Emancipatie van minderheden

Homoseksuelen zijn in tal van landen het slachtoffer van ernstige discriminatie. Pas de jongste decennia komt daar verbetering in. Maar rooskleurig is de situatie niet echt. In veel landen is homoseksualiteit zelfs verboden, veel samenlevingen hebben er moeite mee. Zo presteert de Zimbabwaanse president Mugabe het in de jaren negentig om meer dan eens homoseksuelen publiekelijk aan te vallen.

Vooraf in West-Europa staan er geen straffen meer op homoseksuele relaties. Maar slechts weinig landen voorzien bestraffing van homodiscriminatie. Aan volledige gelijkberechtiging zijn homoseksuelen nog lang niet toe. Zo valt het juridisch statuut van het homopartnerschap nog grotendeels te regelen. En wat met het ouderschap bijvoorbeeld?

Maatschappelijk middenveld vol leven

In 1907 zijn honderd zesenzeventig duizend mensen lid van een niet-gouvernementele organisatie of ngo. Dit cijfer stijgt langzaam tot de jaren zestig. Vanaf dan lijkt de groei van de ngo's niet meer te stuiten: in 1993 nadert hun gezamenlijke ledental negenentwintig miljoen.

In 1995 zijn honderdvierenzestig miljoen werknemers lid van een vakbond. De arbeidersbeweging is tot vandaag veruit de grootste sociale beweging.

Het loopt niet altijd even vlot, maar we moeten durven opmerken dat overal ter wereld steeds meer mensen uiting geven aan hun emancipatiedrang. Ze verenigen zich in politieke organisaties, in bevrijdingsorganisaties, in vakbonden; boeren, vrouwen, landlozen, consumenten, minderheden, ze organiseren zich allemaal; er komen coöperaties, en organisaties rond milieu, mensenrechten, cultuur en nog veel

meer organisaties, allemaal om meer greep te krijgen op hun levenscondities, om hun rechten uit te zoeken, te formuleren en op te eisen. Op dat maatschappelijke middenveld tussen individu en overheid, ook wel de 'civiele samenleving' genoemd, wordt het gelukkig alsmat drukker. Daar is er met andere woorden veel sociale beweging.

Het zijn deze bewegingskrachten die het democratiseringsproces van de wereldsamenleving verder stuwén. Zij verplichten de wereld om gaandeweg respect voor eenieders rechten af te dwingen. Natuurlijk gaat hun weg niet over rozen. Misschien zal iemand willen opmerken dat hun emancipatiestrijd moet leiden tot conflicten met de machthebbers. Dat is onmiskenbaar zo. Mensen krijgen hun emancipatie en ontvoogding zelden in de schoot geworpen. Bijna altijd wacht de confrontatie met andere belangen, met wie profijt haalt uit de bestaande situatie.

Daarbij mag men niet uit het oog verliezen dat uiteindelijk elke macht het moeilijk krijgt om een georganiseerde samenleving te weerstaan. Wie verandering beoogt, moet dus vooral de samenleving of de mensen 'uitdagen', niet zozeer de machtsstructuren of machthebbers, dat komt dan vanzelf wel.

Het belang van het maatschappelijke middenveld voor emancipatie en voor de goede werking van een democratie kan moeilijk overschat worden.

De verwende burger

Is de straat vuil, rijdt iemand zich te pletter, bent u overvallen of opgelicht, moet uw kind blijven zitten, zijn er geen goede films te zien, bent u geflitst en beboet voor overdreven snelheid in de dorpskom, sluit uw bedrijf, hebben voetbalhooligans de binnenstad gesloopt, slikken mensen te veel geneesmiddelen of andere drugs, moet uw huis afgebroken omdat het zonder toelating is gebouwd?

In zulke gevallen valt heel dikwijls te horen dat het de schuld is van de overheid, terwijl een overheid daar ofwel geen vat op kan hebben ofwel het toch minstens de gedeelde verantwoordelijkheid is van burger en overheid en soms van de burger alleen.

Zelfs aan democratisering kan een schaduwzijde opduiken. Dat iedereen zeggingschap heeft over waar zij zelf bij betrokken is, is maar goed ook... Tot de democratische boodschappenmandjes overvol raken of alleen nog maar klachtenlijstjes bevatten. Dan riskeert een democratie overvraagd te raken.

Meer en meer duikt een nieuw soort burger op. Sommige burgers neigen ernaar altijd hun kommer en kwel op een overheid te gooien. Alles wat fout loopt is de schuld van de overheid. Zo wordt het spel van rechten en plichten natuurlijk eenrichtingsverkeer, alleen rechten voor de burgers en alleen plichten voor de overheid.

Het is overigens wel een feit dat veel overheden slecht presteren. En ongezouten kritiek daarop is nodig en gezond. Maar het is zelden de verwende en klagende burger die zulke kritiek formuleert. Nee, die overstelpt de overheid met grotendeels onterechte vragen en verwijten, met eisen die de politiek nooit aan kan. Overheden kunnen nu eenmaal niet alle problemen oplossen en nog minder kunnen ze

garanderen dat mensen niets onaangenaam zal overkomen, dat er bijvoorbeeld geen verkeersongevallen zullen gebeuren of geen kinderen ontvoerd zullen worden. Verder dan een goed wegennet uitbouwen voor alle weggebruikers en zorgen voor een degelijke politie kan de overheid in die concrete gevallen onmogelijk gaan, die plicht is al moeilijk genoeg te vervullen.

Het is een cliché maar één dat amper genoeg herhaald kan worden. Overheden moeten niet willen zorgen voor het individuele geluk van hun burgers. Als staten te hard dat geluk nastreven, dreigen maatschappelijke rampen zoals de geschiedenis van het reële communisme in vooral de Sovjetunie en China aantoon. Dat kostte enkele tientallen miljoenen het leven.

Uitsluiting

De oude Amerikaanse binnensteden bulken van de armoede.

Er is overal democratisering en emancipatie op te merken, heel zeker. Heel wat mensen en groepen komen op voor hun rechten en doen zich gelden. Maar de wereld is ingewikkeld en complex genoeg om ook het tegengestelde gezicht te tonen. Onder meer het fenomeen dat de samenleving steeds maar ondoorzichtiger en ingewikkelder wordt, doet steeds meer mensen uit de boot vallen. ‘Ze kunnen niet meer mee’ heet dat dan. Ze missen aansluiting met de informatiemaatschappij, kunnen het snellere levens- en arbeidstempo moeilijk aan, hebben het moeilijk om zich op duizend en één dingen te kunnen concentreren. Wie niet kon lezen en schrijven had het vroeger al moeilijk om niet uitgesloten te raken. De steeds maar hogere eisen die de economie en de samenleving in het algemeen stelt, dreigt de groep buitenstaanders en uitgestotenen nog veel groter te maken. Vroeger was er veel meer werk – en dus inkomen en zelfrespect en alles wat samenhangt met werk – voor minder begaafde mensen, vandaag is dat minder en minder het geval. Bijscholen, leren, is het devies om de wereld aan te kunnen. Het is hoog tijd om dat om te draaien: werk moet opnieuw aangepast worden aan wat mensen kunnen. Als dat niet gebeurt, kiezen we ervoor om op de duur geen vijf procent maar enkele tientallen procenten van de mensen uit te sluiten.

Het lijstje van buitenstaanders en uitgestotenen kan nog aangevuld worden natuurlijk, met verslaafden allerhande bijvoorbeeld, verslaafd aan gokken of geneesmiddelen of alcohol of andere drugs, met gehandicapten, met zieke mensen, ziek aan aids of depressie of oververmoeidheid, met migranten, met armen van moeder op dochter, met zigeuners, met bejaarden, met vluchtelingen, het lijkt niet te willen ophouden.

Dat uitsluiting van mensen het democratische karakter van een samenleving aantast, staat vast. Hoeveel mensen een samenleving kan uitsluiten voor ze ophoudt democratisch te zijn, is een vraag die zich opdringt maar helaas zonder sluitend antwoord blijft.

Volgende bedenking werpt misschien wat licht op dat vraagstuk. In de praktijk vindt men de Verenigde Staten meestal een democratie, ook al stemt er beduidend

minder dan de helft van de inwoners, leven tientallen miljoenen onder de armoedegrens en komen vooral zwarten en ook veel Spaanstalige Amerikanen niet aan de bak.

11 Nieuwe en oude bedreigingen voor vrede en democratie

1991-1999. Nationalisme maakt komaf met de federale veelvolkerenstaat Joegoslavië en dompelt de regio onder in vreselijke burgeroorlogen en oorlogen. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft Europa nooit zoveel geweld, moord, verkrachting, vervolging en deportatie gezien als in ex-Joegoslavië.

1978-79. In Iran leidt vooral religieus verzet tegen de dictatoriale sjah tot een religieuze dictatuur.

Het is waar dat de wereld aan het einde van de twintigste eeuw democratischer is dan bij het begin. Mensen zijn door de band mondiger en laten niet meer zo makkelijk met zich sullen. Ze komen op voor hun rechten en organiseren zich om daarbij een beter resultaat te behalen. In het maatschappelijke middenveld, de zogenaamde civiele samenleving, is het op vele plaatsen in de wereld drukker dan ooit en dat is een krachtig teken van democratisering. Verder waren er nooit zoveel vrije verkiezingen en eist men ook elders in de samenleving veel meer openheid en verantwoording.

Dat is allemaal heel mooi en bekoorlijk. Maar die hang naar democratisering mag niet blind maken. In de wereld zijn ook andere krachten aan het werk, krachten zoals extreem-nationalisme en religieus fundamentalisme, en die kunnen het helemaal niet goed vinden met democratie en mensenrechten.

E x t r e e m - n a t i o n a l i s m e

In 1990 al noemde de Servische communistische partij van Slobodan Milosevic de Albanese Kosovaren 'illegale immigranten' die naar Albanië teruggestuurd zouden moeten worden.

Het soevereine volk

Al in de achttiende en zeker de negentiende eeuw streven vooral Europese volkeren naar meer zeggenschap en onafhankelijkheid, naar een eigen staat. De Amerikaanse en Franse revoluties leren ook dat het volk soeverein is. Van daar is de stap naar een staat voor elk volk snel gezet.

Het nationalisme ondermijnt in de negentiende eeuw grote rijken zoals Oostenrijk-Hongarije en het Osmaanse Rijk. Met de Eerste Wereldoorlog verdwijnen die rijken. Ze moeten plaats ruimen voor nieuwe nationale staten als Bulgarije, Roemenië, Albanië en Hongarije. De Russische revolutie maakt in

diezelfde periode geschiedenis van het tsarenrijk en brengt de onafhankelijkheid mee van Polen en de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen.

Het streven naar zelfbeschikking waaiert uit over de hele wereld en leidt vooral na de Tweede Wereldoorlog tot onafhankelijkheid van de vele kolonies. Dikwijls is nationalisme er het belangrijkste of enige ideologische cement. Merkwaardig is dat zelfs in de communistische wereld het nationalisme nooit weg is geweest. Het zijn altijd afzonderlijke landen gebleven die meer dan eens hun eigen nationale weg naar het socialisme trachten te vinden.

Nationalisme is niet noodzakelijk een destructieve kracht, integendeel zelfs. Het heeft volkeren zelfbeschikking gegeven en de kans om hun eigen taal en cultuur te ontplooiën. Het geeft volkeren een open kans om op democratische wijze over al hun zaken van algemeen belang te beslissen. Dat laatste kan wat hoogdravend klinken, maar het is wel zo dat de nationale, onafhankelijke staat dikwijls een prima bestuursniveau is gebleken en een goede voedingsbodem voor een werkzame democratie. Positief is wellicht dat een volk binnen een eigen staat zelf volledig verantwoordelijk is voor het reilen en zeilen ervan, er zijn niet meteen 'anderen' om de schuld te geven voor zaken die slecht lopen.

Wanneer meerdere volkeren binnen een te centralistische staat opgesloten zitten, riskeert de democratie moeilijker te verlopen of te veel langs etnische of taalkundige lijnen. Een federale inrichting van zo'n staat kan soelaas brengen. Dat lukt soms, in Zwitserland bijvoorbeeld, dat kost in elk geval veel moeite, kijk maar naar België of Canada, en succes is nooit gegarandeerd, het lot van de Sovjetunie, Joegoslavië of Tsjecho-Slowakije illustreert dat.

Hoe moeilijk soms ook te realiseren, een democratisch nationalisme is iets om te koesteren.

Donkere schaduwzijden

Het nationalisme heeft ook zijn schaduwzijden, en geen klein beetje: 'eeuwige' Frans-Duitse vijandschap, imperialisme, dictatuur.

Wanneer mensen de eigen natie als het hoogste goed gaan beschouwen en de eigen staat groot en krachtig willen zien, is dat niet zonder risico. Al gauw zetten ze zich tegen elkaar af en dreigen ze in botsing te komen. Nationale staten bekijken elkaar als concurrenten, soms zelfs als vijanden. Engelsen en Fransen streden hun conflict meestal buiten de grenzen uit, in de koloniale gebieden. Frankrijk en Duitsland voerden, gedreven door hun nationalisme, meermaals oorlog in de negentiende en twintigste eeuw.

Nationalisme is ook de drijfveer voor de jacht op kolonies van heel wat Europese landen en Japan. Met dit imperialisme willen ze hun eigen economie uitbouwen en versterken en die afschermen tegen de andere. Zo komt er van samenwerking en toenadering tussen landen weinig in huis.

Het kan nog erger, zo extreem dat het nationalisme geen plaats meer laat voor parlement en democratie. Dat is het geval tussen de twee wereldoorlogen. In Japan nemen de militairen de politieke macht in handen, in Italië vestigt Mussolini zijn

fascistische dictatuur en in Duitsland zwaait Hitler en zijn nationaal-socialisme de plak. Die drie regimes veroorzaken de Tweede Wereldoorlog, waarin ze volledig ten onder gaan.

Wanneer ideologieën opdrogen

Een ontredderd communisme mondt bijna vanzelfsprekend uit in nationalisme.

Aan het einde van de twintigste eeuw stuikt het communistische bestel bijna overal in elkaar en van communistisch internationalisme is er geen sprake meer. Veelal moeiteloos kan nationalisme in de vrijgekomen ruimte duiken. De Sovjetunie verdwijnt en geeft leven aan Rusland en veertien andere landen. Tsjecho-Slowakije splitst zich op in Tsjechië en Slowakije. En Joegoslavië gaat ten onder in oorlog en geweld. Onder meer de nieuwe staten Slovenië, Kroatië en Servië zijn daar het gevolg van.

Ook in China dat zich nog altijd communistisch noemt en waar de communistische partij het nog goeddeels voor het zeggen heeft, speelt nationalisme volop. Dat is eigenlijk de hele Chinese geschiedenis zo geweest. De ideale voedingsbodem daarvoor is natuurlijk dat China altijd dat hoogstaande en machtige 'rijk van het midden' is geweest waar de meest belangwekkende uitvindingen zijn gebeurd. Wanneer de communisten in 1949 aan de macht komen, spreken ze niet van een revolutie maar van een nationale bevrijding. Het internationalistische sausje van de Chinese communisten blijft dun. Aan het einde van de twintigste eeuw krijgen vrije markt en kapitalisme volop speelruimte, de partij behoudt wel de politieke macht maar het communisme droogt op en er groeit een ideologische leegte. Staatsnationalisme neemt de fakkel over, China moet opnieuw het rijk van het midden worden.

Nationalisme in de Balkan

Aan het einde van de twintigste eeuw brengt het Servische nationalisme de wreedste oorlog terug in Europa.

Het eigen communistische systeem van Joegoslavië blijkt aan het einde van de jaren tachtig al evenzeer meer illusie dan werkelijkheid te zijn. De economie neemt af en het federale bouwsel kraakt. Maar het ergste moet nog komen. Dat komt eraan wanneer extreem-nationalisme zijn duivels kan ontbinden.

Eind jaren tachtig begint de Servische communistische leider Slobodan Milosevic volop de nationalistische kaart te spelen. In 1989 beperkt hij als president van Servië de autonomie van Kosovo en Vojvodina binnen de Servische deelrepubliek. Vooral bij de Albanese Kosovaren, een meerderheid van liefst negentig procent in Kosovo, valt dat in zeer slechte aarde. Bij conflicten verliezen tientallen van hen het leven, en dat is maar het voorspel.

Het Servische nationalisme stimuleert nationalistische krachten in Slovenië en vooral Kroatië. Twee jaar later valt Joegoslavië uiteen. Beide republieken kiezen voor afscheiding van Joegoslavië. Tussen het Joegoslavische leger, vanaf dan in

feite het Servische leger, en Kroatië barst een oorlog los om grensgebieden. Het ene extreem-nationalisme doet het andere ontvlammen want ook in Kroatië blijft er weinig of geen ruimte voor wie 'anders' is of denkt.

Vele duizenden doden later luwt die oorlog wat, maar onmiddellijk doet vooral het Servische nationalisme een nog verschrikkelijker conflict ontbranden in Bosnië. Serviërs, Kroaten en moslims gaan er elkaar te lijf met in Europa lang niet meer geziene wreedheid. Uitdrijvingen, moord, massamoord en massagraven, verkrachtingen, sluipschutters, mortieraanslagen op burgers, de jarenlange beschieting van Sarajevo, het is vrijwel dagelijkse kost in die periode. We zijn nu tienduizenden, zelfs een paar honderdduizend doden verder, en nog is het niet afgelopen.

Waarvoor al tien jaar is gevreesd, gebeurt in 1999. Ook in Kosovo duldt het Servische nationalisme niets of niemand anders. De Albanese Kosovaren worden massaal verdreven, ook daar regeren terreur, verkrachting, moord en brandstichting, een repressie die naar schatting drieduizend slachtoffers maakt.

Eigen volk eerst

Aan het einde van de twintigste eeuw drijft extreem-rechts nationalisme op vreemdelingenhaat in Europa.

Extreem-nationalisme duikt aan het eind van de twintigste eeuw ook op in de 'oude', gevestigde democratieën en gaat meestal samen met vreemdelingenhaat, een onzalig verbond. Het meest bekend is wellicht het Franse Front National van Jean-Marie Le Pen. Het Front National is erg succesvol vanaf de jaren tachtig maar splitst wel aan het einde van de jaren negentig. In Nederland zijn er de Centrum Democraten of wat ervan overschiet, in België het Vlaams Blok, in Oostenrijk de Freiheitliche Partei Österreichs van Jörg Haider, in Duitsland zijn de Republikaner, de Deutsche Volksunion en andere wat op de terugweg. In Italië is er de aloude erfgenaam van het fascisme Movimento Sociale Italiano of MSI, dat na de Tweede Wereldoorlog gemiddeld zowat vijf procent van de stemmen haalde en zijn er, vooral vanaf 1989, de regionale liga's die samenspannen in de Lega Nord. Begin 1995 wordt de MSI ontbonden en gaat ze op in de Alleanza Nazionale of AN. In Noorwegen is er de Vooruitgangspartij en in Denemarken vooral de Deense Volkspartij. In andere Europese landen bestaat extreem-rechts wel, maar mangelt het (voorlopig?) aan organisatiekracht.

Waar komt die opstoot van extreem-nationalisme in welvarende landen vandaan? Wat zeker meespeelt is dat een moderne staat met haar zeer concurrentiële markteconomie ook slachtoffers maakt. Hele groepen mensen halen geen of weinig voordeel uit die modernisering en voelen zich uitgestoten, er is geen werk en geen plaats meer voor hen en voor wat zij waardevol vinden, hun cultuur blijkt van geen tel meer.

Soms kampen zelfs hele streken met zo'n fenomeen. Zo is er in Italië een opvallende kloof tussen het welvarende, industriële Noorden en het verarmende Zuiden, waar niet toevallig het MSI zijn stemmen vergaart. Het is de vlucht in een

nationalisme dat zich afzet tegen de moderne staat. Ook het Baskische nationalisme lijkt daarmee te kampen en heel zeker het Corsicaanse nationalisme.

In rijke streken kan dan weer succesvol het argument uitgespeeld worden dat de centrale staat en andere streken met de vruchten van de eigen inspanningen gaan lopen.

Hoe divers ook, telkens is wel gemeenschappelijk dat men iets als bedreigend ervaart of afschildert. Succesvolle 'nationaal-populistische' partijen drijven op bedreiging. En bijna overal kleuren extreemnationalisten die dreiging nu ook racistisch. Vreemdelingenhaat is vandaag in Europa de beste smeermolie voor extreem-rechts nationalisme.

Europees nationalisme

In Europa kan zich ook een Europees nationalisme ontwikkelen dat van Europa één grote en sterke natie wil maken, met een krachtige economie en een eigen leger dat flink zijn tanden kan laten zien. Het is de visie van Europa als een vesting tegen allerlei bedreigingen van buitenaf. Voor de oude dreiging van het communisme staan vervangers klaar, de nieuwe bedreigingen heten in de eerste plaats onbeheersbare migratie en moslimfundamentalisme.

Dat soort nationalisme kan wellicht Atlantische vormen aannemen en zou wel eens meer de geesten zijn binnengedrongen dan vermoed. Wat te denken immers van de NAVO secretaris-generaal die halverwege de jaren negentig moslimfundamentalisme als de belangrijkste dreiging zag voor het Atlantisch bondgenootschap.

Ook in de eenentwintigste eeuw blijft het uitkijken voor eng, bangelijk en naar totalitarisme neigend nationalisme.

F u n d a m e n t a l i s m e

Eind 1992: in de Indiase stad Ayodhya maken fundamentalistische Hindoes een moskee met de grond gelijk; tevoren zou er een hindoetempel hebben gestaan. Bij gewelddadige botsingen tussen Hindoes en islamieten in het hele land sterven meer dan duizend mensen.

Onder druk van christelijke fundamentalisten schrapt de Amerikaanse staat Kansas in augustus 1999 zowat de evolutieleer uit het onderwijs. Nogal wat presidentskandidaten verklaren dat kinderen ook het scheppingsverhaal over het ontstaan van de mens en de wereld moeten leren. Wetenschappers reageren geschokt.

Begin 21ste eeuw: joods fundamentalisme blijft een voedingsbodem voor een onverzoenlijke houding ten aanzien van de Palestijnen.

Zoals extreem-nationalisme geen plaats ziet voor anderen, zo ziet fundamentalisme geen plaats voor andere overtuigingen. Alleen het eigen gelijk telt.

Bij fundamentalisme denken velen vandaag meteen aan moslimfundamentalisme. Maar fundamentalisme is lang niet alleen in de islamitische wereld te vinden. Een kleine verkenning maakt ons een stuk wijzer. Het begrip fundamentalisme ontstaat aan het eind van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten. Het verwijst naar een beweging binnen het protestantisme, die onder meer zweert bij de onfeilbaarheid van de bijbel. Wetenschappelijke kennis die hiermee tegenstrijdig is wijst zij volledig af. In enkele staten halen deze fundamentalisten de meerderheid en sommige wetenschappers verliezen zelfs hun baan.

Een oud zeer

Katholieke intolerantie – eigenlijk fundamentalisme – maakte van het machtige Spanje in de zestiende eeuw een uiterst onverdraagzaam land. Groot slachtoffer daarvan op lange termijn en tot vandaag, is Spanje zelf.

Religieuze en intellectuele onverdraagzaamheid bestaat uiteraard al veel langer dan een dikke eeuw. En altijd zijn de gevolgen pijnlijk en aanzienlijk geweest. Op het moment zelf zijn er de tallozen die lijden onder vervolging en uitdrijving. Maar de gevolgen slepen dikwijls eeuwenlang aan en ze lijken de vervolgers soms meer te treffen dan de slachtoffers.

Kijken we even naar een land als Spanje, het machtigste Europese land in de zestiende eeuw, met onmetelijke rijkdom die onverwacht kwam toegestroomd uit de veroverde gebieden. Maar het is een al even onverdraagzaam als machtig land: joden en islamieten moeten eruit, voor wetenschap en andersdenkenden is er geen plaats – rond 1560 zijn wetenschappelijke boeken van protestanten gewoonweg verboden en mogen Spanjaarden niet langer aan buitenlandse universiteiten studeren – en protestanten binnen het grote rijk worden getrakteerd op onverzoenlijke vervolging en oorlog. In 1609 worden zelfs de overblijvende en bekeerde moslims, zo'n achthonderdduizend, uit het land verdreven.

Deze verregaande intolerantie, die ook landen als Portugal en Italië in die periode kenmerkt, blijft tot vandaag nawerken want al die landen zijn veel rijkdom kwijtgeraakt of misgelopen. Die landen misten de wetenschappelijke revolutie en later de industriële revolutie, en democratisering is er ook al een laatbloeiertje.

Als het al geen katholiek fundamentalisme is geweest – en voor het oude Spanje is die benaming niet te ver gezocht – dan is het in elk geval katholieke onverdraagzaamheid, die onnoemelijk veel slachtoffers heeft gemaakt en deze landen een zeer slechte dienst heeft bewezen.

Scheiding van kerk en staat

Sinds de achttiende eeuw hebben de Europese nationale staten, de éne al vlugger dan de andere, de scheiding van kerk en staat ingevoerd, zodat religieus fundamentalisme ingedamd is geraakt. Door de democratisering van deze samenlevingen in de volgende eeuwen krijgt religieuze onverdraagzaamheid veel minder kansen.

Maar zelfs in democratieën kan fundamentalisme etteren. De jongste jaren is er een heropleving van christelijk fundamentalisme in de Verenigde Staten. Homoseksuelen, medewerkers van abortusklinieken, criminelen, zwarten en andere minderheden belanden allemaal in het verdomhoekje. Soms zijn de gevolgen wel heel naar. Het meest bekend zijn allicht de aanslagen van antiabortusactivisten op abortusklinieken, waarbij een aantal artsen wordt vermoord.

In de grootste democratie ter wereld, India, breekt in de jaren negentig het hindoe-fundamentalisme door. Dat eist India op voor de Hindoes of wil er zelfs een zuiver hindoeland van maken. De hindoe-partij BJP wordt de grootste partij, een evolutie die de vele Indiase minderheden angst aanjaagt. Het samenleven met moslims en anderen, wat nu al niet makkelijk verloopt, dreigt daarmee wel heel moeilijk te worden. Het is nog afwachten hoe zwaar de bedreiging voor het seculiere karakter van India en voor de godsdienstvrijheid zal zijn; tot nu toe respecteert de BJP de democratische spelregels.

Islam en democratie

Het is 1985, niet ver van Oran, op een strand aan de Middellandse Zee, vol speelse en genietende Algerijnen. Een gesprek met een Algerijnse leraar, verhalen over het wanbeleid van een politieke kaste, je moest blind zijn om dat niet te zien; verhalen over groeiende religieuze onverdraagzaamheid in zijn land – dat had ik zelf ook al menen op te merken –, verhalen over politiestaten die werden overvallen door religieuze extremisten, het viel toen amper te geloven, niet in een zo vredig en gastvrij land waar een vreemdeling amper een hotel hoefde te zoeken omdat hij bijna overal thuis werd uitgenodigd.

Enkele jaren later bleek het maar al te waar. Een falend regime en moslimfundamentalisten hebben het land in een catastrofe gestort.

Na de Eerste Wereldoorlog kijken de elites in vele islamitische landen in de richting van het Westen. En ze willen zeker moderniseren. Meestal houdt dit de scheiding van godsdienst en staat in. Dat is het meest verregaand zo in het Turkije van Kemal Atatürk, waar die scheiding sinds 1923 staatsdoctrine is, tot vandaag.

In Iran, waar de sjah zich inspant om 'zijn' land te moderniseren, loopt die poging stuk in de jaren zeventig. Een massarevolutie brengt de sjah ten val. Spilfiguur is de religieuze fundamentalistische leider ayatollah Khomeini, die van Iran een islamitische staat maakt. De islam maakt er de wet, godsdienst en politiek zijn 'één'. De Iraanse samenleving belandt zo in een uitermate strak, dwingend keurslijf waaraan strikt de hand wordt gehouden. De straffen voor overtredingen zijn niet mals. Respect voor veel mensenrechten is er niet meer, en vooral vrouwen belanden in een allesbehalve benijdenswaardige positie. Traditionalisme wint het en er heerst een algehele afwijzing van zowat alles wat westers is – ook van het communisme.

Na Iran winnen islamisering en fundamentalisme snel veld. Die islamisering laat zich voornamelijk verklaren doordat het niet al te best wil lukken met de van buitenaf ingevoerde concepten, niet met het westerse economische model en evenmin met het Arabische socialisme. Sommigen varen daar wel bij en worden

rijk, de meesten vergaat het veel minder goed. Het platteland is doorgaans verwaarloosd en ontwricht, wat de armoede doet toenemen.

Maar er zijn nog andere, oudere oorzaken waaraan tegenwoordig te makkelijk wordt voorbijgegaan. Het moslimfundamentalisme wortelt ook in de onvrede met het koloniale en imperialistische Westen. Vele islamitische landen zijn kolonies geweest van vooral Frankrijk en Groot-Brittannië en ze verkregen hun onafhankelijkheid veel later dan beloofd. Al vanaf 1928 bestrijdt de Islamitische Broederschap de westerse invloed in Egypte. Zelfs wanneer de onafhankelijkheid er komt, blijkt die niet zoveel voor te stellen, want marionettenregeringen lopen aan het handje van de Verenigde Staten en de lokale heersers denken vooral aan hun eigen belangen en helemaal niet aan hun bevolkingen. Het levert veel geschonden vertrouwen en rancunes op.

Door al die oorzaken raakt de islamitische wereld in crisis, en het islamfundamentalisme biedt het nieuwe houvast. Talrijke fundamentalistische groepen krijgen na de Iraanse revolutie de wind mee. Het fundamentalisme doet volop zijn verschijning of rukt fors op in zo verscheiden landen als Pakistan, Egypte, Algerije en Turkije. Radicale islamieten vermoorden de president van Egypte. In 1983 wordt in Soedan de islamitische wet van kracht in het hele land, ook in het christelijke zuiden. Begin jaren negentig doet die sharia zijn intrede in Pakistan en maakt van vrouwen helemaal tweederangsburgers. De opkomst van het fundamentalisme leidt in Algerije vanaf 1992 tot een bloedige burgeroorlog met het regime, waarbij tienduizenden weerloze burgers het leven verliezen. In 1995 is de fundamentalistische partij de grootste partij bij de Turkse verkiezingen en wat later komt de fundamentalistische leider een jaar lang aan het hoofd van de regering. De islamitische Taliban krijgt het in 1996 voor het zeggen in het grootste deel van Afghanistan en stoot vrouwen meteen uit het openbare leven, uit de scholen en de klinieken. Daar komt pas verandering in wanneer dit regime na de aanslagen van 11 september 2001 verdwijnt. De publieke wereldopinie schrikt in 2002 op wanneer vrouwen in Nigeria op basis van de sharia gestenigd dreigen te worden wegens overspel. En Saoedi-Arabië is eigenlijk altijd al fundamentalistisch geweest.

Dat mensen de waarden van hun religie willen beleven, is hier niet het probleem. Dat een samenleving inspiratie en steun zoekt bij de haar vertrouwde godsdienst is dat evenmin. Problemen zijn er maar als de religieuze regels verplicht worden voor de hele maatschappij, wanneer orde en recht in een land daarop gestoeld worden en ze de vrijheden en rechten van de mens tot een lachertje maken. Problemen zijn er dus maar als mensen of organisaties of staten geloofsopvattingen over wat kan en wat niet kan aan iedereen willen opdringen zonder respect voor wie anders denkt of gelooft. Jammer genoeg is dat het geval in veel islamitische landen.

Maar het is misschien niet overbodig te beklemtonen dat veruit de meeste slachtoffers van het islamitische fundamentalisme te vinden zijn in die landen zelf, in de eerste plaats de vrouwen. Even belangrijk is de vaststelling dat veel mensen en organisaties zich verzetten tegen het fundamentalisme en opkomen voor mensenrechten, voor de scheiding van godsdienst en staat, voor pluralisme. De islamwereld is bijlange niet zo homogeen als erbuiten dikwijls wordt gedacht,

integendeel zelfs. En onverdraagzaamheid is geen fundamenteel kenmerk van islamieten; wie hen ontmoet zal veel gastvrijheid en menselijke warmte vinden.

Wat zich volop afspeelt is juist het langzame proces waarin gelovigen erkennen dat de godsdienst niet het hele leven kan regelen en er plaats en erkenning moet komen voor democratie en persoonlijke vrijheden, dat met andere woorden godsdienst en staat tot een andere sfeer behoren en andere verantwoordelijkheden hebben. Islamkenners wijzen er op dat dit moeilijk verloopt voor de islam omdat het een zeer regelende godsdienst is.

Maar het kan anders, in Turkije bijvoorbeeld, een seculier land waar staat en godsdienst al tachtig jaar gescheiden zijn, en waar de islam zich zeer dynamisch toont. Zo kunnen vrouwen er sinds het voorjaar 2002 voor het eerst deelnemen aan het vrijdaggebed, samen met mannen. Argumentatie, in de islam zijn man en vrouw gelijkwaardig; in de tijd van de profeet zaten vrouwen en mannen ook samen in de moskee. En de evolutie lijkt daar niet te stoppen want de hoogste religieuze verantwoordelijke laat weten geen bezwaar te hebben tegen vrouwelijke imams.

Zelfs al heeft het fundamentalisme de wind in de zeilen, toch kent ook de islamwereld zijn 'Verlichting'. Mensen worden immers overal mondig, willen persoonlijke vrijheid en geen opdringerige betutteling door geestelijke of wereldlijke autoriteiten. Na enkele decennia Iraanse revolutie maken vele vooral jonge Iraniërs dat duidelijk.

N o o i t m e e r d i c t a t u u r ?

1986 was een slecht jaar voor dictators. Zowel Ferdinand Marcos van de Filippijnen als Jean-Claude 'Baby Doc' Duvalier van Haïti zagen zich verplicht om hun land te verlaten na veel volksprotest.

12 februari 2002 : Milosevic staat terecht in Den Haag, eerste procesdag

Op dit ogenblik is de wereld wat genezen van de ergste dictaturen. In Zuid- en Midden-Amerika zijn ze bijna verdwenen. In Azië zijn ze op de terugtocht en ook in Afrika lijkt het – of leek het? – de goede kant uit te gaan. De oude dictators, bijna karikaturen zoals Idi Amin van Oeganda of Jean-Bédel Bokassa van de Centraal-Afrikaanse Republiek, mogen dan wel verdwenen zijn, veel andere – en ook de nieuwe – Afrikaanse leiders blijven onmiskenbaar dictatoriale trekken vertonen.

Zekerder is dat de communistische dictaturen grotendeels in elkaar zijn gestort.

Men mag echter nooit te vroeg juichen. Na de Tweede Wereldoorlog oogde de toekomst van de wereld ook even heel rooskleurig. Wat later raakte de wereld meer en meer vergeven van dictaturen, en dat voor enkele decennia. Vanaf de jaren zestig en vooral in de jaren zeventig waren democratieën ver te zoeken in Zuid- en Midden-Amerika, Afrika en Azië.

Wat een beetje gerust kan stellen, is dat in veel landen mensen zich georganiseerd hebben om meer vrijheid te veroveren. Men mag hopen dat

vrijgevochten mensen beter gewapend en gemotiveerd zullen zijn om vrijheid en democratie te verdedigen.

Ook geruststellend is dat de internationale samenleving veel minder speelruimte laat voor dictators. Gerespecteerd zijn ze zeker niet meer, ze riskeren soms al internationale vervolging zodat ze hun land niet meer uitkunnen, en zelfs een internationaal gewapend optreden om ze uit het zadel te lichten is denkbaar geworden. Dat de internationale gemeenschap zich nooit zou mogen bemoeien met de interne aangelegenheden van soevereine landen is eigenlijk al lang achterhaald.

Waakzaamheid blijft geboden. Ook al zijn vele dictators nu verdreven of op een andere manier verdwenen, de recente geschiedenis herinnert er ons aan dat een terugval altijd mogelijk is en zelfs snel kan gaan.

12 Waar is de mens thuis? Over vluchtelingenstromen en migratie

In 2000 is één inwoner op de honderd op de vlucht. En dat cijfer stijgt snel.

Geld kan vrij de wereld rondreizen, vluchtelingen zitten gevangen in oorlogszones en zijn bijna nergens welkom.

O p d e v l u c h t

Oorlog en geweld, honger en armoede, dictatuur in vele vormen, vervolging en andere schendingen van mensenrechten, zware bestaansonzekerheid... De redenen waarom mensen op de vlucht slaan, zijn heel verschillend. Maar er is die éne gemeenschappelijke noemer, ze maken menswaardig leven onmogelijk.

Officiële vluchtelingen

Heel wat vluchtelingen wacht internationale erkenning volgens een conventie uit 1951. Dat is zo voor diegenen die in eigen land vervolging riskeren op grond van hun ras, godsdienst, nationaliteit of politieke overtuiging; ze kunnen niet meer rekenen op de bescherming van hun land en zijn daarom gevlucht naar het buitenland.

Laten we een kleine duik nemen in deze officiële vluchtelingenstroom. Nog altijd leven bijna vier miljoen Afghanen in het buitenland, bijna allemaal in Iran en Pakistan. Ook ruim een miljoen Vietnamezen verkozen in het laatste kwart van de vorige eeuw een ander land boven het eigen land. Een half miljoen Iraki houden het in eigen land voor bekeken. In totaal zijn er ruim acht miljoen Aziatische vluchtelingen.

Na de genocide in 1994 verblijven bijna twee miljoen Ruandezen in het buitenland. Dat aantal is nu veel kleiner want er zijn er heel wat teruggekeerd in

1996, en vele anderen zijn vermoord of verdwenen in de grote Kongolese oorlog. Ook een miljoen Eritreeërs konden in eigen land naar huis terugkeren. Maar de vluchtelingenvloed in Afrika blijft aanzienlijk. Uit Boeroendi, Soedan, Angola, Somalië, Kongo en vele andere landen hebben ettelijke honderdduizenden elders een veiliger onderkomen gezocht. In totaal zijn ze officieel met meer dan vier miljoen, de Afrikaanse vluchtelingen.

In Europa zoeken vooral Bosniërs, Kosovaren en andere inwoners van de Balkan een andere thuis.

De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties is in 1994 verantwoordelijk voor bijna zevenentwintig en een half miljoen personen in de hele wereld, in 1996 een beetje minder dan drieëntwintig miljoen en bij het begin van 2002 iets minder dan twintig miljoen. Dat zijn zowel twaalf miljoen vluchtelingen, ruim vijf miljoen interne ontheemden, een miljoen asielzoekers als ook staatlozen, vluchtelingen die terugkeren of – als dat niet kan – begeleiding krijgen om elders te kunnen wonen.

Die trend is dus dalend maar dat is heel misleidend. Want zoals gezegd gaat het hier over de officiële vluchtelingenstroom, vooral mensen die in het buitenland raken en daar erkenning vinden.

Interne vluchtelingen

De jongste jaren stijgt het aantal mensen snel, dat betrokken raakt bij zware conflicten, op de vlucht slaat, maar er niet in slaagt om een ander land te bereiken. Zulke interne vluchtelingen raken klem in oorlogsgebied.

Zo waren er in Kosovo, zelfs nadat het in april en mei 1999 ‘leeg’ was gelopen, naar schatting nog een half miljoen mensen op de dool in hun eigen land.

Koploper in Afrika is Soedan met naar schatting vier miljoen interne ontheemden, verder volgen Angola, Sierra Leone en Liberia. Miljoenen Aziaten uit vooral Afghanistan, Irak en Sri Lanka delen dat lot, in Europa gaat het veelal om Bosniërs en op het Amerikaanse continent is Colombia recordhouder.

In totaal maakt dit zeker twintig tot dertig miljoen interne vluchtelingen. Dat vele rijke landen hun grenzen steeds meer sluiten voor vluchtelingen helpt uiteraard niet om dit fenomeen terug te dringen, integendeel.

Ecologische vluchtelingen

In de jaren zeventig treft grote droogte de Sahel. Een miljoen mensen ontvlucht Burkina Faso, een half miljoen houdt het in Mali voor bekeken.

Wanneer milieuschade zo groot wordt dat de grond niet genoeg meer opbrengt om van te leven, slaan mensen op de vlucht. Op dit ogenblik is de vernietiging en uitputting van goede landbouwgrond wellicht de belangrijkste reden waarom mensen vluchten. Eind vorige eeuw schatte men het aantal ecologische vluchtelingen op zo'n tien miljoen. En die zouden snel gezelschap kunnen krijgen van maar liefst vijftig miljoen anderen, die nu moeten leven op gronden waarvan de

kwaliteit snel achteruitboert. Als die niet genoeg voedsel en andere energie meer leveren, zijn ze verplicht om op te krassen.

Er valt te vrezen dat er straks nog eens vijftig miljoen mensen mogen opkrassen. Want als de aarde opwarmt en de zeespiegel stijgt, zullen we veel vruchtbaar en dichtbevolkt land onder water zien verdwijnen.

Nuchtere slotsom: minstens honderd miljoen ecologische vluchtelingen in de loop van de eenentwintigste eeuw is een cijfer om ernstig rekening mee te houden.

Voorlopige stand

Erkende vluchtelingen, interne vluchtelingen, ecologische vluchtelingen, allemaal samen zijn dat er al ongeveer zestig miljoen. Dat wil zeggen dat nu al één mens op de honderd op de vlucht is. Eigenlijk is dat onvoorstelbaar veel.

Toch is het daarmee lang niet afgelopen. Zelfs zonder buitensporige ongelukken dreigt dat cijfer in de eenentwintigste eeuw te verdubbelen, ja zelfs te verdrievoudigen. En er is nog meer.

Economische vluchtelingen

Volgens sommigen zijn ecologische vluchtelingen in feite economische vluchtelingen, mensen die het materieel beter willen hebben. Daar valt wat voor te zeggen, maar het is goed om die speciale categorie van ecologische vluchtelingen even apart in de kijker te zetten. We leren er onder meer uit dat mensen die hun bestaansbasis zien wegvallen het elders gaan zoeken.

Economische vluchtelingen dus. Welnu, vele hoofdstukken geleden ontdekten we al dat ruim één tot zelfs drie miljard mensen onder de armoedegrens leven. Hun inkomen is te laag om fatsoenlijk te kunnen leven. Het mogelijke vluchtelingenreservoir is dus ontzettend groot, en het is in zekere zin nog verwonderlijk dat niet meer mensen op de vlucht zijn. Hoog tijd dus om het over migratie te hebben.

Wanneer nog meer arme mensen in beweging komen, zullen we echt massale vluchtelingenstromen krijgen. Dat verloopt dan niet zozeer met plotse opstoten, zoals we dat in de jaren negentig hebben gezien in Koerdistan, Ruanda of Kosovo, maar met gestadige grote hoeveelheden.

M i g r a t i e

Tussen 1830 en 1930 trekken ongeveer zestig miljoen Europeanen naar andere werelddelen.

Vooral na 1965 vestigen miljoenen buitenlanders zich in Noord- en West-Europa. Zoals mijn pomphouder, die is Pakistaan én Belg en vliegt jaarlijks een paar maal heen en terug naar Islamabad.

Vluchtelingen en migranten samengeteld, is zowat tweeënhalf procent van de wereldbevolking in beweging, om en bij de honderdvijftig miljoen mensen hebben hun toevlucht gezocht in een ander land.

Migratie is van alle tijden. Mensen zijn dikwijls op zoek gegaan naar andere plaatsen om te wonen en te leven. Heel bekend zijn de grote volksverhuizingen van Vandalen, Goten, Franken en andere volkeren in de nadagen van het Romeinse Rijk, al even bekend het uitzwermen van Europeanen over de aardbol, vooral naar Noord- en Zuid-Amerika, Oceanië en Zuid-Afrika. Die intercontinentale migratie is sterk bevorderd door de opkomst van stoomschepen en de aanleg van spoorlijnen.

Daarbij mogen we niet vergeten dat nomaden al sinds mensenheugenis door woestijnen, steppegebieden en oerwouden zwerven. Hun levenswijze is nu echter ernstig verstoord en zelfs bedreigd. Toch komt migratie tegenwoordig veelvuldig voor, in feite misschien zelfs meer dan ooit.

Naar de stad

Elke dag opnieuw komen in de bus- en treinstations van steden als Sao Paulo en Bombay duizend en meer nieuwelingen aan, recht van het platteland.

De grootste migratiestroom op dit ogenblik is zeker die van het platteland naar de grote steden. Waar rond 1900 op wereldvlak maar een fractie van de mensen in steden woonden, is in het begin van de eenentwintigste eeuw één op de twee mensen stedeling. De reden voor die revolutionaire ommekeer is dat mensen 'op het platteland' niet ophouden met hun boeltje bij elkaar te pakken en hun vertrouwde stek achter te laten voor een hopelijk beter bestaan in de stad. Die aantrekkingskracht van de stad is makkelijk te verklaren. Daar is er drinkbaar water, zijn er dokters, zijn er scholen. Maar op het platteland in Namibië moet twee derde het doen zonder drinkbaar water en zonder gezondheidszorgen. Leidingwater is een zeldzaamheid op het Roemeense platteland en amper een kwart van de Argentijnse plattelandsbewoners heeft medische zorgen binnen bereik.

Naar de vetpotten van het Noorden

De grensovergang tussen het Californische San Diego en het Mexicaanse Tijuana, een metershoge muur, scheidt beide landen. Wie Tijuana bezoekt kan er niet naast kijken, naast die massa Mexicanen en andere Latijns-Amerikanen die maar één doel hebben, over die muur in de Verenigde Staten raken.

In de VS leven vijf tot zeven miljoen immigranten zonder papieren, dat is zowat twee procent van de bevolking. Elk jaar zou daar een kwart miljoen bijkomen. De helft van die illegale immigranten komt uit Mexico.

Een heel grote aantrekkingskracht oefenen ook de rijke landen uit. Na de Tweede Wereldoorlog, en vooral vanaf 1965, komen veel arbeiders van het Middellandse Zeegebied werken in Noord- en West-Europa: Italianen, Spanjaarden, Grieken, Portugezen en later Turken, Marokkanen, Algerijnen en Tunesiërs. De snelle

economische groei zorgt voor krapte op de arbeidsmarkt en landen als België, Nederland, Duitsland en andere rekruteren arbeiders in het buitenland. Men spreekt van gastarbeiders en ziet hun overkomst als tijdelijk. Vrij snel is echter duidelijk dat deze werknemers en hun familie permanent blijven en dat we met migratie te maken hebben.

In de jaren zeventig stoppen de West-Europese landen hun aanwervingsprogramma's. Maar de volgende decennia rollen nieuwe migratiegolven aan. Vanaf de jaren tachtig zoeken heel wat Afrikanen en Aziaten hun heil in Europa. En na de val van het ijzeren gordijn komt er een toevloed van Oost-Europese migranten bij.

Over de hele wereld trekken mensen naar de rijke landen: Mexicanen en Salvadoranen naar de Verenigde Staten, Argentijnen naar Italië en Spanje, Egyptenaren en Pakistanen naar het Midden-Oosten, Zuid-Oost-Aziaten naar Zuid-Korea en Japan. Vooral Chinezen en Indiërs hebben zich al lang in heel veel landen gevestigd.

Wat beweegt mensen?

Doorgaans is het niet één enkele reden die mensen doet migreren. Migranten zijn meestal gedreven door een mengeling van motieven. Waar ze heen trekken hopen ze werk te vinden, of meer vrijheid, of genoeg grond om te boeren. Of ze zijn gefascineerd door de rijkdom die ze hebben gezien in Amerikaanse televisieseries en bij westerse toeristen en ze willen dat ook wel. En waar ze vandaan komen laten ze een armoedig bestaan achter, is er geen werk of inkomen, laat de overheid het volledig afweten, is er misschien zelfs repressie of spreken de wapens.

Wat mensen wellicht het meest aanzet tot migreren zijn bijna zeker economische redenen. De meeste mensen zijn nu eenmaal arm tot extreem arm en dan is het uiterst menselijk om het beter te willen hebben. Als dat in de vertrouwde omgeving niet langer kan of maar met veel moeite, zijn steeds meer mensen bereid om de banden met de eigen samenleving grotendeels door te knippen en elders beterschap te zoeken. Velen hebben het hen al voorgedaan en plaveien zo de weg voor steeds nieuwe migranten.

Europa: van emigratie naar immigratiecontinent

Op 19 juni 2000 vindt de Britse douane in Dover achteenvijftig dode Chinezen in een container op een Nederlandse vrachtwagen.

Voor Europa zijn de migratietrends gewijzigd deze eeuw. Tot na de Tweede Wereldoorlog verlaten miljoenen Europeanen hun continent voor overzeese bestemmingen. Twee decennia later is het omgekeerde waar. De economie is opgeveerd, bijna iedereen ziet het weer zitten en de emigratie valt bijna stil. Meer zelfs, een bruisende economie snakt naar werknemers en daarmee is de basis gelegd voor een sterke en aanhoudende migratiestroom naar Europa.

Landen als Marokko, Algerije en Turkije, aan de andere oever van de Middellandse Zee, voeden die stroom in sterke mate. Dat is niet toevallig. Dikwijls gaat

het die landen economisch niet echt voor de wind, werk is er niet voor het oprapen, terwijl Europa in de ogen van velen op dat vlak altijd net iets meer te bieden heeft.

Maar er speelt nog iets anders heel sterk mee. Die samenlevingen hebben sterk groeiende bevolkingen, wat in de Europese landen niet meer het geval is, soms krimpt de bevolking er al. Dat heeft zo zijn gevolgen. Begin deze eeuw leefden er ten noorden van de Middellandse Zee dubbel zoveel mensen als ten zuiden. Straks is de verhouding omgekeerd. Problematisch hoeft dat niet te zijn, maar het betekent in elk geval dat er in veel van deze landen sterke emigratie-impulsen zullen blijven bestaan. Dat is net zo in andere Afrikaanse en Aziatische landen met een sterk groeiende bevolking en kwijnende economieën. Het staat vast dat vele inwoners uit deze streken willen migreren en dat het rijkere Europa een favoriete bestemming is. Dat Europa is in de eenentwintigste eeuw zeker een immigratiecontinent.

Velen zullen tijdelijk komen, voor korte periodes en telkens het gespaarde geld meenemen naar hun thuisland. Vele anderen zullen voor langere tijd migreren, sparen en geld bezorgen aan de thuisblijvers. Misschien keren ze nog eens definitief terug, vaker zullen zij en zeker de kinderen hier blijven. En vele anderen kiezen meteen voor een ander leven, en dus voor definitieve migratie.

Er is echter één groot probleem. Europa gedraagt zich wat ongemakkelijk bij zo veel sollicitanten. Op de arbeidsmarkt zijn ze min of meer welkom, soms legaal, heel dikwijls illegaal. Net die illegaliteit is de weerspiegeling van de officiële houding: bij het begin van de eenentwintigste eeuw ziet Europa niet graag migranten komen. Officieel mogen ze er niet in.

Maar uit de geschiedenis kan men leren dat migratie zich niet door grenzen laat tegenhouden. Verscherpte grenscontroles op de buitengrenzen van de Europese Unie, onder andere op de Middellandse Zee, aan delen van het vroegere ijzeren gordijn, op luchthavens en in zeehavens, kunnen niet verhinderen dat mensen hun kans blijven wagen, dikwijls met succes. In de praktijk betekent dit dat heel wat mensen Europa binnenkomen zonder toestemming. Zo vormt er zich een groeiende groep van zogenaamde 'illegalen', mensen die bijna rechteloos en vrij weerloos op de arbeidsmarkt terechtkomen.

De migratiedruk is een feit en daar de ogen voor sluiten kan geen antwoord zijn. Ergens tussen volledig open grenzen en het bouwen van een fort Europa waaruit men alle 'illegalen' wil verwijderen, zal Europa een weg moeten vinden om met de migratiedruk om te gaan.

Veelkleurige samenleving...

Een stad als Brussel telt grote groepen Italianen, Fransen, Marokkanen, Turken, Britten, Kongolezen, Spanjaarden, Polen, West-Afrikanen, Colombianen en andere bevolkingsgroepen uit alle continenten.

De groeiende migratie van buitenlandse werknemers uit alle windstreken maakt van Europa een veelkleurige samenleving. Het is niet meer het blanke werelddeel dat het zo lang is geweest. Deze evolutie verloopt niet zonder problemen. De nieuwkomers komen meestal onderaan de maatschappelijke ladder terecht. Ze

verdienen doorgaans minder, raken makkelijker zonder werk, zijn dikwijls onzeker over hun verblijf, wonen in slechte huizen en verkommerde wijken en genieten minder goede gezondheidszorg. Stemrecht is voor hen ook al niet weggelegd zodat ze zich maar moeilijk kunnen laten horen. Ook in vakbonden en andere sociale en culturele organisaties vinden ze niet makkelijk hun weg. Allerlei vormen van discriminatie zijn dagelijkse kost.

In één zin samengevat: veel nieuwe Europeanen integreren zich maar moeizaam. Natuurlijk is dat een vaststelling die niet voor iedereen even sterk geldt. Het ligt bijna voor de hand dat de laatkomers het nog moeilijker hebben. Maar zelfs dat hoeft niet absoluut zo te zijn, want al even opvallend is dat sommige groepen veel makkelijker en sneller een sterkere sociale positie veroveren.

Het meest uitgesloten zijn de zogenaamde 'illegalen', het woord alleen al maakt duidelijk dat zij niet welkom zijn en amper of geen rechten bezitten.

...niet zonder problemen

Eind mei 1993 steken racistische Duitse jongeren in Solingen een huis in brand, vijf Turkse vrouwen en meisjes komen om. Een jaar later maken neonazistische jongeren in het Duitse Maagdenburg jacht op Afrikaanse migranten. Het zijn twee opvallende voorvallen in een golf van racistisch geweld.

De vele discriminaties van migranten, de hardnekkige vooroordelen, de soms moeizame integratie, het brengt jammer genoeg ook een flinke dosis racisme binnen in Europa. In bijna alle landen komen er racistische geweldplegingen voor. Daarenboven krijgt migrantenhaat op sommige plaatsen ook een politieke vertaling. Extreem-nationalistische partijen krijgen in de jaren tachtig en negentig meer wind in de electorale zeilen. Af en toe komen de samenlevingsproblemen kolkend boven in zogenaamde migrantenrellen.

Bange blanke mens

Er is weinig dat het onveiligheidsgevoel bij de doorsnee Europeanen zo fors en snel in het rood kan doen klimmen als zogenaamde migrantenrellen, ook al zijn die heel uitzonderlijk. Maar ook zonder rellen raken migranten als groep de jongste decennia hoe langer hoe meer geassocieerd met criminaliteit, onveiligheid, verkommerde wijken, overlast enzovoort. Zulke veralgemeningen zijn irrationeel en onterecht.

Wel waar is dat kleine groepen jongeren, kansarm en in grote mate uitgespuwd door de samenleving, zich nestelen in de criminaliteit. Zij menen volop recht te hebben op de luxegoederen van onze maatschappij en pakken die dan maar, want ze zijn niet langer in staat of bereid om ze op een eerlijke wijze te verwerven. Die evolutie stoppen, én met de harde hand én met werkgelegenheid, is dringend nodig.

Wat nu?

Al vele jaren is er uitvoerig geargumenteed dat migranten makkelijker en sneller stemrecht zouden moeten krijgen. Maar daar komt in de meeste landen weinig of niets van terecht. Toch zijn er geen valabele redenen om migranten geen stemrecht te verlenen. Wel speelt de vrees dat zoiets extreem-rechts in de kaart zou spelen. Het lijkt er echter sterk op dat juist het lange talmen en het uitblijven van voldragen stemrecht voor meer problemen zorgt: dat maakt van migranten een politiek twistpunt en bemoeilijkt hun integratie. Indien Europa zijn migranten twintig jaar geleden stemrecht had gegeven of daar minstens voor gezorgd had via het makkelijk verwerven van de nieuwe nationaliteit, zou nu duidelijk zijn dat elke vrees daarvoor ongegrond is. Jammer genoeg heeft het de meeste Europese politici al die tijd aan moed ontbroken.

Stemrecht voor migranten is dus nodig. Toch mag daarvan niet de ultieme oplossing worden verwacht voor de samenlevingsproblemen. Als we even over de 'niet meer zo grote' plas naar de Verenigde Staten kijken, zien we dat de zwarte minderheid en de andere minderheden stemrecht genieten. Dat vormt echter geen garantie dat zij volop meespelen in het democratische spel, evenmin dat racisme en achterstelling verdwijnen en nog minder dat de Verenigde Staten een voorbeeld van een multiculturele samenleving zouden zijn.

Maar er is zeker beterschap mogelijk. Al veel langer dragen mensen uit alle hoeken van de samenleving heel verschillende 'vreemde' namen. Het toont aan dat nieuwkomers hun weg kunnen vinden in andere samenlevingen. Dat kan ook nu het geval zijn. Voorwaarde is wel dat nieuwe groepen, net als andere zwakkere groepen of andere minderheden, speciale aandacht krijgen. Wie sociaal of economisch zwak staat, kan best wat steun gebruiken om haar rechten op treffelijke huisvesting, fatsoenlijke gezondheidszorg, taalonderwijs, arbeidscontract, minimumloon in praktijk om te zetten.

Welke vorm zo'n beleid moet aannemen staat niet vast. De twee uitersten zijn wel bekend. Aan de ene kant is er een echt minderhedenbeleid, dat het risico inhoudt dat minderheden zowat gebetonneerd raken in die rol. Aan de andere kant is er een assimilatiebeleid dat van minderheden niet wil horen. Daartussen is heel wat ruimte voor variaties.

Een andere vraag is wat de plaats is van die nieuwe groepen en hun cultuur in de samenlevingen waarnaar ze migreren. Ook hier dienen zich talloze mogelijkheden aan. De vele migrantengemeenschappen zullen hun eigenheid in heel verschillende mate bewaren. En ook binnen die gemeenschappen zal dat het geval zijn. Denk maar aan de joden in Antwerpen, van diegenen die makkelijk herkenbaar zijn en contact met de buitenwereld beperken tot hen die het joodse groepsgevoel allerminst beklemtonen.

Er wordt veel en makkelijk gesproken over de multiculturele samenleving. Eén ding is daarbij alvast duidelijk: dé multiculturele samenleving bestaat niet, daarvoor zijn pakweg de Verenigde Staten, Nigeria, Nederland, Maleisië, Frankrijk, Brazilië, België en Peru te verschillend. De multiculturele spanwijdte kan immers van relatief klein tot zeer groot gaan. En overheden voeren lang niet hetzelfde beleid.

Nieuwkomers in de samenleving moeten, net als andere zwakkere groepen of andere minderheden, voldoende aandacht en steun krijgen.

13 Cultuur en globalisering

Natalia Sangama leeft in het Peruaanse Amazonegebied. Natalia is de laatste die het Chamicuro meester is. Als zij sterft, verdwijnt die taal.

In 2002 verstaan nog driehonderdduizend van de vier miljoen mensen die in het gebied van het historische Bretagne wonen Bretoens. Twintig jaar geleden waren er dat dubbel zoveel en vijfenzeventig jaar geleden zelfs vier keer zoveel. Uitsterven dreigt, zeker omdat tachtig procent van wie de taal verstaat ouder is dan zestig jaar.

Mensen overal ter wereld gaan om met de dingen rondom hen, ze geven vorm aan de natuur. Mensen gaan er ook toe over hun gedrag en hun omgang met elkaar te regelen. En overal zoeken ze kennis, ontwikkelen ze waarden, beoefenen ze kunst of zijn ze religieus. Mensen zijn met andere woorden cultureel bezig. Voor hun culturele spel gebruiken ze symbolen, en taal is heel zeker hun krachtigste symboolinstrument.

Dat er op de wereld duizenden talen worden gesproken is misschien wel de sterkste aanwijzing dat er niet één menselijke cultuur bestaat maar vele. Culturen komen tot stand tussen groepen van mensen die dezelfde cultuur delen, doorgaans ook dezelfde taal. Zulke groepen vormen samenlevingen en dikwijls komen die overeen met volkeren. De zegswijze ‘de taal is gans het volk’ geeft aan hoe verweven taal en volk en dus ook cultuur wel zijn.

Die verwevenheid is echter niet absoluut. Iedereen weet wel dat verschillende volkeren soms gebruik maken van dezelfde taal. En binnen eenzelfde samenleving huizen geregeld meerdere volkeren. Dat belet niet dat al die volkeren hun eigen cultuur hebben. En daarnaast kunnen ook grotere en kleinere verbanden cultuurdrager zijn. Even enkele voorbeelden: er is de Duitse en de Franse cultuur en daarnaast heel zeker ook de Europese cultuur, en verder kennen we vast subculturen, zoals van migrantengemeenschappen of de arbeiderscultuur.

D e z i n v a n c u l t u u r

Cultuur biedt ons in hoge mate het vermogen om met de mensen rondom ons samen te leven. De cultuur die iemand meekrijgt in een samenleving vormt als het ware de wortels waarmee men zich vastplant in die samenleving. Moet het gezegd worden dat veel mensen hun cultuur ervaren als een sterke wegwijzer en een sterke zingevoering in hun leven? Dan is het niet verrassend om vast te stellen dat de eigen culturele wortels niet zomaar uitgerukt kunnen worden. Je draagt ze heel lang en zeer ver mee, of je dat nu wilt of niet. En je hebt ze nodig, ze zijn immers heel handig om je weg te vinden in het leven en voor het samenleven.

Maar er is nog een belangrijk aspect, zeker nu de ontmoetingen en de confrontaties tussen verschillende culturen veel frequenter zijn dan vroeger. Er is vastgesteld dat stevige culturele wortels ook noodzakelijk zijn om sterk en open te staan in het contact met anderen, meer bepaald met mensen uit andere culturen. Een culturele identiteit of thuis is belangrijk om beter de groeiende multiculturaliteit aan te kunnen.

Weinig is absoluut. Zo ook kunnen mensen zelfs hun culturele wortels min of meer doorknippen. Elke dag opnieuw migreren mensen, elke dag opnieuw beginnen mensen ergens anders een nieuw leven. Dikwijls blijft hun oude culturele bagage groot, soms assimileren ze bijna volledig en lepelen ze een heel nieuwe culturele bagage in. Zeker wanneer de culturele verschillen groot zijn, blijft zo'n overgang een ingewikkeld en delicaat proces.

Culturen bedreigd

Mensen spreken nu nog zo'n zesduizend talen. Meer dan drieduizend daarvan zullen waarschijnlijk verdwijnen in de eenentwintigste eeuw.

Als talen uitsterven is dat een sterke aanwijzing dat culturen bedreigd zijn. Natuurlijk kan men hier licht overheen gaan en vinden dat er ergere dingen zijn op de wereld. En misschien is dat ook wel zo. Maar elke taal die verdwijnt is een cultuur die verarmt. Zo belanden culturen in de gevarenzone. En elke cultuur die bedreigd raakt of verdwijnt is een zingevingssysteem dat we riskeren te verliezen.

In 1900 behoorden intercontinentale vliegtuigreizen tot het rijk van de verre toekomstdromen. Enkele decennia later zijn zulke reizen avontuurlijk, in 2000 zijn ze routine. Contacten tussen verschillende culturen en migreren zijn al even alledaags geworden.

Wat is hier aan de hand? Globalisering eist haar tol. Dat is niet nieuw, het is een proces van vijfhonderd jaar met aanzienlijke economische gevolgen, zoals we in het hoofdstuk over de verhandeling van rijkdom en armoede zagen. Maar de pletwals van de globalisering is de voorbije eeuw enorm in kracht toegenomen. Die zorgt voor een zware culturele ravage op tal van plaatsen. Om nog even bij taal stil te staan, vroeger al verdrongen sterkere talen de kleinere. De huidige globalisering zorgt voor sterk toegenomen contacten tussen culturen, en dat versnelt en versterkt dit verdringingseffect.

Volkeren kunnen nog op veel andere manieren culturele averij oplopen. Denk maar aan de vele nomadenvolkeren van vroeger. Inderdaad van vroeger, want globalisering deed hen bijna de das om. Die zorgde ervoor dat bijvoorbeeld het concept van de staat over de aarde verspreid raakte – mét de grenzen en controles die erbij horen – en de opvatting dat mensen maar beter op een vaste plek kunnen vertoeven in plaats van rond te trekken. Globalisering betekent soms ook oprukkende landbouw, zodat de beste weidegebieden verloren gaan; soms brengt globalisering het verlies van afzetmarkten voor de producten of diensten die ze

aanbieden, zoals transport. En dus verdwijnen de nomaden met hun cultuur in snel tempo.

De kans is echter groot dat zij hun waardevolle cultuur gauw zullen moeten herontdekken. Want hier en daar begint het te dagen dat deze volkeren de beste wijze hadden gevonden om om te gaan met de onmetelijke oppervlakten van woestijnen, steppen of oerwouden. Zij slaagden erin van deze grote natuurlijke ruimten te leven zonder die om zeep te helpen. De rest van de wereld leert echter niet zo snel.

In Kameroen stormen Europese en Aziatische houthakbedrijven op de oerbossen af. Bij hun jacht op dure bomen verwoesten ze de leefwereld van de veertigduizend Baka's. Die traditionele woudbewoners verzamelen bosvruchten en jagen op wild. Maar na de doortocht van de kettingzagen valt er niet veel meer te oogsten en is het wild verdwenen. Zo maakt de houtkap een hele cultuur kapot.

Het zijn niet alleen de houthakbedrijven die zo tekeergaan en blind blijven voor wat ze aanrichten. Wanneer petroleumfirma's opduiken in Ecuador of Nigeria, wanneer mijnbouwbedrijven aan de slag gaan in Borneo of Brazilië, wanneer illegale goudzoekers rivieren met kwik vergiften, zijn de lokale volkeren daar steeds de grote slachtoffers van. Van de opbrengsten zien ze weinig of niets, van milieuvernietiging des te meer. Dat laatste is ook wat de bewoners van de noordelijke poolgebieden is overkomen. De vele bovengrondse kernproeven en de ongelukken met kernreactoren hebben daar sterke radioactieve vervuiling veroorzaakt. De rendieren zijn erdoor aangetast en rendiervlees brengt de radioactiviteit ook bij de mens. Radioactieve straling zou medeverantwoordelijk zijn voor de sterfte onder ijsberen en dalende vruchtbaarheid van de zeevogels.

Overal waar globalisering dit ongelijke contact meebrengt tussen culturen verliest de meest kwetsbare cultuur. Het is het verhaal van de vele inheemse volkeren overal op aarde, die keer op keer weggeduwd raken door een globaliserende economie die hun rechten en hun cultuur niet respecteert. Er is niets beter dan hun verhalen om te illustreren hoe talen, culturen en volkeren in de verdrukking komen, geen betere manier om aan te tonen hoe de menselijke verscheidenheid bedreigd is.

Dezelfde rood-wit-blauw gekleurde draagtassen zijn op de halve aardbol te vinden, Nederlandse wien op Afrikaanse markten, Coca-Cola in de verste uithoek, Frans brood in Senegal, wie Engels spreekt wil in de hele wereld terecht kunnen, een dure Amerikaanse sigaret en een Europees biertje lijken zoveel beter te smaken, evangelische kerkpredikers duiken op in vele zuidelijke landen om zieltjes te winnen – en met veel succes –, een motor of auto is de ultieme ambitie...

Die bedreiging van mens en cultuur beperkt zich lang niet tot de zogenaamde inheemse volkeren. Wie wat van Afrikaanse romans proeft, zal één thema snel herkennen, dat van de strijd tussen de traditionele samenleving en de westerse pletwals, ook wel modernisering genoemd, de strijd tussen platteland en stad. Net zo is dat het geval in talloze andere maatschappijen. Hoe men produceert en werkt,

wat men eet, wat men onderwijst, wat men gelooft, hoe men leeft en samenleeft, vele zekerheden komen onder druk te staan en dat op alle terreinen van het leven.

Nog een voorbeeld kan dit goed verhelderen.

Vandaag gebeurt het watertransport tussen de honderden Indonesische eilanden dikwijls nog op de beproefde wijze, dus niet motoraangedreven. Hoelang nog? En is elk alternatief even goed?

Enige jaren geleden bezocht ik het botenmuseum in het Zuidwest-Engelse Exeter. Daar vind je boten van overal ter wereld, uit Portugal, Fiji, Noord-Amerika, Niger, China, Arabië en nog veel meer landen en streken. Wat mij opviel was de steeds terugkerende opmerking dat men zich zeer hard moest reppen om de wereld een blijvende blik te kunnen gunnen op de ongelooflijke diversiteit aan boottypes die op de zeven zeeën hebben gevaren. Want de jongste decennia worden vele boten die de mensen al honderden en soms duizenden jaren met veel succes gebruiken, niet langer gebouwd. In een angstwekkend tempo dreigen ze voorgoed te verdwijnen en plaats te maken voor enkele nieuwe types, vervaardigd uit nieuwe materialen. Meer dan eens is dit een zoveelste ontwrichting van een reeds zwaar aangeslagen economie en een miskennis van andere productiewijzen die honderden en duizenden jaren lang boten hebben opgeleverd die perfect beantwoordden aan wat die samenlevingen nodig hadden. Dikwijls wordt die overgang met ontwikkelingshulp gefinancierd, met een vanzelfsprekendheid die rampzalig naïef kan zijn. Men gooit een heel stuk transporteconomie overboord voor een alternatief waarvan de duurzaamheid hoogst onzeker is en de deugdelijkheid in de ogen van die bevolkingen lang niet vaststaat; vooral, een alternatief waarover zij geen enkele zeg hebben.

Mensen bedreigd

We spreken nu wel over bedreigde culturen en de effecten van globalisering, maar het is niet de bedoeling daarmee de werkelijkheid te versluieren. Om heel duidelijk en allesbehalve abstract te zijn: als culturen bedreigd zijn, lopen individuele mensen groot gevaar. Wie vis moet eten uit met kwik verontreinigde rivieren, wordt ziek. Wie uit het woud geen vruchten of wild meer kan halen, raakt ondervoed en op de dool. Wie het traditionele leven moet opgeven en niet meer kan leven van jacht en visvangst, verliest dikwijls de zin in het leven; alcoholmisbruik is dan een hard toeslaande plaag.

Cultuur en ontwikkeling

Zelfs de meest briljante monoloog kan de dialoog niet vervangen (Chinua Achebe)

Racisme is verboden. Culturen en volkeren zijn officieel gelijkwaardig, maar de praktijk is meestal heel anders. Daar domineert de westerse economie, daar primeert de westerse manier om naar de wereld te kijken, daar overheerst het westerse denken en doen.

Zo belanden we bij het vraagstuk van cultuur en ontwikkeling, of wat ‘ontwikkeling’ wordt genoemd. Want de huidige ontwikkeling komt eigenlijk neer op verwestering en vertoont geen of weinig respect voor de vele culturen van onze wereld. Hoe dat komt? Heel eenvoudig, omdat er doorgaans niet echt sprake is van dialoog tussen verschillende culturen. Als culturen écht gelijkwaardig zouden zijn, zou er een dialoog te onderkennen moeten zijn tussen verschillende culturen over hoe zij het leven beleven en organiseren. Maar in plaats daarvan is er vandaag alleen de monoloog van de sterkste, van wie het geld heeft, van die westerse economie en cultuur die zich globaliseert.

Cru uitgedrukt: er is geen houtkapfirma die een woudbewoner vraagt hoe zij met het woud omgaat. De werkelijkheid is dat de overheersende cultuur maar voortakt in het leven van de anderen. Als dat geen racisme is, dan is het minstens een onverantwoord superioriteitsgevoel.

Cultuur is taai

Toch laten culturen zich niet makkelijk ringeloren. Mensen van overal houden zelfs in de moeilijkste omstandigheden verbazingwekkend sterk vast aan hun cultuur. Daar kunnen heel wat voorbeelden van worden gegeven: Tibetanen die onder Chinese heerschappij moeten leven, indianen in Canada, de Verenigde Staten en vele Zuid-Amerikaanse landen, Vlamingen van wie de taal een eeuw lang voor België amper bestond, katholieke Ieren die zich eeuwenlang verzetten tegen protestantse Engelse overheersing, migranten uit honderd en één streken in onze contreien aanbeland, die vaak sterk hun tradities bewaren.

In vele ontwikkelingslanden lijkt modernisering soms amper een laagje vernis, daaronder blijven mensen fel gehecht aan hun traditie, aan wat ze al generaties geloven en gewoon zijn te doen, aan de antwoorden en de oplossingen die ze al die tijd hebben gegeven op de grote en kleinere levensvragen. Dat heeft verscheidene voordelen. Zo gaat de rijkdom en de kracht van al die culturen niet zo makkelijk verloren, dat is één.

Ook kunnen mensen terugvallen op hun cultuur en traditie wanneer de modernisering een misbaksel blijkt. Daar zijn voorbeelden te over van, het communisme dat zowat overal als een kaars uitdooft, het Arabisch socialisme mislukt, evenzo het Iraanse moderniseringsproject, de Afrikaanse staten blijken lege dozen te zijn, de Zuid-Amerikaanse staten zijn vaten boordevol ongelijkheid en in westerse en verwesterde samenlevingen overleeft bijna enkel de ‘waarde’ van het geld en het materiële bezit.

Over de nadelen van een te taai cultuur, straks meer. Hier doen we vooral de gelukkige vaststelling dat culturen niet zo makkelijk verdwijnen. Ze vertonen een grote overlevingskracht. Wat niet wil zeggen dat ze niet flink gehavend kunnen raken.

Multiculturele wereld

Culturen hebben dus een moeilijk maar lang leven. Tegelijk zijn er veel meer contacten tussen culturen op vele terreinen en is er veel meer migratie; we gaan naar een wereld die steeds multicultureler zal zijn.

Dat is zo omdat vooral de dominante westerse cultuur, de modernisering, sterk blijft ingrijpen in het dagelijkse leven van talloze andere mensen. Maar als die modernisering tegen haar grenzen aanbotst, is er eindelijk meer kans voor andere culturen om hun zegje en hun inbreng te doen. Dan komt er meer dialoog tussen culturen. Voor wie gelooft dat dit wereldvreemde bespiegelingen zouden zijn, even dit: westerse of in het Westen opgeleide landbouwdeskundigen geven nu toe dat traditionele landbouwmethoden in vele gevallen veel meer aangepast zijn aan de natuur en veel meer zekerheid bieden dan de moderne landbouw. Eindelijk kunnen de oude specialisten, de boeren, en landbouwdeskundigen heel concreet werk maken van hun 'interculturele' dialoog.

De wereld wordt ook multicultureler omdat migranten hun cultuur meenemen. Ze nemen die mee naar de grote steden van hun land en continent. En ze nemen die mee naar de rijke landen op de wereld. Op al die plaatsen zien we multiculturele samenlevingen ontstaan. Vele migrantengemeenschappen zullen hun eigenheid in min of meerdere mate bewaren, mensen zullen zich dikwijls blijven onderscheiden door taal, religie, gewoonten, afkomst, huidskleur, andere lichamelijke kenmerken, kledij, eten, muziek of noem maar op. En tegelijk zien we ook veel culturele wisselwerking. Mensen genieten van ander eten, voelen zich aangetrokken door andere muziek, ja ze bekeren zich zelfs tot een ander geloof.

Maar laten we vooral niet te idyllisch worden, de waarheid is dat het samenleven van verschillende culturen niet vanzelfsprekend is, dat waardering en respect voor andere culturen geregeld ver te zoeken zijn en dat racisme allesbehalve uitgeroeid is. En hoe vaak komt het niet voor dat cultuurgemeenschappen gewoon naast elkaar bestaan en elkaar angstvallig uit de weg gaan, wat jammer genoeg allerlei vooroordelen alle kansen geeft.

Pluralisme

De wereld zal dus moeten leren beter om te gaan met multiculturaliteit. Een krachtig wapen dat daarbij kan helpen is het interne pluralisme in een samenleving. Zulke samenlevingen aanvaarden dat niet iedereen hetzelfde moet denken of doen, ze geven verschillende overtuigingen ruimte en maken zo de vrijheid van individuen en groepen mogelijk.

Hun pluralisme zal deze samenlevingen veel makkelijker toelaten om de groeiende multiculturaliteit op te vangen. Op zichzelf kunnen pluralisme en multiculturaliteit echter niet garanderen dat er ook een dialoog zal ontstaan tussen verschillende overtuigingen en groepen. Maar pluralisme maakt het wel makkelijker dat er respect ontstaat voor andere culturen en zelfs dat er uitwisseling en dialoog op gang komen.

Culturele identiteit

Voor een multiculturele wereld is echter meer nodig. Om echt open te staan voor andere culturen en te kunnen dialogeren, beschikken mensen het best zelf over een sterke culturele identiteit. Want cultuur geeft mensen en gemeenschappen hun zelfrespect, geeft ze greep op de werkelijkheid en, ontzettend belangrijk, geeft zin aan wat ze doen. En wie zich goed in haar culturele vel voelt of voor wie de eigen cultuur een vertrouwde thuis is, die kan makkelijker voor de ander openstaan en is niet bang voor communicatie met andere culturen.

Wat we hieruit nog kunnen leren is dat een sterke cultuur of een stevige culturele identiteit mensen en gemeenschappen dus niet in zichzelf hoeft op te sluiten, integendeel zelfs.

De wraak van de geschiedenis

Slavernij, vrouwen aan de haard, vrouwenbesnijdenis, doodstraf, natuurvernietiging, extreem materialisme, heksenjacht, ze hebben alle iets gemeen, ze zijn allemaal ingebed in culturen.

Hoe positief diepe culturele wortels ook kunnen zijn, toch is cultuur niet altijd een zegen. Culturen of stukken ervan kunnen ook verworden tot een beklemmende deken. Dat hoeft niet te verwonderen want elke cultuur is het resultaat van een soms lange geschiedenis waarin mensen tot goede en tot slechte dingen in staat zijn. Culturen krijgen door de tijd wel eens weinig appetijtelijke trekjes, ze verstarren soms of raken zelfs in een kramp. Culturen sleuren het gewicht van de tijd mee, daar zit heel wat dood gewicht bij en, om in dezelfde beeldspraak te blijven, ook heel wat gevaarlijke producten. Voorbeelden zijn er te over, het volgende is frappant.

Vanaf het ogenblik dat de Europeanen aan het einde van de vijftiende eeuw in Amerika belanden beginnen zij zowat alle Amerikaanse culturen te vernietigen, de bewoners vrijwel uit te roeien en miljoenen vierkante kilometers bloeiende natuur in bijna dorre landbouwwoestijnen om te vormen. Hier doet de Europese cultuur volop haar verwoestende werk, tot vandaag.

Toch is er geen enkele reden waarom mensen het slachtoffer zouden moeten zijn of blijven van knellende tradities. Culturen zijn door mensen gemaakt en kunnen dus altijd door mensen aangepast en gewijzigd worden. Dat lijkt evident en dat is ook zo omdat mensen en mensengemeenschappen vrij zijn. Tenminste, ze horen vrij te zijn. Nog meer voorbeelden spreken dat zwaar tegen en illustreren hoe hard we ons aan cultuur kunnen schenden.

Vrouwenbesnijdenis is genitale verminking, tast de lichamelijke integriteit aan en is een schending van de mensenrechten. Toch zijn elk jaar onnoemelijk veel vrouwen het slachtoffer van zo'n verminking.

Jonge mannen, en meer en meer ook jonge vrouwen, worden vooral in westerse en verwesterde culturen gestimuleerd en zelfs bijna gedwongen om alles op te offeren voor wat carrière wordt genoemd, een hoogst onduidelijk en onbevredigend begrip.

De realiteit, zowel van vroeger als van vandaag, wijst uit dat die veelbezongen vrijheid van de mens dikwijls ver te zoeken is, en dat onaangepaste en misbegrepen tradities en cultuur een zware tol blijven eisen. Tradities kunnen zo zwaar wegen dat ze elke verandering tegenhouden.

Sommige mensen of groepen beroepen zich op de traditie om elke vernieuwing de pas af te snijden. Dat hoeft niet te verbazen omdat cultuur en traditie vaak ook heel ongelijke machtsverdelingen vastleggen, ze zijn dan bijna gestolde machtsongelijkheid. Wie de voordelen van een cultuur plukt, mannen in het algemeen bijvoorbeeld, of de rijken en machtigen in een samenleving, zal zich nogal vlot beroepen op de oude culturele waarden om die machtspositie te behouden. Mensen en groepen die door de geschiedenis in een hoek zijn gedruimd en nu met recht en reden opkomen voor de eigen rechten, hebben aan hun traditie gewoonlijk een heel harde noot om kraken. Ontvoogding is geen kinderspel.

De Verlichting, een vloek of een zegen?

Als landlozen onbewerkte grond bezetten en opeisen, als boeren betogen omdat ze meester willen zijn van hun zaaigoed, als vrouwen strijden tegen besnijdenis, verkrachting en andere mishandeling, als moeders klaarheid eisen van dictators over hun verdwenen kinderen, als jongeren kiezen voor een ander leven, als mensen op straat komen voor onafhankelijkheid, als ze demonstreren tegen despoten en voor democratie en vrije verkiezingen, dan nemen mensen overal ter wereld hun eigen lot in handen, dan doen ze dat allemaal op basis van dezelfde rechten en vrijheden.

Mensen zijn in grote mate meester over hun eigen lot, ze zijn er zelf verantwoordelijk voor hoe ze hun samenleven organiseren en welke spelregels ze daarvoor gebruiken. Die waarheid is nogal laat opgedoken in de geschiedenis van de mens. Pas de jongste eeuwen begint de mens de ingewortelde onmondigheid af te werpen tegen tradities en autoriteiten. Met een groot woord spreekt men van de Verlichting. Die zegt dat mensen hun verstand moeten gebruiken.

Natuurlijk kan ook een dergelijke instelling leiden tot overdrijvingen, bijvoorbeeld dat niets uit de geschiedenis en de cultuur nog waardevol zou zijn of dat er geen enkel belang gehecht moet worden aan het gevoelsmatige. Maar in wat voorafgaat is het belang van onder meer cultuur al ruim onderstreept, zodat de lezeres de auteur hopelijk niet verdenkt van een dergelijke overdrijving.

Dialogeren over grenzen heen, van plaats, van cultuur, van tijd

Dat gezegd zijnde, ben ik een bewust verdediger van de Verlichting. Ik blijf overtuigd van de mogelijkheid om over de grenzen heen van plaats, van cultuur en zelfs van tijd te kunnen dialogeren over wat recht en onrecht is in de mensensamenleving. Uit zo'n dialoog kunnen we opvattingen halen waarover iedereen het eens kan zijn, we kunnen er dus universele mensenrechten uit puren.

Omdat we vrij zijn, kunnen we ook beslissen die rechten vast te leggen in regels of wetten. Die gelden voor iedereen en wie ze niet respecteert, zal daartoe gedwongen worden.

Die zoektocht naar een steeds adequatere invulling van wat 'universele mensenrechten' zijn moet de mensheid voortzetten. En altijd zullen mensen zich moeten verzetten tegen de opvatting dat het gewicht van de tijd, de zogenaamde cultuur of het 'volkseigene', voorrang zou hebben op de rechtscheppende of wetgevende vrijheid van de universeel denkende wereldburger. Die strijd opgeven is zoveel als de wil opgeven om de wereld menselijker te maken.

Veronderstel even dat blanken hun 'cultuur' ten voeten uit mogen blijven beleven, in de voetsporen van degenen die Amerika veroverden vijfhonderd jaar geleden of van de kolonistoren uit de negentiende en twintigste eeuw. Dan gaan ze ongeremd door met de aarde te brandschatten en alle volkeren die ervan leven te beroven... Want dat is dan eenmaal de 'blanke cultuur'.

Deze veronderstelling over de blanke cultuur is vooral bedoeld voor wie de kritiek zou willen spuien dat de zoektocht naar universele mensenrechten een eurocentrische of exclusief westerse opvatting zou zijn. Wanneer die kritiek op eigenbelang stoelt, moeten we er geen woorden meer aan vuilmaken, daar is al op geantwoord. En alle mensen die zich verzetten tegen verstikkende traditie en onderdrukking geven elke dag hun duidelijke antwoord.

Maar meer dan eens komt dergelijke kritiek uit andere culturen, die voor zichzelf opkomen of zich bedreigd voelen; of het komt van mensen en organisaties die andere volkeren en culturen in bescherming willen nemen. Zij ervaren dat verhaal over die roofzuchtige blanke cultuur niet als een veronderstelling of iets uit het verleden, maar als trieste werkelijkheid. Het is het verhaal dat we enkele bladzijden terug vertelden, van de globalisering die vele culturen bedreigt. En zij verzetten zich daartegen, terecht. Meteen echter gooien zij het idee weg van een universeel gedachtegoed, omdat dat ook zou behoren tot die verdomde blanke cultuur.

Dat is niet zo verstandig. In de eerste plaats is het niet zo dat wanneer mensen bepaalde gedachten of waarden ontwikkelen binnen een bepaalde cultuur, die cultuur daarop het alleenrecht zou verwerven. Mensen van overal kunnen op dezelfde ideeën komen of ze kunnen zulke ideeën 'van elders' waardevol vinden en ze omarmen of zelfs koesteren als hadden ze die zelf gevonden.

Ten tweede biedt slechts die universele dialoog en zoektocht de kans om de waarden die verscholen liggen in de grote diversiteit aan culturen te erkennen en recht te doen.

Ten slotte, en dat is cruciaal, kunnen bedreigde volkeren en culturen alleen maar bescherming vinden wanneer er echte universele rechten zijn zoals het bestaansrecht en het recht op zelfbeschikking, wanneer zij zich daarop kunnen beroepen en wanneer die afdwingbaar zijn.

Cultuurrelativisme

Wie het menselijke en dus het universele opmerkt in de dialoog tussen culturen en in het verhaal van de mensenrechten, zal ook weg weten met de kritiek van cultuurrelativisme. Natuurlijk zijn er verschillen tussen culturen, gelukkig maar. Maar neem de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en lees die niet vooringenomen. Daar staat weinig in dat door cultuurverschillen gerelativeerd kan worden. Zeker de principes blijven overal overeind, al kan de concrete invulling er wel anders uitzien. Een voorbeeld: als mensen recht hebben op maatschappelijke zekerheid, dan kan de uitwerking daarvan heel verschillende vormen aannemen.

Aan de andere kant, op het verbod om te folteren of op de gelijkheid van man en vrouw zit helemaal geen rek. Zelfs al zou dit behoren tot een cultuur, dan verdient dat allerm minst respect, integendeel. Neem de Afghaanse Taliban, die vrouwen volledig uit het openbare leven stootten. Het is zeker waar dat de Taliban heel andere waarden hanteren, en dat het meent die te kunnen halen uit de eigen cultuur en religie. Misschien is er een cultuurrelativist die de Taliban wil verdedigen. Maar intussen is bijna de hele mensenmaatschappij het erover eens geraakt dat de wijze waarop bijvoorbeeld die groepering de samenleving organiseert en medemensen de duivel aandoet, onaanvaardbaar is want een aanslag op de menselijkheid.

Het zal sommigen nog verrassen, maar mensen uit de meest diverse culturen zijn merkwaardig eensgezind over wat kan en wat in geen geval door de beugel kan. Zover zijn we allemaal samen toch al geraakt.

14 Kennis voor iedereen? Over onderwijs, wetenschap en techniek

Honderd jaar geleden zitten ook in de industrielanden maar weinig jongeren in het voortgezet of secundair onderwijs en nog veel minder in het hoger onderwijs. Eén tot twee procent van het bruto nationaal product volstaat om het onderwijs te betalen, vandaag is de factuur heel wat groter, al gauw vijf procent en meer.

Vandaag kunnen ongeveer één miljard volwassen mensen niet lezen en niet schrijven. Daarvan zijn bijna twee derden vrouwen. In een land als Senegal is lezen en schrijven maar weggelegd voor één op de drie volwassenen, in Nepal voor één op de vier, in Niger voor één op de zeven.

Basisvaardigheden

Kunnen lezen, schrijven en rekenen, het zijn vandaag de basisvaardigheden van de meeste culturen. Alhoewel, het is hoogstens nog maar een paar honderd jaar dat in industrielanden de overtuiging ingang vond dat iedereen moest kunnen lezen, schrijven en rekenen, eigenlijk dus sinds de economische ontwikkeling dat vereiste. Ook mogen we niet vergeten dat in schriftloze culturen het geheugen en een grote mondelinge taalbeheersing voor stevige alternatieven zorgen. Maar meer en meer

worden ook de orale culturen de geschreven cultuur binnengetrokken en dat is geen makkelijke overgang.

Bijna overal is het nu de taak van het basisonderwijs om kinderen te leren lezen, schrijven en rekenen. Al even elementair is met de handen werken en een beetje weet hebben van hoe natuur en samenleving in elkaar zitten, ook daar legt het basisonderwijs zich op toe. Het vervolg zou eenvoudig kunnen zijn. Zorg voor voldoende basisscholen, uitrusting en leerkrachten en alle kinderen kunnen genieten van een minimale opleiding. De werkelijkheid is ook ditmaal anders.

Leerplicht

In 1717 voerde Pruisen de leerplicht in, Oostenrijk volgde in 1774, Nederland in 1806, België en Engeland in 1872, Frankrijk in 1881, Turkije in 1927, Mexico in 1935, China in 1951 en Zimbabwe in 1980.

De helft van de kinderen doet het basisonderwijs niet uit in Cambodja, Ethiopië, Mozambique en Nepal. In Madagaskar en Tsjaad is dat zelfs driekwart.

Kinderen van landbouwers en veetelers kunnen al gauw een helpende hand uitsteken. Of kinderen gaan al heel jong uit werken. Zelfs al verdienen ze maar weinig of doen ze maar de helft of minder van wat een volwassene presteert, ze zorgen zo voor een deel van het inkomen. De geschiedenis leert dat families die inkomstenbron niet graag missen. Dat is begrijpelijk, want voor wie het niet breed heeft, helpen alle kleintjes. Het is jammer omdat het veel kinderen weghoudt van school, soms tijdelijk, soms volledig. Leren verplicht maken is dan een prima hulpmiddel om de kinderen naar school te krijgen. Dat is zeker zo wanneer leerplicht desnoods afgedwongen kan worden, zoals dat in vele industrielanden het geval is.

Maar leerplicht is geen tovermiddel, niet wanneer overheden die plicht niet doen naleven, en vooral niet wanneer het basisonderwijs verwaarloosd is en over te weinig middelen beschikt. Met name in arme landen verminderen de uitgaven voor onderwijs. Te veel leerlingen zitten bijeengepropt in een klas, lesmateriaal is er niet of te weinig of van slechte kwaliteit, en schoolgebouwen zijn te klein of bouwvallig of niet bestaande; leerkrachten zijn soms ver te zoeken, ofwel omdat er te weinig of zelfs geen zijn, ofwel omdat ze onderbetaald worden en andere jobs moeten aanpakken om financieel rond te komen.

Niet te verwonderen dat in sommige landen het percentage kinderen dat aan de school begint zelfs achteruit gaat. Heel veel jongeren zijn de schoolse basisvaardigheden zoals lezen, schrijven en rekenen dan ook niet echt meester.

Meer scholing

Bij de onafhankelijkheid in 1960 telde Kongo amper universitair afgestudeerden.

Na de basisscholing volgt – voor wie er dan nog bij is – de voorbereiding op het arbeidsleven of op het hoger onderwijs. Hier zijn de verschillen tussen rijke en

arme landen nog frappanter. In arme landen zijn er al minder leerlingen in het basisonderwijs en er stromen er nog veel minder door naar het voortgezet onderwijs. Maar het resultaat wil wel fors verschillen naargelang een land, rijk of arm, meer of minder belang hecht aan scholing. Als Swaziland daarvoor tot bijna vier keer zoveel van zijn inkomen overheeft dan El Salvador, kan dat verklaren waarom de scholingsgraad er merkkelijk hoger ligt.

Opvallend maar weinig verrassend is dat in veel arme landen minder meisjes verder kunnen studeren. Misschien wel verrassend is dat het omgekeerde waar is in Midden- en Zuid-Amerika, daar stoten gemiddeld meer meisjes door naar het voortgezet onderwijs.

In de allerarmste landen belandt één op de honderd jongeren in het hoger onderwijs, in West-Europa is dat vijftig op de honderd.

Hetzelfde scenario speelt zich nog sterker af bij de overgang naar het hoger onderwijs. Vooral in armere landen is dat voor de meeste studenten een onoverbrugbare kloof. Het tegendeel is waar in de rijke landen. Daar is de jongste decennia een heuse stormloop naar het hoger onderwijs op gang gekomen. Daarbij hebben de vrouwen hun vroegere achterstand bijna volledig of zelfs helemaal ingelopen.

Het belang van scholing

Wie houdt onze moderne samenlevingen draaiende, van de voedingsindustrie en de transportbedrijvigheid tot de communicatiewereld en de amusementssector? Goed opgeleide en verantwoordelijke mensen, mogen we hopen.

Dat hooggeïndustrialiseerde maatschappijen een grote nood hebben aan kennis en goed opgeleide mensen, is vrij algemeen aanvaard. Die grijze materie is voor hen misschien wel de belangrijkste grondstof. Vandaar dat veel industrielanden al een halve eeuw een hoge scholingsgraad van hun bevolkingen nastreven. Uit de ondernemerswereld klinkt geregeld de roep om een onderwijs dat inspeelt op de behoeften van de bedrijven en geschikte arbeidskrachten levert.

Voor de jongere die het beroepsleven instapt, is een hoge scholingsgraad nodig om mee te kunnen in een samenleving die steeds ingewikkelder wordt, die steeds meer eisen stelt en die zo snel evolueert dat leren leren en zich aanpassen zeker een uiterst belangrijke les is uit het huidige onderwijs.

Dat daarnaast de school toch ook een voorbereiding is op het hele leven en er niet alleen is om meteen toepasbare kennis en inzetbare vaardigheden door te geven – kennis en kunde die wel eens vlug wil verouderen trouwens – wordt daarbij soms uit het oog verloren. Er zijn echter voldoende redenen om van de school ook algemene vorming te verwachten.

Vanzelfsprekend is dat zo omdat een mens meer is dan een wezen dat klaargestoomd moet worden voor economische activiteiten, haar ambities reiken veel verder. Heel belangrijk is dat mensen ook gevormd worden tot burgers die volop kunnen participeren in een democratische samenleving. Een andere reden

schuilt in het volgende hoofdstukje. Want het bedrijfsleven blaast warm en koud als het over scholing gaat en lijkt dikwijls lak te hebben aan zoveel kennispotentieel.

Paradox: routinejobs voor hooggeschoolden

Hoe dikwijls heb ik niet in telkens andere wereldsteden taxichauffeurs ontmoet met een universitair diploma op zak? Ze waren afkomstig uit de meest verscheiden streken.

Het bedrijfsleven verkondigt al jaren dat de nieuwe arbeidsplaatsen vooral kwalitatief betere jobs zouden betreffen. Maar dat is meer mythe dan realiteit. De veronderstelde massale overgang van routinejobs naar zulke nieuwe functies, die hoge opleiding (en liefst meer dan één opleiding) zouden paren aan grote zelfstandigheid en creativiteit, is er (nog) niet gekomen. Nogal wat waarnemers zien die overgang niet echt gebeuren, en zeker niet massaal. Ook nieuwere ondernemingen en jongere managers zien veel delegatie van bevoegdheden meer niet dan wel zitten. Ze eisen wel hooggekwalificeerde medewerkers, maar stouwen die dan in hoogstens veredelde routinejobs. De capaciteiten van veel academici en andere hoogopgeleide werknemers worden zo schromelijk onderbenut.

Dat is een groeiend probleem want scholing neemt steeds toe, en de economie kan zoveel hoogopgeleiden en kennisarbeiders niet aan, er zijn gewoon niet genoeg aantrekkelijke jobs voorhanden. Dan is het maar het beste dat mensen die gefrustreerd raken op de arbeidsmarkt wat compensatie kunnen vinden in een opleiding die nogal breed en algemeen vormend is, in plaats van te gespecialiseerd en te exclusief afgestemd op het economische leven.

Ander probleem: dat te hoge scholingsaanbod zorgt voor verdringingseffecten op de arbeidsmarkt. Hoger opgeleide werknemers verdrijven mensen met minder scholing uit jobs waar ze overigens volstrekt geschikt voor zijn.

En dan moeten we er nog aan herinneren dat zelfs met zoveel doorstroming naar het hoger onderwijs niet iedereen evenveel kans heeft om daar te raken. De nagestreefde democratisering van dat onderwijs is nog bijna nergens echt gerealiseerd. Jongeren uit zogenaamde lagere sociale groepen bereiken nog altijd relatief minder het hoger onderwijs dan jongeren uit zogenaamde hogere sociale groepen. (Overigens, waarom men sociale groepen bedenkt met de kwalificaties hoger of lager is mij een raadsel.)

De volgende bedenking is niet meteen spijkerhard te maken, maar durf ik toch mee te geven. Zoveel mensen, zoveel kennis en opleiding geven veroorzaakt misschien een onverwacht en vooral onbedoeld effect. Bijna al die mensen komen terecht in administraties en bedrijven. Daar heerst dikwijls een al te ambtelijke cultuur waarin ze zich moeten bewijzen en handhaven. Is het ondenkbaar dat zij, in zo'n omgeving, hun bekwaamheden en scholing op een nefaste wijze omzetten in al te veel bureaucratie en overbodige paperasserij? Is het alleen inbeelding dat zij de samenleving veel ingewikkelder en logger maken dan nodig? En dus ook corrupter, want de mens neigt ernaar om te veel plichtplegingen te omzeilen.

De jacht op kennis

In het laatste kwart van de negentiende eeuw verhuisde zowat de hele chemische industrie uit het industriële Engeland naar vooral Duitsland, gewoonweg omdat Engeland amper over goede scheikundigen beschikte die uitvindingen konden doen. Duitsland had die wel én trok ze aan, daarvan getuigen vandaag de meer dan honderd jaar oude Duitse multinationale bedrijven zoals BASF, Bayer en Hoechst.

De industrielanden bezitten zevenennegentig procent van alle patenten in de wereld. Zelfs van de patenten die ontwikkelingslanden hebben toegekend behoort tachtig procent aan inwoners van rijke landen.

Wetenschap en techniek behoren onmiskenbaar tot de stuwende krachten in onze samenleving. Vooral de economie bouwt verder op de mogelijkheden van wetenschap en techniek. Wie die kennis eerst kan omzetten in verkoopbare producten zal daar de vruchten van plukken. Deze economische producten dringen dan door in de samenleving, die er soms heel anders gaat uitzien en grondig kan veranderen. De verbrandingsmotor bracht onder meer een revolutie in het vervoer, de chemische industrie zorgde voor plastic en andere kunststoffen, de elektronica en telecommunicatie levert een aanhoudende stroom nieuwe producten en mogelijkheden en leidt ons de zogenaamde informatiesamenleving binnen en wat de biotechnologische industrie echt in haar mars heeft moet die nog grotendeels bewijzen.

Het laat zich makkelijk raden dat wie controle heeft over wetenschappelijke en technische vindingen, in een heel voordelige positie verkeert. Het is daarom dat grote bedrijven veel investeren in research en ontwikkeling. Het is eveneens daarom dat veel landen stevige bedragen uittrekken voor wetenschappelijk onderzoek. Niet pure wetenschappelijke nieuwsgierigheid is hier de grote motivatie, wel de zoektocht naar wat economisch waardevol kan worden doordat het leidt tot economische activiteit en tot werkgelegenheid – en uiteindelijk tot economische en politieke macht.

De kenniskloof

De geïndustrialiseerde wereld beschikt over een reservoir van vier miljoen zehonderdduizend wetenschappers en technische specialisten; met een vergelijkbare bevolking haalt Zuid-Azië er nog geen vierhonderdduizend; Afrika is met twintigduizend onderzoekers en ingenieurs in dat verhaal vrijwel afwezig, er zijn zelfs meer hoogopgeleide Afrikanen aan het werk buiten het continent.

Opnieuw is er een opvallend onderscheid te maken tussen de rijke en de armere delen van de wereld. Universiteiten en hogescholen bevinden zich vooral in de rijke landen en dat is zeker zo voor de best uitgeruste en de best gefinancierde onder hen. Wetenschap, techniek en research zijn heel ongelijk verdeeld over de wereld. Die onevenwichtige spreiding van de kenniscentra slaat een heuse kenniskloof.

Die wordt nog groter omdat de bedrijfswereld enorme sommen geld investeert in technologisch onderzoek. Zij doet dat deels via contracten met de meest belovende

onderzoekscentra van universiteiten en hogescholen. En ze beschikt ook over eigen kenniscentra, dat zijn vooral de afdelingen research en ontwikkeling, die ook al voornamelijk in de rijke landen huizen. En zelfs als dat uitzonderlijk niet zo is, is er veel kans dat het beslissingscentrum daar is gevestigd.

Die kenniscentra oefenen een grote aantrekkingskracht uit op de beste wetenschappers van de hele wereld die door het geld en door de onderzoeksmogelijkheden aangezogen worden. Het is de fameuze braindrain. Die voedt nog altijd de kenniskloof. Maar de braindrain kan ook anders verlopen, het is niet altijd nodig om de beste kenniswerkers effectief te laten overkomen. Wanneer de grote economische concerns nieuwe beloftevolle bedrijven opmerken met goede onderzoekers, interessante patenten of aantrekkelijke productietechnieken, kopen ze die geheel of gedeeltelijk over. Ook zo verschuift er veel kennis en controle over die kennis naar bedrijven in de rijke landen.

Nog een andere vorm van braindrain vergt wat aandacht. We weten al dat maar weinig mensen uit arme landen de kans zien om verder te studeren. Zodra ze toch zover zijn, zijn hun landen daarmee nog niet meteen geholpen. Zo weigeren veel nieuwbakken dokters, die hun diploma dikwijls behaalden met buitenlandse beurzen, in het 'onleefbare' binnenland te werken. Ze oefenen hun nieuw verworven capaciteiten liever uit in de hoofdstad en nog liever blijven ze hangen in het rijke westen of emigreren ze daar naartoe.

Informatiekloof

Wanneer de eenentwintigste eeuw in aantocht is, telt de geïndustrialiseerde wereld per duizend inwoners ruim vierhonderd telefoonlijnen, Zuid-Azië doet het met zestien. Voor radio's is de verhouding duizend tegen achtentachtig, voor televisies ruim vijfhonderd tegen vijfenvijftig, voor computers honderd zestig tegen iets meer dan één. Aan schrijfpapier en drukpapier verorberen de industrielanden voor elke duizend inwoners bijna tachtig ton per jaar, de Zuid-Aziatische landen halen net geen twee ton.

Deze indrukwekkende verschillen drukken ons met de neus op een kloof die nauw verwant is met de kenniskloof, namelijk de informatiekloof. Wie aan informatie of kennis wil komen, wie die informatie wil uitwisselen en delen met anderen, ontmoet aanzienlijke problemen in grote delen van de wereld. Er zijn geen of weinig bibliotheken. Het aanbod van kranten, tijdschriften, radio en televisiestations is klein tot zeer klein. Mensen en bureaus die advies verstrekken of anderen technisch verder helpen zijn zeer dun gezaaid. Op het Internet raken is niet vanzelfsprekend waar computers, telefoons en zelfs elektriciteit niet zomaar beschikbaar zijn. Zeker buiten de grotere steden is de informatiearmoede dikwijls markant. Alvast daar is weinig of geen sprake van de informatiesamenleving en van de derde industriële revolutie.

Zo'n zwaar gebrek aan informatie blijft niet zonder gevolgen. Want de aloude wijsheid blijft geldig: informatie leidt tot kennis en deels ook tot macht. Informatie geeft mensen en samenlevingen de macht om hun lot met succes in eigen handen te

nemen. Zo kunnen ze met kennis van zaken hun problemen aanpakken. Zonder of met weinig informatie is dat een ander paar mouwen.

Nochtans zal men terecht kunnen opmerken dat vele samenlevingen het altijd zonder al die informatiekkanalen hebben gedaan. Het is waar dat zij al eeuwenlang overleven en dikwijls goed leven op basis van eigen ervaringen en opgebouwde kennis, die doorgegeven wordt van generatie op generatie.

Maar hun wereld is niet meer wat die was, wat men kan betreuren maar het is niet anders. Hun wereld is, soms ruw, opengebroken. De buitenwereld laat zich horen en zien en dringt zich ongevraagd op. Het is het oude en nog steeds voortlopende verhaal van de kolonisering, de verspreiding van het westerse economische systeem en de verwestering. Zo duiken nieuwe problemen op en voldoet de traditionele kennis niet meer altijd, en ondervinden de vertrouwde technieken soms stevige concurrentie van die verre buitenwereld of van migranten die als indringers ervaren worden. In die situatie is informatie en kennis over wat hen op het dak is komen vallen geen luxe.

Informatieruis

Een zoekprogramma op het Internet levert in oktober 2002 voor het begrip 'information society' honderdeenveertigduizend treffers op, voor 'information' zelfs bijna honderdzeventig miljoen. Haal daar het echt interessante maar uit.

Intussen dreigt aan de andere kant van de informatiekloof een heel ander, recent fenomeen: we worden overspoeld door een zee van informatie en nog meer door een oceaan van losse gegevens die talloze media elke seconde uitspuwen. Doorgaans verdient deze gegevensstroom het predikaat 'informatie' amper of niet, maar dat is niet altijd meteen duidelijk.

Nog niet zolang geleden was informatie overal een schaars en dus duur goed. De weinigen die er over beschikten, liepen er niet meteen in verloren. Vandaag is de toestand totaal anders. De overdaad aan ongestructureerde informatiegegevens maakt degenen die eraan raken niet noodzakelijk wijzer. De informatiestroom is zo overvloedig en zo sterk geworden dat weinigen hem nog kunnen verwerken en op zinvolle wijze structureren. Dat geldt zelfs voor wetenschappers, journalisten, politici, ondernemers en al die anderen die beroepshalve met de grondstof informatie werken. Onze ononderbroken jacht op informatie riskeert de kennis te doden. We dreigen allemaal samen te verdrinken in een zee van gegevens die we niet meer kunnen omzetten in 'weten'. Of nog minder in bruikbare kennis en zinvolle macht, die we kunnen aanwenden om onze grote en kleine problemen te counteren. In plaats van kennis en macht te schenken, laat de informatieoverdaad ons achter in verwarring en onmacht.

De gevolgen en de gevaren van deze evolutie zijn groot. De overvloed aan ongestructureerde informatie, aan ruis over wat zich op de wereld dag in dag uit afspeelt, leidt niet tot meer besef over wat de wereld echt overkomt. Er groeit veel moeilijker mondiale bewustwording. Nog minder kunnen we aannemen dat op die povere bewustwording afdoende mondiale (re)actie zal volgen.

Kruipen we in onze schulp?

Erger nog, omdat mensen die ongestructureerde informatieovervloed vrijwel niet verwerkt krijgen, zal die informatiestroom meer en meer mensen afschrikken. Mensen dreigen dan mentaal en soms ook in de werkelijkheid terug te keren naar kleinere, meer overzichtelijke verbanden. Ze stellen alle hoop op 'mijn volk', 'mijn land', 'mijn streek', 'mijn stad', hoe klein ook. Ze kijken weg van de grote problemen. Dat is uiteraard een schijnoplossing, omdat zulke verbanden dikwijls niet langer relevant zijn voor die problemen. Daarenboven maakt de toenemende globalisering zo'n terugtrekking meestal moeilijk, zo niet onmogelijk. In het slechtste geval krijgt de terugplooiing het karakter van een vlucht in extreem-nationalisme of in fundamentalisme.

Wellicht krijgt het huidige informatiebombardement zijn vernietigende kracht omdat het vooral probleemverhogend werkt en niet probleemoplossend. Bijna elke dag kunnen we de proef op de som nemen. Bekijk een televisiejournaal op om het even welke zender die ook nieuws brengt, veel kans dat er een reeks beelden in zit van nog eens een uitzichtloze oorlog, van nog eens een door mensen veroorzaakte hongerramp, van niet te stuiten terreur, van een vermijdbare milieuramp, vul zelf maar in. Voor een groot deel is dat onvermijdelijk omdat de versplintering van de informatie in hoge mate het spiegelbeeld is van een wereld waarop de mens haar greep lost. In die wereld verbrokkelen macht, controle en zeggenschap meer en meer, die wereld wordt ingewikkelder, onoverzichtelijk zelfs, en daar lijkt 'alle informatie van de wereld' niet tegenop te kunnen.

Oogkleppen voor iedereen?

In 1987 wijdt de Amerikaanse editie van het weekblad Time elf omslagverhalen aan internationale onderwerpen. Tien jaar later is dat nog maar één omslagverhaal.

De Amerikaanse tv-journaals bevatten in het begin van de jaren zeventig meer dan veertig procent buitenlands nieuws, eind van de jaren negentig is dat minder dan tien procent.

Wat we nu al kunnen opmerken is dat heel wat massamedia zich laten afschrikken en het laten afweten in de informatieovervloed. Dat wil zeggen dat ze het nog meer laten afweten dan vroeger, want in veel landen hebben vele massamedia en zeker televisie altijd al alleen maar amusement gebracht. De meeste massamedia die toch nog nieuws brengen concentreren zich veel meer dan in het verleden op het nieuws dichtbij, en gaan in hoge mate voorbij aan wat zich internationaal afspeelt en zeker aan wat de wereld echt beroert. Emoties en snelle, lekkere verhalen krijgen voorrang. Of de berichtgeving ook juist is en hoe we het nieuws moeten begrijpen, doet er dikwijls niet zoveel toe; zo is het evenwicht met exacte informatie, duiding en kritische reflectie ver zoek.

Om de reden daarvoor te vinden moeten we niet ver zoeken. Meer dan ooit is voor de massamedia ook nieuws koopwaar geworden. De grote verliezer daarbij is de journalistieke selectie van wat nieuws is en de journalistieke aanpak van de

duiding; die duiding kwijnt zelfs weg en erger nog, de zoektocht naar de waarheid wordt opgegeven en opgeofferd aan snelheid en commercie.

De massamedia zijn weliswaar niet oppermachtig bij het bepalen van wat mensen denken en doen, maar hun invloed is in elk geval immens, zeker bij de selectie van wat wij al dan niet belangrijk vinden. En wanneer ze vissen in een kleinere nieuwsvijver, zal de kennishorizon van vele mensen kleiner worden.

Hoe bekijken we de wereld?

Informatieovervloed, informatieruis, bewustzijnsvernauwende media... En toch zijn dit geen onwrikbare gegevens waar we ons maar bij neer moeten leggen. U doet dat ook niet, anders zou u de voorbije paar honderd bladzijden niet uitgelezen hebben.

Mensen kunnen een betere kijk krijgen op de wereld en haar problemen. Maar dan moeten we wel vermijden te blijven ploeteren in een warrige informatiepoel. En dat kan ook, op voorwaarde dat we meer dan ooit zorg besteden aan de kwaliteit van onze informatie, dat we over degelijke instrumenten beschikken die de gegevensstroom omzetten in zinvolle, verstaanbare, verteerbare en handelbare informatie. Er is vooral nood aan oerdegelijke journalistiek en media. Die mogen heel aantrekkelijk en commercieel zijn, als ze bovenal maar een journalistieke creatie zijn: ze moeten informatie en duiding brengen over wat echt belangrijk en belangwekkend is, het nieuws moet correct zijn, de uitleg gedegen. Als de media meer en meer het kompas vormen waarop samenlevingen varen, moet dat kompas betrouwbaar zijn.

Dan moeten vele media en mediamensen misschien maar eens in de spiegel kijken. Geven zij de informatie die nodig is om de wereld te begrijpen en geven ze die op zo'n manier dat de wereld inderdaad begrijpelijker wordt? Want, zoveel is duidelijk, bij alle journalistieke overproductie rest er maar weinig tijd om zich te concentreren op het essentiële.

Jammer genoeg lijkt in de mediawereld, zoals in grote delen van de samenleving, snelheid absoluut voorrang te krijgen. De relevantie en de betrouwbaarheid van de informatie zijn daarvan het eerste slachtoffer. Snelheid is onmiskenbaar een stevige journalistieke troef. Maar bij overdreven snelheid is er geen tijd meer om na te denken, dan lijkt nadenken zoveel als verboden te zijn.

Degelijke media zijn cruciaal om informatie in kennis om te zetten en die kennis in het bereik te brengen van iedereen. Die democratisering van informatie is cruciaal om elke burger op de hoogte te brengen van wat die moet weten om actief en bewust te kunnen deelnemen aan samenleving en democratie. Zo kan kennis opnieuw macht worden, zodat de mens meer greep kan krijgen op de wereld.

T i j d s b e l e v i n g e n w e r e l d b e e l d

Wij zijn ons er nog maar amper van bewust hoezeer de tijd ons regeert: agenda's vol afspraken en verplichtingen op tevoren vastgestelde dagen en uren, tot op de minuut kunnen we nagaan wanneer we getankt hebben, een etentje betaalden of aangekomen zijn op kantoor, op onze computers is de klok vrijwel altijd in beeld en op elk document drukt hij zijn tijdstempel, tot op de seconde na. En, niet te vergeten, voor onze arbeid worden we vergoed per tijdseenheid die we gewerkt hebben.

Hier past het wat breder te kijken. De steeds snellere media, dikwijls actief de klok rond, illustreren perfect de uiterste versnelling van de levensactiviteiten die de derde industriële revolutie meebrengt. Al enkele eeuwen hebben de verspreiding van de klok en de (eerste) industriële revolutie die versnelling in de hand gewerkt. Maar hoe menselijk is die opgevoerde versnelling van het levensritme? Of, anders geformuleerd, kan de mens zo'n artificieel versnelde tijdsbeleving wel aan? Stilaan moet toch duidelijk zijn dat dit een ramp is voor reflectie over de zware problemen die de mensheid ontmoet. En waar reflectie ontbreekt, zeker in de moderne, complexe wereld die de mens heeft gecreëerd, daar loopt ook het adequate handelen het risico te verdwijnen. Daar loert verstarring en conservatisme, want steeds opnieuw tracht men de oplossing voor nieuwe problemen in oude antwoorden te vinden.

Stilaan wordt ook duidelijk dat het versnelde levensritme het volle menselijke leven verarmt en ons dreigt te versmachten. Dat helse ritme laat weinig of geen plaats en tijd meer voor al het andere dat het leven zo boeiend en waardevol maakt: ontmoetingen, doorleefde emoties, vriendschap, gezin en familie, stilte, lichaamsbeweging, cultuur, weetgierigheid en studie, bezinning, politieke actie, religie en andere zingevingsystemen.

Verschillende wereldbeelden

Er is nog meer. Andere culturen dan de dominante westerse cultuur hebben deze opgefokte tijdsopvatting niet. Zij hebben een ander tijdsbeeld. Het leven is er veel minder of niet geregeld door de klok. Veel minder tijd wordt besteed aan economische of productieve activiteit zodat er tijd is voor een andere invulling voor het leven. Zulke andere tijdsbelevingen of tijdsbeelden weerspiegelen verschillende wereldbeelden. Niet alle mensen kijken op dezelfde manier naar de werkelijkheid, dit is zowel de natuur, de cultuur als het menselijk functioneren daarin. Verschillende culturen vinden verschillende dingen belangrijk voor ons menszijn. Hun wereldbeeld is dan een houvast voor het handelen van de mens. Wie opgroeit in die cultuur krijgt dat wereldbeeld als leidraad mee voor het leven.

Daar duiken alweer problemen op. Dit boek staat vol problemen, dus waarom hier niet? In de eerste plaats, als mensen verschillende wereldbeelden hebben, kunnen ze dan wel dialogeren? En kunnen zij het bijvoorbeeld eens raken over wat er moet gebeuren aan de problemen die hen allen treffen? In het hoofdstukje over cultuurrelativisme hebben we al opgemerkt dat verschillen in cultuur, en dus in wereldbeeld, niet verhinderen dat mensen het eens raken over de rechten die ze genieten en die overal en door iedereen gerespecteerd moeten worden.

Net zo sluiten verschillende wereldbeelden niet uit dat er dialoog en nuttige confrontatie is over zo verscheiden uitdagingen als het broeikaseffect, de oprichting van een permanente VN-politiemacht in het raam van een collectief veiligheidssysteem voor de hele wereld en de erkenning en bescherming van inheemse volkeren en hun levenswijze. Zo'n kritische dialoog kan heel zeker leiden tot overeenstemming over wat gezamenlijk moet gebeuren.

Er blijven dan wel verschillende wereldbeelden, maar het is heel waarschijnlijk dat de vele problemen waarmee de hele mensheid kampt en de oplossingen daarvoor deel zullen gaan uitmaken van die verschillende wereldbeelden. Misschien zullen verschillende wereldbeelden op deze vlakken wel in elkaar haken en elkaar vinden in een overlappend gemeenschappelijk wereldbeeld.

Een ander probleem is dat volgens sommigen samenhangende wereldbeelden hun beste tijd gehad zouden hebben. Het tijdperk van de grote verhalen zou voorbij zijn. En de Verlichting, die alles wil overzien en vat wil krijgen op de wereld, ligt zwaar onder vuur. We zouden geen verbanden kunnen leggen tussen de verschillende facetten van het leven en de werkelijkheid en zeker geen totaal zicht op de werkelijkheid kunnen ambiëren. Als dat waar is, is dat problematisch en niet zozeer omdat we dan moeten leven in een totaal verbrokkelde of versplinterde werkelijkheid. Het is vooral problematisch omdat we in een leegte dreigen te verzeilen die met zich kan meebrengen dat de mens de redelijkheid overboord gooit. De mens zou het dan onder meer opgeven om op basis van haar verworven inzichten haar wereld menselijker te maken, zij zou eraan verzaken om de wereld duurzamer, meer solidair en democratischer te maken. Op de keper beschouwd zou de mens daarmee abdicatie doen van haar menselijkheid.

Maar ik denk dat het niet zo is. Of moet ik zeggen, ik 'geloof' dat het niet zo is? Ik blijf er in elk geval van overtuigd dat de mens zicht wil blijven krijgen op haar bestaan en een meer menselijke wereld wil.

Besluit

H o n d e r d j a a r l a t e r ... O p w e g n a a r e e n
l e e f b a r e w e r e l d ?

Misschien bekruipt u een gevoel van moedeloosheid na deze rondreis langs zoveel problemen voor mens en wereld. Misschien overvleugelen zij de aandacht voor de oplossingen en uitwegen die u toch ook onder ogen kreeg. Want dit is niet het boek van een doemdenker, zeker niet. Integendeel, als we willen, kunnen we de problemen van de wereld zeker aan. Is hier dan een idealist of een realist aan het werk? Hopelijk allebei, want al zo dikwijls zijn de idealisten van gisteren de realisten van vandaag gebleken. En even vaak zijn ze onterecht uitgescholden voor utopisten.

Mag ik u uitnodigen even mee terug in de tijd te gaan, zo'n twintig jaar. In Oost en West waren er in het begin van de jaren tachtig mensen – ze waren met weinig – die eenzelfde ideaal deelden, die niet konden en niet wilden geloven dat Europa voor altijd verdeeld zou zijn in twee scherp afgelijnde kampen, dat er geen andere mogelijkheid was dan dat er dwars door Duitsland een lijn liep waarlangs meer dan één miljoen mensen dag en nacht vechtensklaar gelegerd lagen, gereed om elkaar in geen tijd van de aardbodem te vegen.

Welnu, tien jaar later was dat ideaal gerealiseerd. Voor jongeren en jongvolwassenen met misschien nog vage herinneringen aan massale vredesbetogingen in Brussel en vele andere Europese steden, is het ongetwijfeld 'prehistorie'. Vandaag is dat ideaal vanzelfsprekend, maar wie het minder dan twintig jaar geleden koesterde werd door de 'realisten' uitgespuwd en zelfs door een groot deel van de vredesbeweging gekapitteld als utopist en naïeveling. Voor late dertigers en ouderen is het belangrijk om zich nu te willen herinneren wat ze toen dachten. Want steeds opnieuw moeten mensen kiezen, hun verantwoordelijkheid nemen. Kiezen we ditmaal snel en talrijk voor de nieuwe idealen van een leefbare wereld? Of wint nogmaals het conservatieve 'realisme' dat problemen veel te laat erkent en een meer menselijke wereld voortdurend afremt en tegenwerkt?

De mens blijft de mens

Voorlopig is er van de nieuwe idealen nog niet te veel verwezenlijkt. En, toegegeven, het is niet makkelijk. Even waar is het dat deze nieuwe idealen in hoge mate gerealiseerd kunnen worden. Want het is doenbaar en realistisch een duurzame, eerlijke en democratische wereld na te streven. Zo'n leefbare wereld is haalbaar.

De mens kan de problemen van de wereld aanpakken, de mens kan dat omdat zij verstandig is, klaarkijkend, sociaal, vooruitziend, solidair, luisterend, rationeel, universalistisch, menselijk. Maar de mens is en blijft natuurlijk ook: beperkt, dom, kortzichtig, zelfingenomen, egoïstisch, ongeorganiseerd, zweverig, overdreven particularistisch, xenofob, fundamentalistisch, onmenselijk.

De geschiedenis is één lange worsteling van die goede en slechte kwaliteiten van de mens, waarbij de slechte kwaliteiten nogal eens de bovenhand willen halen. En dus zullen we heel waarschijnlijk onze zware problemen nog een tijdje meezeulen, veel langer dan nodig. Dus zullen we het onszelf nog heel moeilijk maken.

Tenzij... Tenzij meer mensen beseffen dat toegeven aan onze slechte kwaliteiten iedereen zal schaden, ook zij die vandaag in een schijnbaar comfortabele situatie vertoeven... Tenzij veel meer mensen zich inspannen om de balans de andere kant te laten uitgaan... Tenzij we er zo gezamenlijk in slagen onze 'mars der dwaasheid' wat minder dwaas te lopen.

Is het eigenlijk wel mogelijk om alleen zo'n veelomvattend boek te schrijven? Het boek zoals u het kon lezen, heb ik geschreven, heel alleen... en toch weer niet zo

alleen. Ontelbare anderen zijn me voorgegaan om neer te schrijven wat ze vonden en dachten over het reilen en zeilen van de wereld. Ontzettend veel mensen meten dag aan dag de polsslag van deze planeet en haar bewoners en communiceren daarover. Onafgebroken bereikt wel ergens een opinie het publieke forum over wat er fout loopt en over wat er beter kan en moet.

Het reservoir aan kennis en gedachten over de problemen van onze wereld is dus onmetelijk groot. Al van in mijn prille jeugd drink ik, net als vele anderen trouwens, met volle teugen uit dit reservoir. En al vele jaren heb ik het geluk gemaakt om zelf onze veelzijdige wereld te ervaren en te leren kennen. Zo is de basis gelegd voor dit boek.

Toen ik eenmaal aan het schrijven was kon ik ook deze maal rekenen op uitgevers die hun kritische oog lieten gaan over de teksten. Vele anderen waren zo bereidwillig om te antwoorden op mijn vragen of om iets na te gaan. Hen allen moet ik danken, maar voor wat er staat neem ik uiteraard zelf én alleen de volledige verantwoordelijkheid op.

Mag ik tevreden zijn? Ik heb de inspanning om dit boek te schrijven gedaan om de wereld beter te begrijpen, en zo goed voorbereid te kunnen beginnen aan het verhaal van de eenentwintigste eeuw. Wat belangrijk is, wat we zeker samen moeten aanpakken, en zelfs waarom en hoe, dat staat er in.

Daarom vind ik het een goed boek, dat zult u de auteur niet kwalijk nemen. Uw oordeel blijft toch vrij.

Daarom hoop ik vooral dat het door velen gelezen zal worden. Ook daarvoor is het geschreven, én om discussie en verandering te stimuleren. Daarom ben ik ook benieuwd hoeveel media-aandacht én vooral hoeveel kritieken dit boek kan wekken, of het ook het publieke forum bereikt.

Voor veel tevredenheid is het dus nog wat te vroeg. Eerst eens zien hoeveel belangstelling er is voor de echte problemen van de wereld.

Nawoord bij deze geactualiseerde uitgave

Wanneer *Ik wil niet sterven aan de XX^{ste} eeuw* eind 1999 in de boekhandel verschijnt, lopen er op datzelfde ogenblik tienduizenden demonstranten in de straten van Seattle. Zij betogen tegen de Wereldhandelsorganisatie die daar probeert te vergaderen. Dat protest is overal te zien op de televisieschermen en zo leert de wereld de antiglobalistische of andersglobalistische beweging kennen. Zij kant zich tegen een economie die niet meer in dienst van de mens staat maar waarbij de mens die economie moet dienen.

Dit kan slogantaal lijken, zeker voor wie ervaart dat die vrije markteconomie veel welvaart voortbrengt en ons verrast met steeds nieuwe producten, het éne al nuttiger dan het andere. Daar kunnen vooral wij in de rijke landen tevreden over zijn. Maar, er is een keerzijde, wie globaal naar de wereld kijkt, ziet dat de welvaart steeds ongelijker verdeeld raakt - zelfs dat deze economie armoede en honger produceert -, dat de mens en haar rechten steeds meer in de verdrukking komen, dat de ecologische ravages onvoorstelbaar groot zijn en dat de besluitvorming over dit

alles heel ondemocratisch gebeurt door vooral grote multinationale bedrijven, enkele grote landen, instellingen zoals IMF, Wereldbank, de Wereldhandelsorganisatie en misschien vooral, volledig losgelaten financiële markten.

Met andere woorden: het resultaat van deze globalisering is dat pakweg één van de zes miljard mensen het – voorlopig – goed hebben. Maar aan de andere kant zijn we overal geconfronteerd met groeiende onaanvaardbare sociale, ecologische, politieke en culturele deficits. Daarover heeft u gelezen in de voorbije honderden bladzijden.

Voor mij is het zonneklaar dat de bekommernissen van deze betogers en van dit boek dezelfde zijn. Als een economie zo veel deficits veroorzaakt, is het maar normaal dat de onvrede daarover heel groot en wijd verspreid is en sterk groeit. Vooral in het Zuiden van de wereld, waar vier vijfden van de wereldbevolking het moeten doen met één vijfde of zelfs minder van het wereldinkomen. Daar organiseren miljoenen landlozen zich in Brazilië om op geweldloze wijze landbouwgrond te bezetten, daar protesteren miljoenen boeren in India al even geweldloos tegen de almacht van zaad- en pesticidenmultinationals die hen bijvoorbeeld willen opzadelen met onvruchtbare planten zodat ze voortaan hun zaad altijd bij hen moeten kopen.

En kijken we in het Noorden naar die zogenaamde antiglobaliseringsbeweging, dan zien we dat de aanhang loopt van de vakbonden – in Seattle zorgen de Amerikaanse vakbonden trouwens voor de meeste betogers en vakbondsmensen herkennen zich natuurlijk makkelijk in de groeiende welvaarts kloof en bijhorende strijd om inkomensherverdeling – over jongere maar niet meer zo jonge bewegingen als de milieubeweging, mensenrechtenbewegingen, vrouwenbeweging, bewegingen van inheemse volkeren, vredesbeweging, de Derde Wereldbeweging, tot de allernieuwste bewegingen en initiatieven zoals Attac, Indymedia, het Wereld Sociaal Forum in Porto Alegre, Reclaim the Streets, en noem maar op.

Die beweging is dus zo veelzijdig als je maar kan indenken en dat is de vertaling van al die problemen die de huidige globalisering met zich meebrengt. Maar net omdat al die problemen meer en meer met elkaar te maken hebben, zullen al die bewegingen zich vinden in één grote mondiale sociale beweging voor een wereld die democratischer, duurzamer en socialer is, eigenlijk dus veel meer een globaliseringsbeweging dan een antiglobaliseringsbeweging

Hier groeit een ander maatschappelijk project dat prioriteit geeft aan mensenrechten, aan sociale en ecologische oogmerken, aan duurzame ontwikkeling dus, aan participatie en democratie én aan een economische productie van welvaart in functie van al die menselijke ambities.

Die opkomende antiglobaliseringsbeweging en hun eerste Wereld Sociaal Forum in het Braziliaanse Porto Alegre begin 2001 leveren de basis voor een nieuw boek *De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre* dat najaar 2001 verschijnt. Leidraad : wat loopt er fout met de huidige globalisering? waar moet het met onze wereld naartoe? en beleven we de geboorte van een mondiale sociale beweging die weerwerk kan bieden aan de opdringerige economie en die veelzijdige utopie van een andere wereld kan realiseren?

Dirk Barrez, 10 oktober 2002

©Dirk Barrez, Herent 1999, 2001, 2002 (geactualiseerd en bewerkt)

Lectuurlijst

Voor allerlei gegevens in dit boek is geput uit de dagelijkse informatiestroom van persagentschappen, kranten, radio en televisie, uit boeken, tijdschriften, encyclopedieën en andere naslagwerken, televisiereportages en -documentaires, rapporten, internetsites, eigen ervaring, gesprekken, interviews...

Om niet vrijwel elke bladzijde te bezwaren met een reeks voetnoten, heb ik die radicaal weggelaten. U zult erop moeten vertrouwen dat ik mijn werk goed heb gedaan. Maar toch blijft u niet met lege handen zitten. Volgende lectuurlijst, met de nadruk op Nederlandstalige publicaties, lijkt me veel nuttiger voor wie nieuwsgierig is naar meer dan een leger voetnoten dat veelbelezenheid zou moeten bewijzen.

Ik weet het, voor de meeste lezers is het een overbodige waarschuwing, maar opname van werken betekent vanzelfsprekend niet dat de auteur het eens zou zijn met de strekking van al die werken.

Achebe, Chinua, Een wereld valt uiteen (en vervolgmans), In de Knipscheer Achterhuis, Hans, Rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault, Ambo, Baarn, 1989

Agarwal, Anil & Narain, Sunita, Towards green villages. A strategy for environmentally-sound and participatory rural development, Centre for Science and Environment, 1989

Agarwal, Anil & Narain, Sunita, Global warming in an unequal world. A case of environmental colonialism, Centre for Science and Environment, 1991

Amin, Samir, Imperialism & Unequal Development, Monthly Review Press, 1996

Amnesty International, Prisma van de mensenrechten, Het Spectrum, Utrecht, 1992

Ariès, Philippe & Duby, Georges (red.), Geschiedenis van het persoonlijk leven (diverse delen), Agon, Amsterdam, 1994

Barrez, Dirk, De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre, Globe/Mets & Schilt/11.11.11, Brussel/Amsterdam, 2001

Barrez, Dirk, De val der engelen. Waarom ontwikkelingsorganisaties falen, 1991, 79 p., (verschenen in Het orkest van de Titanic. Werken aan andere Noord-Zuid verhoudingen), vubpress & Student Aid, Brussel, 1993.

Barrez, Dirk & Rutgeerts, Jan, Stop de Bom. Twee jaar actie tegen de kernbewapening, IOT, 1982

Barrez, Dirk, Het land van de 1000 schandalen. Encyclopedie van een kwarteeuw Belgische affaires, Globe, Groot-Bijgaarden, 1997

Beier, Brigitte e.a., De balans van de 20ste eeuw, Harenberg, 1992

Benevolo, Leonardo, De Europese stad, Agon, Amsterdam, 1993

Bloom, Allan, De gedachteloze generatie. Hoe ons onderwijs de cultuur bedreigt, Het Spectrum, Utrecht, 1988

- Bossuyt, Jean, Laporte Geert (red.) e.a., Het labyrint van de ontwikkelingshulp. Samenwerking en ontwikkeling in vijf continenten, ncos, Brussel, 1989
- Bourdieu, Pierre, Contre-feux, Raisons d'agir, 1998
- Braudel, Fernand, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe Siècle (drie delen), Armand Colin, 1979
- Centre Tricontinental Louvain-la-Neuve, A la recherche d'alternatives. Un autre monde est-il possible?, L'Harmattan, 2001
- Claes, Willy, Onze planeet, één wereld. Boodschappen voor de 21ste eeuw, Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1998
- Courtois, Stéphane e.a., Zwartboek van het communisme. Misdaden, terreur, onderdrukking, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1998
- Davidson, Basil, Afrika en de vloek van de natiestaat, Mets/Novib, Amsterdam, 1994
- Dessers, David, Dumolyn, Jan, Jones, Peter Tom, Ya Basta. Globalisering van onderop, Academia Press, 2002
- Devisch, René, Culturele bemiddeling en economische mondialisering, Epo / Camic, Antwerpen, 1997
- Dieren van, Wouter, De natuur telt ook mee. Naar een duurzaam nationaal inkomen. Een rapport aan de Club van Rome, Het Spectrum, Utrecht, 1995
- Doom, Ruddy, Derde Wereld Handboek (twee delen), ncos/Novib/Mets, Amsterdam, 1990
- Eyskens, Mark, De Grote Verjaring. Van de twintigste eeuw naar het derde millennium, Lannoo, Tielt, 1994
- Finkielkraut, Alain, De ondergang van het denken, Contact, Amsterdam, 1989
- Forrester, Viviane, De terreur van de economie, Ambo, Baarn, 1997
- Galbraith, John Kenneth, The Affluent Society, Mariner Books, 1998
- Galbraith, John Kenneth, The Culture of Contentment, Houghton Mifflin Company, 1993
- Galeano, Eduardo, De aderlating van een continent. Vier eeuwen economische exploitatie van Latijns-Amerika, Van Gennep, Amsterdam, 1976
- Galtung, Johan, Strukturele Gewalt. Beitrage zur Friedens- und Konfliktforschung, Rowohlt, 1975
- Geeraerts, Gustaaf & Stouthuysen, Patrick (red.), Veiligheid en alternatieve defensie. De idee van sociale verdediging, iot, 1983
- George, Susan (Transnational Institute), Debt boomerang. How third world debt harms all of us, Pluto Press, 1992
- Gimeno, Paul, Weiler, Raoul & Holemans, Dirk (red.), Ontwikkeling en Duurzaamheid. De uitdaging ontleed, vubpress, Brussel, 1996
- Gludemans, Henk, Habets, John (red.), Wereld Delen. Op weg naar één wereld, één mensheid, Ten Have, 1999
- Halimi, Serge, Les nouveaux chiens de garde, Raisons d'agir, 1997
- Hamelink Cees, Derde Wereld en culturele emancipatie, Het Wereldvenster, 1978
- Heirman, Mark, De waanzinnige twintigste eeuw. Oorlog en vrede van 1914 tot 1994, Hadewijch, Antwerpen, 1995
- Hertz, Noreena, De stille overname. De globalisering en het einde van de democratie, Contact, 2002

- Hobsbawn, Eric, Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991, Het Spectrum, Utrecht, 1995
- Hopkins, Terence & Wallerstein, Immanuel e.a., The age of transition. Trajectory of the World-System, 1945-2025, Zed Books/Pluto Press, 1996
- Houtart, François, Polet, François, L'Autre Davos. Mondialisation des résistances et des luttes, L'Harmattan, 1999
- Huntington, Samuel, Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21ste eeuw, Icarus, Antwerpen, 1997
- Klein, Naomi, No Logo, Lemniscaat, 2001
- Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, Leven of overleven. Een stand van zaken op onze planeet, Lannoo, Tielt, 1998
- Instituto del Tercer Mundo, The World Guide 1999/2000. An alternative reference to the countries of our planet, New Internationalist Publications Ltd., 1999
- Kabou, Axelle, Et si l'Afrique refusait le développement?, L'Harmattan, 1991
- Ki-Zerbo, Joseph, Histoire de l'Afrique noire. d'Hier à demain, Hatier, 1978
- Landes, David S., Arm en rijk. Waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm, Het Spectrum, Utrecht, 1998
- Martin, Hans-Peter & Schumann, Harald, Globalisering. De wereld in verval, Elmar, Rijswijk, 1997
- Meadows, Dennis, Rapport van de club van Rome. De grenzen aan de groei, Het Spectrum, Utrecht, 1972
- Mestrum, Francine, Globalisering en armoede. Over het nu van armoede in de nieuwe wereldorde, EPO, 2002
- Meyer, De, Rudy & Vandaele, John, Arbeid zonder grenzen. Werken in noord en zuid, ncos, Brussel, 1997
- Meyer, De, Rudy & Schollaert Luc, Zorgen voor Morgen. Het Wereldvoedselprobleem, ncos, Brussel, 1986
- Moorter, Van, Geert, De dodelijke kloof. Gezondheid en ontwikkeling, ncos/Bevrijdende Gezondheidszorg, Brussel, 1995
- Moreels, Réginald e.a., De mens: een remedie voor de mens. Ontwikkeling ontcijferd, een politiek manifest voor menswaardigheid en interculturele dialoog, Lannoo, Tielt, 1999
- Nationaal Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking, Het Wereldvoedselvraagstuk. Honger in overvloed, ncos, Brussel, 1994
- Ojik, van, Bram (red.), Arme aarde, Mets/Novib/ncos, Amsterdam, 1992
- Petrella, Riccardo (de groep van Lissabon), Grenzen aan de concurrentie, vubpress, Brussel, 1994
- Petrella, Riccardo, Le bien commun, Eloge de la solidarité, Labor, 1996
- Programme des Nations Unies pour le Développement, Rapport Mondial sur le développement humain, diverse edities
- Raymaekers, Bart & van de Putte, André (red.), Lessen voor de eenentwintigste eeuw, diverse edities, Universitaire Pers/Davidsfonds, Leuven
- Ramonet Ignacio, Globalisering en chaos, Hadewijch, Antwerpen, 1999
- Sassen Saskia, Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie, Van Gennep, Amsterdam, 1999

- Schumacher, Ernst, Hou het klein. Een economische studie waarbij de mens weer meetelt, Ambo, Baarn, 1974
- Sen, Amartya, The Amartya Sen and Jean Drèze Omnibus; Comprising Poverty and Famines, Hunger and Public Action, India: Economic Development and Social Opportunities, Oxford University Press, 1999
- Sen, Amartya, Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze, Van Gennep, Amsterdam, 1995
- Sharp, Gene, The Politics of Nonviolent Action, Porter Sargent, 1973
- Sharp, Gene, Macht en strijd. Theorie en praktijk van geweldloze actie, Het Spectrum, Utrecht, 1982
- Soros, George, De crisis van het mondiale kapitalisme. De ondergang van de vrije wereld, Contact, Amsterdam, 1998
- Stiglitz, Joseph, Perverse globalisering, Het Spectrum, 2002
- Stouthuysen, Patrick, Extreem-rechts in na-oorlogs Europa, vubpress, Brussel, 1993
- Tévoédjré, Albert, La pauvreté. Richesse des peuples, Editions ouvrières, 1978
- Tinbergen, Jan (coördinator), Naar een rechtvaardiger internationale orde, Elsevier, Amsterdam, 1976
- Tromp, Hylke, Kritische Polemologie. Studies over politiek, vrede en geweld, ru Groningen, 1981
- Tuchman, Barbara, De trotse toren. Europa en de Verenigde Staten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, 1890-1914, Agon, Baarn, 1987
- Tuchman, Barbara, De mars der dwaasheid. Bestuurlijk onvermogen van Troje tot Vietnam, Agon, Baarn, 1988
- UNEP, Global Environment Outlook 3, Earthscan, 2002
- Vankrunkelsven, Luc, En toch... een andere wereld is mogelijk, Dabar-Luyten, 2002
- Van Overtveldt, Marktzege(n). Zes aanklachten tegen het antiglobalisme, Pelckmans, 2002
- Verenigde Naties, Our common future. World commission on environment and development, Oxford University Press, Oxford, 1987
- Verhelst Thierry, Het recht anders te zijn. Naar nieuwe vormen van solidariteit met de Derde Wereld, Unistad, 1986
- Verhelst Thierry, Economische Organisatie en lokale culturen, Epo/Cimic, Antwerpen, 1997
- Verhofstadt, Dirk, Het menselijk liberalisme. Een antwoord op het antiglobalisme, Houtekiet, 2002
- Walckiers Liesbet, Dansen op de vulkaan. Latijns-Amerika op de drempel van de 21ste eeuw, Globe, Gent, 1995
- Wallerstein Immanuel, Historisch Kapitalisme, Heureka, 1984
- Weiler Raoul & Holemans Dirk (red.) e.a., De leefbaarheid op aarde. Global change: met welke toekomst, Garant, Kessel-Lo 1997
- Witte Els, Media en Politiek. Een inleiding tot de literatuur, vubpress, Brussel, 1996
- Went Robert, Grenzen aan de globalisering?, Het Spinhuis, 1996

Wijngaert, Van den, Mark & De Prins, Herman, Van Koude Oorlog tot Nieuwe Wereldorde, Garant, Kessel-Lo, 1995
Witte Els, Politiek en Democratie. Omtrent de werking van de westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw, vubpress, Brussel, 1996
Worldwatch Institute, Saving the planet. How to shape an environmentally sustainable global economy, 1992
Worldwatch Institute, State of the World, diverse edities